

124
11(A-G)

- (1) चालुमोरुय कल्पः ।
(2) श्रीचण्डुरंगध्यानमानसपूजा । (3) निरालम्बोपनिषत् ।
(4) अष्टाविंशतिपिशोचोद्देशकथा । (5) श्रीमद्भागवतानुक्रमिकादिवाक्यः ।
(6) मार्कण्डेयपुराणसारसंग्रहः । (7) ब्रह्मसूत्रार्थसंग्रहः ।
(8) ब्राह्मणजातिप्रशंसा । (9) रामायणसूत्रवृत्तिः ।

चा० मी०

७

परं श्वेतह्रीपं विलोके वेते नैव ब्रह्मणा सह ७९ मोदते सर्वलोकेषु मुक्तबंधाश्च सर्वत्राः येषां तु कर्मणो भोगो देहनाशो भवेद्विह ८० न जाननां
स्तेषां स्यात्ते सर्वपापामेव हि आविश्ययाति परतो ब्रह्मांडस्फोटनात्पुनः ८१ न जानाति दिवारा त्रीमूर्तिं तद्वत्सर्वत्राः प्राणैस्त्वं प्रविश्यैव वा
सुहोदरे विज्ञानं ८२ सर्वं तु प्राकृतं देवि प्रकृत्या मेव लीयते अक्रमेणैव तत्त्वानां सर्वेषां प्रलयः स्मृतः ८३ इति संक्षेपतः प्रोक्तं यद्यत्सृष्टं त्वयान
मे परं गृह्यतमं विहिंसद्भक्तानां प्राणैः ८४ सृष्टिं च रचनां चैव ब्रह्मा उरचनामपि पठेज्जो ह्याये भक्त्या लोकां प्राप्नोति शाश्वतान् ८५
संशयं यः करोत्यत्र मदुक्ते देविकहिं विदुः बंधमोक्षौ च तस्यास्तो मग्नो भवति संस्तौ ८६ नैवारयेयमनक्तं यतथा महेषिणे पितृ कर्मका
यप्रदातव्यं मम भक्तिविहृदये ८७ इति बराहपुराणे पंचदशोऽध्यायः १५

चातुर्मास्यकल्पे सप्तविंशत्यध्यायमात्मके

११५

११५

पञ्चो मया हृतो नित्यं महादेवो हि मोदते भूतानां निलयास्तत्र स्थाने स्थाने विभागत्राः ३२ ऊर्ध्वमूर्ध्वतुल्यं तियावद्ब्रह्मांडस्वर्परं योजनानां चतुष्कोटि
तपो लोकस्ततः परं ३३ ब्रह्मैवाधिपतिस्तत्र सर्वदा अखिलसेवितः रुद्रेणाधिकृतस्तत्र तत्र स्थानानुशास्ति हि ३४ तत्रापीशदयो देवामहो देवमुपासते
सहते न हि या त्पूर्वं ब्रह्माणं तं दिदृक्षुः ३५ चतुर्णामपि वेदानां गायत्र्याः प्रणवस्य च मुनीनामपि सर्वेषां दृष्ट्वा वेदमंत्रतः ३६ विचित्रा आश्रमास्त
अपुराणि विविधानि च उद्यानानि विवित्राणि सर्वभोगपुतानि च ३७ राजसूयाश्वमेधादि यज्ञानां याश्च देवताः तासामपि च लोका वेतत्र तत्रोर्ध्वमास
ते ३८ कोट्योष्टौ तपो लोकास्तत्पलोकः प्रकीर्तितः यत्र ब्रह्मा स्वयं देवैः सह देवोपासते भद्रं ३९ गंगा तु विजातत्र सदा वहति पावनी मंदाकिनी ततो
धस्ता तैव तन्नामिका स्मृता ४० गंगा भूलेका सेव्या पुनर्तीपा पिनांगणान् भोगावती च पाताले तत्र खड्गानां च नदिनी ४१ योगिनो ध्याननिष्ठा ये
शरीरे चरमे स्थिताः लिंगभंगार्थिनस्तत्र तिष्ठंत्यत्रैव सर्वदा ४२ तत ऊर्ध्वं तु मे लोको वैकुण्ठारव्यो हिवर्तते षड्विंशत्युक्षहीनास्तु कोटयो नवः तानि
४३ पंचविंशतिको द्यस्तु भूलेका दंडस्वर्परं ऊर्ध्वमूर्ध्वपुण्यलोकैः सर्वतः परिहरितं ४४ न हि स्वल्पोऽपि देवोऽस्ति यत्र लोको न विद्यते निधानं सर्वजी
वानां ब्रह्मांडमिति कीर्तितं ४५ द्वा लक्षं योजनानां कटाहघनता स्मृता जलाग्निव्योमैर्वायुमहत्तत्त्वगुणत्रयैः ४६ क्रमाद्द्वारागुणैरेतैर्दृष्टमावर भू
मौ रितं नवभिः सर्वतो दिक्षु स्थूलैः प्रकृतिजभभिः ४७ वैकुण्ठस्य तु विस्तारो यावदंडकटाहकः अष्टविंशत्युक्षः स्याद्योजनानां समंततः ४८ श्री

भागमध्यमात्स्त्रपर्वपश्चिमदीर्घता यावदंडकटाहोस्तिविस्तारंतत्रमेशृणु ४९ विंशतिः कोटयोर्मध्ये समुद्रहृत्पसंहतः श्रृंगोदक्षिणेनस्यको
ठ्योनवविस्तृतिः ५० दुर्गाभागस्तत्तरेस्तितावद्विस्तारवास्तथा त्रयाणांमुच्चताप्रोक्तायावदंडकटाहका ५१ श्रीभूमिभागयोर्मध्ये लक्षद्वयं
तुविस्तृतिः अरनामासकधोभोधिर्ममत्रात्सेवेतिष्ठति ५२ तत्राधोभूमिभागोस्तिभूम्यासाकंविनश्यति क्रीडास्थानं च मुक्तानां सर्गसर्गं च जायते
५३ वैकुण्ठः शश्वतः सोयं हतोयं धाममामकं अरनामासागरोन्यसीदृषेणप्रपूरितः ५४ श्रीदुर्गाभागयोर्मध्ये मुक्तमुक्तनिषेवितः अत्रतद्वि
स्तृतिर्दध्यनाशो नित्यत्वमेव न ५५ तातव्यं देविसर्वं ते कथितं विस्तरान्मया ब्रह्मेवंपद्यकल्पेषु सृष्टालोकान्स्मरानृषीन् ५६ मनुष्यान् दानवान्
यक्षानां धर्वाश्चाक्षसानपि शिश्ने चतुर्मुखे देवः कल्पान्तप्रलयो भवतु ५७ पितृभगान्मशून्कीटान्दृष्ट्वा ब्रह्मांडमातनोतु ततस्तपद्यकल्या
ते परार्धंतिविधेरपि ५८ मन्नात्सलिले देवीनर्कं विद्वन्नोषितं सृष्टिकाले पुनः प्राप्ते त्वामदृष्ट्वा सपद्यतुः ५९ तुष्टाववेदवाणीभिर्मतिद्वारा
प्रागतः ततो वाराहपेण त्वानिमग्नोजले तदा ६० उत्थर्तुं प्राविशो यावतावदेत्यो महानभूतु हिरण्याक्षो ब्रह्मजातसंचक्रे मार्गरोधने ६१ पृथ्वी
मुत्थरता देवी यततो दृष्ट्या हतः ममारैव ततो दैत्यः पश्चात्पृथ्वीजलोपरि ६२ यथापूर्वं निधायैव श्वेतद्वीपमगांततः ब्रह्मा तुष्टावमां पश्चात्सर्व
देवगणैर्वृतः ६३ ततोयं श्वेतवाराहः कल्पोनाम्नाभिधीयते यथापूर्वं ससर्जोदो ब्रह्मा सर्वांस्मरानपि ६३ जयश्रविजयश्रैव द्वावेतो द्वारपा

लको मां दृष्ट्वा मागतान्भक्तान्सनकादीन् महामुनीन् ६४ वर्जयामास तु मेहाज्ञे क्रुधा स्तेषुराश्रुतो दैत्यो भवेतामित्येवं ततस्तोकभ्यपात्मजौ ६५
बभूवुर्बहिरप्याक्षस्तत्रैकस्मिन्प्रविष्टवान् सपुनः पृथिवीमेनां वेष्टयित्वा निमज्जयन् ६६ पुनर्ब्रह्मा सर्वदेवैः श्वेतद्वीपस्थितं त्रुमां तुष्टाववेद
वाणीभिः कार्यमेतन्प्रवेदयतु ततो तलहस्तेन कर्णे दैत्यं निजघ्निवान् सैमारततः पृथ्वीत्वां देविसलिलोपरि ६७ यथापूर्वं निहितवांस्तत्सर्वं विहितं म
तव माभूत्ते मज्जनं भूय इति स्मृत्यर्थमेवेत ६८ त्रौषमाज्ञप्तवान्धर्तुं त्वदधस्तात्परेत्युनः तस्यायाधारभूतो सो वायुः कूर्मचारी खान् ७० तस्याया
धारभूता सीलुक्तिर्लक्ष्मीधरः स्वयं ततः परंतु या सृष्टिरभूत्साकथितापुरा ७१ अष्टादशसहस्राणिकल्पा एव भवन्ति हि सृष्टिकालाष्टभिर्भागि
ष्ये स्यात्सलिलोद्वः ७२ भवेत्सर्वपराधर्तुद्वितीयं पुरुषस्य हि यद्यदेतं समुत्पन्नं तददो विनश्यति ७३ व्यक्रमेण लयः प्रोक्तः सर्वेषामेव देहिनां
ब्रह्मणोपि भवेन्मोहः कदाचिद्देहयोगतः ७४ ननु तस्मिंस्त्रिः सः स्यादतः सत्तानि नांवरः अन्येषां किमु वक्तव्यमज्ञानां देहिनामापि ७५ अनेके
ष्वपि देहेषु मद्रत्मा शोधितांतराः तेषां विज्ञानरविणामो हांधतमसो लयः ७६ तेषां तु चरमो देहो योगिनां ह धवस्त्रवत् यावद्ब्रह्मलयांतिष्ठेत्तत
स्ते ब्रह्मणा सह ७७ ब्रह्मांडस्फोटनात्पश्चात्तत्रावरणनाशतः पुरुषप्रविशेत्तु स्ते लिंगदेहावशेषकाः ७८ विजायांततः स्नाता लिंगभंगस्ततः

देवस्तत्कोणेवापुरेव च धनेशोभिधिभिः सार्धमुत्तरस्यादिशि स्थितः १५ ईशाननामकोरुद्रस्तत्कोणेषु स्थितो भवतु द्वादशाद्योजनादूर्ध्वपादलक्षं स
माप्यते १६ अष्टानामपिलोकाः स्युर्ध्वमूर्ध्वपुराणि च नानोद्याने श्वेते रम्याः कपित्थाबीजवत्स्थिताः १७ ऊर्ध्वमूर्ध्वं तु तिष्ठन्ति व्याघ्रप्रसादको
टरं भुवर्ल्लोकात्स्वर्गलोकः पञ्चाशद्व्यस्योजनः १८ सूर्यचंद्रग्रहादीनां नक्षत्राणां भुवस्य च चतुर्दशानां लक्षाणां मध्ये लोका भवन्ति हि १९ याचद्वा
त्यकदाहंतु नानाभोगसमन्वितः तदूर्ध्वमरुतां लोकस्तथा गणपतेरपि २० नासत्पदस्योश्चापि षड्विंशद्व्यस्योजनं यावदंडकटाहं ते ऊर्ध्वमूर्ध्वमे
वैति हि २१ अज्ञानजानां देवानां गंधर्वाणां तथैव च पित्रादीनां च सर्वेषां लोकास्तत्रैव कल्पिताः २२ तेषामुपरि सर्वेषां पुरी इत्यामरावती कोटिर्भो
जमधिस्तारानानाभोगसमन्विता २३ तत्र सिंहासनादूढं देवा इन्द्रमुपासते नानाद्विपधरा देवानां नानाद्विपधरा स्थिताः २४ पञ्चसप्ततिलक्षाणि योज
नानांततः पितुः उपरिष्ठात्स्वर्गलोका नाना नगरभूषिताः २५ कुबेरयमदूता नाम आर्द्धाङ्गा वामाणि सुराणां कामधेनोश्च लोकास्तत्रापि स्थि
ताः २६ ततः परं महर्ल्लोकः स पादं कोटि योजनं तत्रापीन्द्रः प्रभुर्देवैः सेव्यते सर्वदेव हि २७ अद्यश्च श्वानिरुद्धश्च नारदाद्या महर्षयः तिष्ठन्ति तत्र सततं
ध्यायन्तो हृदि मत्तु २८ कोटिद्वयं च पादो नमहर्ल्लोकाज्जनः स्मृतः आधिपत्यं च रुद्रस्य तत्र लोके प्रकीर्तितं २९ तत्र स्थितु महादेवं सर्वभूतगणे
र्हंतं स्तुवन्ति देवाः शक्राद्या अधोलोके निवासिनः ३० लोको बृहस्पतेस्तत्र सर्वभोगसमन्वितः उद्यानानि विवित्राणि नानादृशावृतानि च ३१

सर्वेषां तु सप्तदशाणां गंगीर्यं विस्तृतैः समं धनोदकस्य तु प्रोक्तं गंगीर्यं कोटियोजनं ३० इति ते कथितं देवि सृष्टिर्ब्रह्मपुरुःसरा स्थितिः सृष्ट्यादिकं स
 र्वं तथा सृष्टानुक्रमं १३१ इति श्रीविराहपुराणे चतुर्मास्य महात्म्ये चतुर्दशोऽध्याये १४ श्रीविराह उवाच अथातः संप्रवक्ष्या
 मित्स्वनामूर्ध्वलोकिकं भागद्वयं पुरा प्रोक्तं लोकलोकप्रभेदतः १ तत्र लोका इर्ध्वभागा द्विषड्योजनमात्रतः मेघलोको भवेत्तथा इर्ध्वभागा स्थितिर्भवे
 त् षष्टियोजनसाहस्रं नूनं द्वादशयोजनैः गंधर्वाणां मनुष्याणां सलोकः परिकीर्तितः २ चत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानिततः परं देवगंधर्वलोको वेध
 वर्त्तको यमीरितः ४ कोटियोजनविस्तारो भूलोकः तस्य योजनैः त्रिष्टुल्लोकभागे स्मिन्परितो लोकपालकाः ५ अष्टोत्तिष्ठंति तल्लोकसंख्यानं च निवा
 मय इन्द्रस्तद्वर्धभागे सितल्लोको लक्षयोजनः ६ पूर्वदक्षिणकोणे तु बह्मलोकः स्थितिर्भवेत् यमस्तदक्षिणे भागे लोकपालो वसत्यहो ७ षडशीति सह
 स्राणि लोकस्तस्य पुरी समृता तत ऊर्ध्वं तु लोको यो योजनानि चतुर्दश ८ यमदूतैर्महाकूरेः शतकोटिभिरावृतः तत आगत्य ते दूता भूर्लोकैर्नरकैश्च ९
 सर्वेष्वपि वसंत्येते सर्वकर्मसु साक्षिणः मनोगतं च सर्वेषां पुण्यं वा पापमेव च १० सर्वदेवविजानंति यमस्यैव प्रसादतः नानापोनीः प्रापयंति जीवानां
 रक्षानपि ११ आज्ञया यमदेवस्य सावधानाश्च सर्वदा ऊर्ध्वलोकेऽपि शतं कोटयो यमदूतकाः १२ तिष्ठंति प्रापयंत्येते नराः पुण्यकृतः सदा तत्र तत्कर्मा
 र्जितं लोकं यमस्यैवाज्ञया ततः १३ पुण्यक्षये पातयंति भूमिलोकादिषु दृष्टताः याम्यपश्चिमयोर्मध्ये कोणे यो निर्ऋतिरिति स्थितः १४ पश्चिमे वरुणो

तामिस्रपंचकाष्ठाधिमोऽस्मृतो १३ शोनेन्द्रियैः पंचभिश्च दुःखेनैवातु भूयते यत्तत्तत्र ह्यपाविष्टाः पुनरावर्तिवर्जिताः १४ महेन्द्रिणां तु सततं मद्रुक्ते
 विणा सदा देहा रोमस्वभाषानां तेषामंधतमं स्मृतं १५ अनादित्वादिहं प्रोक्तं तमो नारभ्यं श्रुतो गलं वारयति स्वस्तावेन तं वारयत्यपि १६
 तमसो हि गुणदेवि विद्युते च घनोदकं पुत्रद्वीपसहस्राणि नानाभोगान्वितानि च १७ निषेधितानि देवैश्च प्रायेते पुण्यकर्मभिः सौवर्णेन च
 खचितैर्नानाद्वीपतैरिह १८ नैवाधकारलेनोपेकदा चित्तवदभ्यते तस्य पारममस्तु न मनता स न नामक १९ यावदुदकदाहं तु परितो वल
 याकृतिः लक्षत्रयं योजनानां विस्तारस्तस्य कीर्तितः २० चतुर्दिक्ष्वतत्रापि वास्तु देवादिमूर्तयः पूज्यन्ते देवताः सर्वैर्भुक्ता लोके च सर्वदा २१ श्री
 भृङ्गुर्गात्रकाभागाः प्रत्येकं लक्षयोजनं विद्यते तत्र प्रथमो भूभागः परिकीर्तितः २२ श्रीभागे मध्यमः प्रोक्तो दुर्गाभागः परः स्मृतः श्रीभूभागा
 तरे प्रोक्तो विस्तृत्यायुतयोजनं २३ अरनामा सुधां भोधिः स तत्र दो मध्यभागतः सहस्रद्वयविस्तारे मुक्ता मुक्तनिषेधितः २४ श्रीदुर्गाभागयो
 र्मध्ये पुण्यनामामृतानुधिः तथैव विद्यते देवि मुक्ता मुक्तनिषेधितः २५ अयुतयोजनानां तु तयोस्तत्र गभीरता लक्षो लुप्तस्तु श्रीभागे दो भागा
 वयुतो द्वितो २६ भूनात्रोत्तयोर्नात्राः श्रीभागे नैव नश्यति तत्र स्थाः पुण्यकर्मणः सतिष्ठति ममोदके २७ मुक्तास्तत्रैव मोदन्ते श्रीभागे
 चैव ते खिलाः न तेषां पुनरावृत्तिः कदाचिदपि जायते २८ श्रीभागे पृथिवीया तिसर्गसर्गे तु पीवतां श्वेतद्वीपवदन्यच्च विज्ञेयं रचनादिकं

तः शाकद्वीपस्तत्र भागस्तावान्मान इतीरितः ६५ भृङ्गुर्गाभागयोः प्रोक्तं सुचत्वं भूमिद्वयतः द्विसप्ततिसंख्याणिसर्गसर्गे च जायते ६६ भूमेर्ना
 त्रयतयोर्नात्राः स्तदुत्तमोत्तद्वयः येन मुक्तिं च न प्राप्तुमर्हताः पुण्यकर्मणः ६७ तिष्ठति तत्र ते सर्वे यावत्स्याद्भ्रमणालयः तस्मिं स्थाने भयं प्राप्ते न
 प्राविश्यात् फलं मम ६८ प्रसक्तास्तत्र तिष्ठति यावत्सहिः पुनर्भवेत् श्रीभागे संस्थिता ये तु न तेषां प्रलये भयं ६९ चाश्वितः स तु लोको मे न नश्येद्
 लणालये मुक्ता ये च तमां तत्र वीक्षन्ते सर्वदेवत ७० कल्यांतप्रभवेत् किं जलं भृङ्गुर्गयोर्भवेत् भागे न स्पृशते तो हि च केन परिरक्षितो ७१ तत्र
 स्थातुजनाः सर्वमोदन्ते सर्वस्वेन कल्यांतप्रभवां वाधान्ते जानन्ति कुत्रचित् ७२ श्वेतद्वीपादधस्तात् पृथ्वी तिष्ठति पीवतः सद्यो स्पृशति तद्द्वी
 पं प्रलये तु विमुज्यते ७३ मम राक्षसे वसद्वीपः सदा तिष्ठति राश्वतः भूमिः श्रीभागयोर्मध्ये लक्षयोजनविस्तृतिः ७४ आसमुद्रसुधां वो
 धिमुक्ता मुक्तनिषेधितः अर्धतस्य तु भूभागः श्रीभागश्चार्धमेव वा ७५ लक्षयोजनमध्ये तु द्वीपाकारस्ततः द्वायोजनसाहस्रं विस्त
 रितस्तस्य कीर्तिता ७६ अर्धनात्रोभवेत्तस्य प्रलये च पुनः पुनः अर्धभागस्तु मुक्तानां कीडास्तानं न नश्यति ७७ दुर्गा श्रीभागयोर्मध्ये युना
 मासृतसागरः तस्याथैवं विभागोऽस्ति नित्या नित्यविभागतः ७८ अरण्याख्यो सुधासिंधु मम लोके न येषि च वर्तते मम भक्तानां कीडा ये सर्वका
 मदा ७९ पंचाशत्सहस्राण्योजनानां गभीरता उभयोस्तथा प्रोक्तः श्वेतद्वीपांतरस्थयोः ८० विद्यते तत्र भागं वा शुभः सर्वात्मको यथा

श्रीराधेस्मरिष्यन्तु श्वेतद्वीपादधस्तथा ८१ मार्गाद्यादशतिष्ठतिपरस्ताड्मणायवे द्वाण्यसौवतुर्दिक्ष्वर्च्येवविदिक्ष्व ८२ योजनानांसह
 संतुविस्तारोस्तितथोच्चता अयुतंयोजनानांतुहारेषुहादशास्वपि ८३ नैवांधकारस्तत्रास्तिमहामणिविहीमितिः कुट्टिमैर्घटितामार्गासर्वविक्ष
 रवारिधौ ८४ तैरेवमार्गेर्गच्छन्तिजनाःसर्वेनुपधरं तमेवास्वर्णभूमिर्वानंतासनमथापिवा ८५ योगीतावन्नसक्तःस्याद्यावत्तेनपश्यति श्वेत
 द्वीपंतुदृष्ट्वेवकुंगदोप्रमोदते ८६ नानाभोगसमाकीर्णःश्वेतद्वीपोह्ययंमम स्थानं प्रियतमंदेविप्रिपुधानसुमेसदा ८७ श्वेतद्वीपसमीपेतुक्षीरा
 ध्योत्रोपतल्पके चातुर्मुखेवसंप्राप्तेस्वपामिप्रतिवत्सरं ८८ श्वेतद्वीपस्थिताःसर्वेपेचान्मःआपिवर्तिनः भद्रकादेवताःसर्वतत्रसुखंयतिहि ८९
 श्रीभृङ्गुर्गामिकालक्ष्मीत्रिपुपैर्मासदेवतु सेवतेनंतद्वैश्ववदुदपधरंहिमां ९० श्रीराधेःपरतोद्वीपंसर्वतःउष्कराभिधं योजनानांचतुःषष्टिलक्षा
 ण्येवास्याविस्तृतिः ९१ तावन्मितेनशुद्धोदःसागरेणाभिवेष्टितः लक्षणांप्रभवतिर्हियोजनानांततःक्षितिः ९२ द्वायोजनलक्षंतुप्रातयोरुभयो
 रपि नानावर्णमहारत्नेःस्वचिताभूमिरुत्थता ९३ मध्येकेवलसेवैर्णस्तुरुप्रिपुत्रोमिता मनोहराभिस्त्रीभिश्चविद्युद्भिरिवसंकुला ९४ स्तुतो
 पानकाभिश्चपापीभिरपिसंकुला कृतपुण्यातुसाभूमिःसिन्धुगंधर्वसेविता ९५ पंचायुतविहीनंनसार्धकोटित्रयंविदं योजनानांमेरुमध्याङ्गना ३

परिकीर्तिता ९६ अपंतुपरतोदिक्ष्वलोकइत्यभिधीयते सूर्यलोकोयत्रतोस्तिपरतःसनदृश्यते ९७ आलोकइत्यतःप्रोक्तोभूभागःपरतोबुधैः आ
 लोकलोकयोर्मध्येलोकालोकमहाबलः ९८ लक्षद्वयंयोजनानांचतुःषष्टिलक्षायस्यकीर्तिता अधिका तुतस्यास्तियोजनायुतपंचकं ९९ योजनानांतुल
 क्षाणिपंचाशन्नस्यविस्तृतिः लोकभागेस्पृष्ट्यास्तकिंचिद्भोगसमन्विताः १०० आलोकभागेतिष्ठतिपाविष्ठाःस्वल्पयातनाः पापक्षयेऽनयानि
 कर्मत्राणेणसंस्तृति १ लोकालोकाद्रिभिकायामष्टदिक्ष्वसमंततः बिलहादवाकंचास्तिगंतुपातालसप्तकं २ नरकाणांसप्तकंचनेतुपापजनानि
 आयामोविस्तरश्चैषांसहस्रंयोजनानितु ३ लोकालोकसुरस्तातुलोकानुद्विगुणंतमः लक्षद्वयंयोजनानामुच्चतायस्यकीर्तिता ४ तत्रगत्वातु
 उत्थानांनहिसंसारदर्शने उःस्वस्यैवसहाभोगस्तत्रस्थानांसंश्रयः ५ सहस्राःशश्वतःप्रोक्तोभूनात्रोपिननश्यति पीठतांतस्यभजतेसर्गसर्गवत्सु
 धरा ६ ऊर्ध्वभागस्ततमसःपंचभिर्नरकैर्हतः शैरबोधमहाश्वैवकुंभीपाकोसिपत्रकः ७ पूयशोणितनामापिपंचमःपरिकीर्तितः ऊर्ध्वभागस्यत
 मसोगणनालक्ष्मोजनं ८ पंचानांतरकाणांतुप्रोक्तासेवोच्चताबुधैः विस्तारैरवस्यास्तियोजनांनद्विकोटयः ९ महारौरवकस्यावितावत्येवहि रो
 विस्तृतिः प्रत्येककोटिरेकैककुंभीपाकासिपत्रयोः १० कोटिलक्षविहीनातुष्टयशोणितविस्तृतिः पंचाशत्सहस्राणितामित्रस्योच्चतामता ११
 मध्यभागस्ततमसःसएवपरिकीर्तितः अधस्तादधतामित्रोमहादुःखप्रदोसतां १२ योजनानांतुपंचाशत्सहस्राणांतुच्चता तामित्रश्चाध

परिकीर्तितः चतुर्दशविलान्येवंदशासाहस्रयोजनाः प्रत्येकमवकाशः स्यात्तेषु सर्वेषु सर्वतः ५० आब्रह्मांडकदाहः स्याद्विस्तारोपि बिले
 बिले भूमंडलस्य विस्तारः पंचात्रात्कोटियोजनः ५१ ब्रह्मांडस्यायमेव स्याद्गतोदरादिशासु च जंबुद्वीपस्तंभमध्ये लक्षयोजनविस्तृतः ५२
 तस्यापि मध्ये सौवर्णोभासते मेरुपर्वतः मेरुमध्ये योजनानि पंचविंशतिकोटयः ५३ दशदिक्षु विजानीयादाब्रह्मांडकदाहकं पंचात्राच्च
 सहस्राण्ययोजनानि भवेद्विह ५४ मेरुमध्यास्त्वारसिंधुर्लक्षयोजनविस्तृतः लक्षद्वयमितस्तस्मात्सहस्रद्वीपो भिधीयते इक्षुद्वयसमु
 द्रेण तस्मिंस्तेन स आवृतः चतुर्लसं योजनानां बाल्मिजिद्वीपविस्तृतिः ५५ तावन्मितः सारासिंधुर्हतोयद्विगुणः स्मृतः कुत्राद्वीपस्तन्मि
 तेन घृतवार्यं स्नातः ततः षोडशलक्षानि क्रौंचद्वीपस्य विस्तृतिः तावन्मितो चैव पुनर्दधि वारिधि विस्तृतिः ५६ द्वात्रिंशलक्ष संख्यातावा
 कद्वीपस्य विस्तृतिः क्षीरवारिधिना सोपि घृतस्तावन्मितेन च ५७ तन्मध्ये मम लोकस्तु परितो वल्ल्याकृतिः योजनानां तु लक्षाणि विंशति
 तस्य विस्तृतिः ६० श्वेतद्वीप इति ख्यातः प्रलयेऽपि न भ्रंशति श्रीभृङ्गुर्गात्मका भागास्तत्र द्वीपे वसंति हि ६१ तत्रादौ भूमिभागोऽस्ति योजना
 नां षडेव तु लक्षाणि तु ततो मध्ये श्रीभागोऽस्ति सेवितः ६२ अष्टो योजने लक्षाणि विस्तृतिस्तस्य कीर्तितो पंचात्रालक्षमेकं तु तदुच्चं स्वर्गमा
 नतः ६३ ततोऽपि परितः प्रोक्तो दुर्गाभागः षडेव तु योजनानां तु लक्षाणि परितः क्षीरसागरः ६४ लक्षयोजनं षड्भूतविस्तारस्तस्य कीर्ति

श्रीगणेशाय नमः धरणीयुवाच कथं सृजति भूतानि कथं वासं हरिष्यसि के च ते शाश्वता लोका यत्र स्थाः प्रलयेऽपि न १ उपदुता भवन्तीति कुत्र संति
 प्रनोवद् इति मेरुपया ब्रूहि नाहं तस्मास्मि शृण्वती २ श्रीवराह उवाच पूर्वब्रह्म लमे जातेन किंचिदवशिष्यते तत्त्वानि प्रकृतिर्योतिर्जीवाः
 सूक्ष्मा भवन्ति हि ३ न जानन्ति सुखं दुःखं तदाहं मया सह अप्राकृतं जले देविकी डंतिष्ठा मिली लया ४ लयस्य संमितं प्रादुर्ब्रह्मायः संमितं बुधाः
 यदा तस्याष्टमो भागो शिष्ये तत्तदा मम सृष्टिस्तु जायते तत्र सिसृक्षान्निविधामता आत्मसृष्टिर्जगत्सृष्टिः प्रकृतिस्तृष्टिरेव च ५ प्रादुर्भावो यदा
 राणामात्मसृष्टिरिति रिता तत्र कर्मानुसारेण जीवानां देहयोग्यता ७ जीवसृष्टिरिति प्रोक्ता सैव मिश्रेति कीर्तिता प्राकृता तत्त्वसृष्टिः स्यादिति
 सृष्टिर्नयं स्मृतं अहं नारायणः पूर्वदेवित्वं भूमि संज्ञिका मत्तश्च त्वारिद्र्याणि प्रादुर्भूतानि वैतदा ८ देव्या अपि भवन्ति स्म च तस्मात्पूर्तयस्तदा वा
 सुदेवस्य मायाद्वैजपासं कर्षणस्य च १० अकृत्स्नस्य कृतिः शान्तिरनिरुद्धस्य चाभवत् वासुदेवावताराणां सहस्रं वासुदेवतः ११ जज्ञे तथैव
 मायाया आसीद्दृषसहस्रकं नानाद्वेषैरहं चैव क्रीडमानस्त्वया सह १२ अत्यक्रामत्सकालो वैयः शिष्टः प्रत्ययादभूत् तदा मराजया देवी ब्रह्मा
 दस्तुष्टुमिच्छती १३ प्रकृतिर्बोधयामास स्वयं वै त्रिगुणात्मिका महत्तत्त्वमहंकारकनो बुद्ध्यादिषाणि च १४ मात्राश्चैव तत्रादौ ब्रह्माणं मह

तस्य जलम्। मायया वास्तुदेवात्सनाम्ना पुरुष इत्यपि १५ बभूव सृष्टिकालाद्वाद्यत्रात्ततस्तसः जयायामसृजत्तत्र तया संकर्षणारपि १६ प्राणा
 त्मना जगत्सर्वं येनेदं धार्यते सदा प्रथमः प्रकृतौ जज्ञे कन्यानां च वतुष्टयं १७ गायत्री चैव सावित्री श्रद्धा चैव सरस्वती श्रद्धा सृजत्यभाषी नृनिम्नस्तु
 पुरुषस्त्रिमः १८ गायत्र्या पुरुषा ज्ञाता वाग्देवी ब्रह्मणा सह कस्यास्तु जज्ञे तः पुरो रुद्रा नंताभिधातुनो १९ अनंता दुष्टनामासीद्दुष्ट एव द्वितीयकः नाभ्यां तु
 सावित्र्या पुरुषा जज्ञे स्वयं प्राणो विलस्य च २० प्राणादयं भवदुःस्वर्तीयं रूपमास्थितः वैकारिको ब्रह्मजस्तत्तेजसः प्राणजो ह्यसौ २१ तामसो नंत
 जो जातस्त्रिपुरोरुद्र ईरितः पुरुषा लुप्त सरस्वत्या जज्ञे जीवाभिधस्ततः २२ जज्ञे सात्रिविधा बुद्धिस्तिस्रस्तोरुद्रभार्यकाः ततोरुद्रस्त्रिपुत्रस्तु सृष्टवान् स
 र्वदेवताः २३ अहंकारात्मका तस्मात्तत्त्वान्यपि च जज्ञे श्रद्धायां सृजतो जज्ञे कालः सर्वाश्च देवताः २४ वाजपेयाश्च मेधाद्याः सर्वे यज्ञगणा अपि
 एवं पूर्वमभूत्सृष्टिः सूक्ष्मते पस्ततः परं २५ पुनर्देवगणा एते स्मूलरेहानभीसवः प्रकृतं विविधः सर्वस्वैस्त्वेरंशैर्मदास्य २६ प्राणश्चायथ वाग्देवी द्वि
 तीया च सरस्वती तयोरेव तु तेषां व्यावर्तता ब्रह्मणस्ततः २७ प्रकृतादनिरुद्धस्तता सर्वा स्वयमाहरे शांत्यां सन्निधेयश्चात्ततो ब्रह्मा नि स्वयं ज
 त्रिपुण्यात्मा त्रिपुरोपि जज्ञे रुद्रः स बुद्धिः शेषश्चापि ततो जज्ञे रायनं मम सो भवत् २८ प्राणा लुग रुद्रासीत्स वाहनमभूत्तम ततोरुद्रादभूत्सृष्टिः १
 देवानां पूर्वसृष्टिवत् २९ मायायां जज्ञे शेषश्चाद्ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः श्रीमद्गुर्गा इति त्रीणि नामाणि चाभवन् ३० ततः श्रीविष्णुसंयोगात्तराधार्तं हि

रण्मयं सलिलेऽमभूत्देवियत्रेदं सर्वमाहितं ३२ सर्वे ब्रह्मांडकल्योभूजतो देवैः सहायुतः प्रविश्य त्रिभ्ये सलिले ब्रह्मांडांतः श्रियान्वितः ३३ निधाप सर्व
 देवांशां जीवसंघास्तथा परे कल्पे प्रतिभवेद्यावदेतावत्सलिले शयाः ३४ ततः परंपद्यमभूत्सकल्पस्तसो भवत् ततो ब्रह्माभवत्सोपि द्वितीयमनेव
 क्षपत् ३५ भयभावात्स्मरद्दिष्टुं तवस्तपतपेति च वाचं श्रुत्वा दिव्यवर्षसहस्रे सोतपत्रपः ३६ तत आकाशमसृजत्ततो वायुरजायत ततो वह्निरभूद्वायोर्व
 देरापस्ततो जलं ३७ ब्रह्मांडार्धमभूत्ततः ततो लोकत्रयं मम श्वेतही पंतथानंता सने वैकुण्ठमेव च ३८ जलविष्णुवहीनं च तथानित्यंतमोखिलं तामि
 स्वश्रं धतामि स्वस्तथानित्यं पंचकं ३९ अभूवस्ते मम देव्याः पीड्यंते यत्र संततं ततोऽसलिले तस्मिन् भूत्सृष्टी जलैः सह ४० पृथिव्या ऊर्ध्वतां प्रादुर्द
 रायो जनकोटयः ततो धस्ताच्च सलिले द्वापंच च कोटयः ४१ भूर्लोकं दधरं प्रोक्तं तलं प्रथमं बिलं कोटिद्वयं योजनानां नानाभोगैः समाकुलं ४२
 तस्माद्विकोटियोजनानां बिलपट्टं सीरितं बिलं सतलं चैव चतुर्थं तु तलमतलं ४३ रसातलं तलं पातालं सप्तमं बिलं बिलसप्तकविस्तारो यावद् हा
 सांडरवर्षं ४४ कोटियोजनतो धस्तात्पातालाभरका स्मृताः योजनानां तुल्यं क्षाणि द्वादश द्वादशवत् ४५ अंतरं नरकानां स्यात्सप्तानां च परस्परं
 रोरवः प्रथमः प्रोक्तो महारोरव एव च ४६ कुंभीपाको सिपत्रारव्यः प्रयशोणितमुद्रोः तस्य बालुक इत्येते सप्त नरकाः स्मृताः ४७ पृथ्वीनां शाल
 ण्यं श्रंति तदुत्पलो भवन्ति च तत्र स्थाः पापिनो ये तु प्रलये ममना मभिः ४८ तिष्ठन्त्यधस्तात्तत्र नः सृष्टौ गच्छंति तत्र हि ततः योऽंशलक्ष्णाणि भूकंदः

या.मा.पू.
॥६॥

१२४
॥(B)॥

+

॥६॥

थंक्रियेतयज्ञेस्ततांगकाहीने॥१२॥निजदाससंततितयादयनीयोकिंकरेधनेकरते॥आस्तादयाकदासःसंसृज्यज्ञानहृदयाकरते॥१३॥संसृ
तिसागरतणंतरसात्रिदशशतेसदाचरणे॥दृढरागेनेकेनस्यादृष्टिस्तेननःकदाचरणे॥१४॥स्वरतरषडरिजखेदनाशयशयधृतगदासि
चक्रेण॥नान्यचरणचरणदसतांहितजितःकदासिचक्रेण॥१५॥अन्नाद्यादनसदननयाचितंहृयःसतांहितेनेतः॥नान्ययाचिककते
याचिचरणेहिताहितेनेतः॥१६॥कालरशनाछिदातेजयाकरदयानदेशचक्रेण॥सनयेस्तनयेनेचक्रियाकरदयानदेशचक्रेण॥१७॥
रसनाजठरतयोर्यत्नजयेषागिरार्थनासनया॥नचरदनछदजनितानाथास्तातेयथार्थरतिरनया॥१८॥तमेमपरमदेवतमार्या
चार्यःपितामताजननी॥जननीचतायुतःसानेवास्तुमतिःसदाहिताजननी॥१९॥संश्रावयामिसमहामहापुराणान्यथातिहासार्थान्॥
सार्थासतांभवतंकविरुतवीरकरुणातिहासार्थान्॥२०॥तच्चरितान्यनुकुरुतांकुरुकर्मकःकथायथारुचिरं॥श्रावयतुवाश्रुणोनुच
दासायतेविचारचारुचिरं॥२१॥उच्चावचस्तथैवाप्राकृममापादिभिःसुवर्णवर्णितैः॥स्तवमनसनाथमैश्वर्यविदधेनसुसुनिसुधीशुक ना
विगीते॥२२॥पदसंवाहनंसेवादेवादिशासपदजंघजानूनां॥कुरुकरुणांमर्दनसेवामाषिःलोकमातृजानूनां॥२३॥भवंगेनसीद

ध्या-भा-यु-
॥७॥

दीनेशरणागतपतितदंडवत्सुनते ॥ अपिसागसुपेक्षादर्शिवृथापुष्टपिंडवत्सुनते ॥ ९०३ ॥ सान्योन्यबधहस्तं यस्मिन्वस्त्रं समस्तकंपदयोः ॥
सदयोभयलोकदयोर्दृष्टेषुभयजसमस्तकंपदयोः ॥ ९०४ ॥ त्वां सर्वथा प्रपन्नं विपन्नमवमां हरे भवनेदीपात् ॥ सा ज्ञानमन्युनक्रान्तेनो
न्यस्त्वज्जगद्भवनदीपात् ॥ ९०५ ॥ सशरीरेन्द्रियवर्गः स्वात्मैवैवोर्षितो मयाधिपते ॥ मालयेनयवाऽनयवाभोगागोपालदवमयाधि
पते ॥ ९०६ ॥ भक्त्याद्यर्थभोजनपात्रोच्छिष्टं प्रयान्वितं सहसा ॥ अनंतवतसाप्याशितमयायेनसत्सभासहसा ॥ ९०७ ॥ स्वदुक्तगंधमान्या
द्यर्चितदेहाः सदेहमंदेहाः ॥ देहाबलाधनाद्यां जयेममकयाविमुक्तसंदेहाः ॥ ९०८ ॥ मत्सारव्यवसनाज्जादिकमुत्तममनुनमोविपुलातनु
वास्तितथामंदेयाधिकं वोर्यतादयाकुपते ॥ ९०९ ॥ तद्वत्सुखदुरवाद्यमानामानोजया जयोलोके ॥ लाभालाभोखेरोधर्षाद्यंदेहिमेयथ
प्राप्ते ॥ ९१० ॥ नात्राग्रहं मदीयं त्वमनुसरपरंतु मेथनामहती ॥ संसृतिदुःखोद्यहरा त्वत्पदसामीप्यमुक्तं रस्तुपरा ॥ ९११ ॥ तत्रविलंबेताव
दुःसहपीडाप्रकामकामकृता ॥ नाशयतरसाजरसाकांततनोरपिकविप्रतिमवृत्तेः ॥ ९१२ ॥ एवंक्रोधमोहलाभमदमत्सराकृदंभादीनां ॥ ११७ ॥
सुभृशपीडयतस्तान्विनाश्यमां पाहिदीनतममार्तं ॥ ९१३ ॥ सुखलिशयामनोमेधावतिविषयासदेवाहित्वात्वा ॥ आकृष्यतस्वकीये

नवाविधभजनेस्थिरंकुरुष्वहरे ॥ ९१४ ॥ अथवातत्तद्विषयस्वरूपमुपमृद्याचित्सुखेकरसं ॥ निजरूपंकटिधृतकरमथवावंशीकरंप्रकाशयमे ॥
॥ ९१५ ॥ एवमपि प्रार्थयितुं लघीसायसानधिकृतेन दासेन ॥ नोयुक्तं तदपि विमोक्षमस्वमेनाथदीनदीनस्य ॥ ९१६ ॥ काशीनाथमुपाध्या
योभूत्वाकाश्याविमुक्तिदः ॥ तथेहाप्येषपद्योद्यः सतामस्तुनिजेष्टदः ॥ ९१७ ॥ उक्तेषु ध्यानक्रमः प्रायः क्षेत्रमाहात्म्यमूलतः ॥ पूजा
क्रमोपि बहुशः पारिजाताक्तिकोदितः ॥ ९१८ ॥ इति श्रीमदनंतोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचितो ध्यानेमोनसंपूजाक्रमः
समाप्तः ॥ श्रीपांडुरंगार्पणमस्तु ॥ ७ ॥ ॥ इदं पुस्तकं दिवाकरेण लिखितं ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

ध्यान-मा-यू.
॥६॥

मि

आरतं छंदः ॥ महोक्तं ददाम्यहं सुदक्षिणाः प्रदक्षिणाः ॥ कृतक्षणाः सलक्षणा विचक्षणा क्षणक्षणाः ॥ ८१ ॥ करो सप्रमाणिकाः सवाणिकाः
सवाणिकाः ॥ सहारसारसावहावहानतानतामिताः ॥ ८२ ॥ शिरोयुताः सुजानुनामुनाधुनाहृदापदा ॥ सदा मुदादृशे दृशार्थियानमास्त्रियाह
रेः ॥ ८३ ॥ त्रिकं ॥ अगशर्वयजुः साम्नामंत्रैः पुष्पावलिः सिरसिचरमा ॥ चरणेष्वपराजतां ते यथा कुभाहारिपद उरसिचरमा ॥ ८४ ॥ श्रीकेशवा
दिनामभिरथवाविष्वादिभिः सहस्त्रमितैः ॥ तुलसीभिः पुष्पैर्वा चामिसुरं सुरमितामजस्त्रमितैः ॥ ८५ ॥ छत्रं चामरयुगलं सुवर्णदण्डयुतं
शुभमजने ॥ जलपात्रपादुकाद्यंगहाणकुरुमामुताशुभमजने ॥ ८६ ॥ वीणादिस्वरभेदान्नेदास्सामाक्षिधाससुखनिकराः ॥ श्रुतयोयेस्ता मि
श्रणुभोभक्तशिरसितेयशोवसुखनिकराः ॥ ८७ ॥ नानाविधसुधिराद्यं वाद्यं मुखं मुखादिवरदरद ॥ नवभेर्यादिसतालं त्रमलं कुरुकुंदकां
तिवरदरद ॥ ८८ ॥ वरवारयुवतिनृत्यं कुरु देवादिना सुगानादि ॥ स्त्रीकुरु कुरुवरदविभो देहि पदं कविजना सुगानादि ॥ ८९ ॥ वेदपुराणाद्य
मितेगीतगुणेश्वर्यं विभवदेव ॥ किमहंस्तु यां करोमितु नतिसतां यदखिलं ह्यभवदेव ॥ ९० ॥ अनयाः कृता अगणितं अहनिशं नाथ ॥ ६॥
चलितचित्तेन ॥ हृत्तेन नास्ति यत्तंगृहेतकथं हि नित्यचित्तेन ॥ ९१ ॥ आंतरयजनं जानेन च तत इतरदुर्नाथिकाहीनेः ॥ दीने रत्नसैश्वर्य

५ शास्त्रिणी छंदः ॥

ये स्तिलेः श्यामांकेः सहशास्त्रिमुद्रबहुलेर्मणेश्वरं पूजये ॥ ५३ ॥ लसातवामतो रुक्मिणी प्रिया सुतनुराधिका दक्षिणे च या ॥ विधृतचामरेः सा
दरेः करैर्भजति सत्पतिसंमदाकरैः ॥ ५४ ॥ सत्यभामया छत्रहस्तया पृष्ठतो ययानममस्तया ॥ सेव्यते च्युतोरम्यरामयामातरः स्मृतास्ताः
परामया ॥ ५५ ॥ कांचनासनाः सदधिवासनारत्नभूषणादुरितदूषणाः ॥ हेममंडिता नयतिरखंडिता भर्तृनंदिता स्त्रिदशवंदिताः ॥ ५६ ॥ जितत
द्विप्रभाजनितविप्रभाः सहदयक्षणेः सुरभिलक्षणेः ॥ सकलसंपदां विनिहता पदां वितरणे मुद्रामभिमुखाः सदा ॥ ५७ ॥ हृद्यचंदनैः कुसुमकुं
कुमैः पूजितानुतानरसुरोत्तमैः ॥ स्वप्रियेक्षणादधिनिधिक्षणान्मग्नमानसाः सुखसुधानिधौ ॥ ५८ ॥ आग्नेयादिचतुष्टयैश्च काषायायुधसुभूतै
यः पूज्याः ॥ ध्वजगरुडगणपदुर्गाविष्वक्सेनादयोष्टपूर्वादौ ॥ ५९ ॥ इन्द्राद्यादशपूर्वतो शानिमुखे स्त्रोघस्तदीयस्तथा श्रीशादक्षिणतो वसिष्ठह
नुमद्यासांबरीषधुवाः ॥ प्रह्लादांगदभीष्मदाभ्यशुतकापत्यं बालिनारदो माकंदेयविभीषणार्जुनभृगुश्रीपुंडरीकादयः ॥ ६० ॥ श्रीमद्भाग
वताः पराशरस्तु काङ्करो ह्यवाद्याः परे वामे योगिवराः श्वेतुः सनमुखाः श्रीपांरंगप्रियाः ॥ नानावाद्यसुपूजयामिसततं श्रीरुक्मिणीमादितः

३

ध्यान-भा-न-
॥५॥

कृत्वा च वरणाख्यदेवतगणानां धासताद्यैः फलेः ॥६१॥ अगुरुगुगुलुचंदनकोष्ठजः स घनसारउशीरघृतादियुक्तः ॥ कवकपात्रभृतानक्यामजः
तः स सह वाद्यसुधूपउषां प्रिते ॥६२॥ दुर्तं विलंबितं ॥ बह्वृग्व्यघृताक्तसुवर्तियुतं वदनप्रमुखं गसमुच्चलनं ॥ वरदीपमहोवरदेशमहोदय
दिव्यमहोदयगहाणविभो ॥६३॥ तोटकं ॥ अथ हेममयैर्विराजितेलघुभिः पात्राचयैर्मनोहरैः ॥ कनकोत्थविशालभाजनेपरिविष्टं परमान्न
मोदनं ॥६४॥ ससितोदनमत्राचित्रितं दधिपीतोदनमप्यभीक्षितं ॥ विविधंसुसितं च पायसं घृतगोधूमजस्तत्रजादिकं ॥६५॥ घृतदुग्धद
धीनगोभवान्यधिकं शर्करायुतं मधु ॥ वरमोदकशुभ्रमंडकोतिलमुद्रादियवादिषिष्टजान् ॥६६॥ अथ चाणक्यपिष्टजान्सिताघृतपाकानि
तवृत्तलडुकान् ॥ विधुमंडलशुक्लवर्तुलानतुलान्मध्यगणास्तथारुणान् ॥६७॥ वटकाटकसूपशकुलीसितसंयावसुदुग्धजामृतं ॥ रुचिरं
चिवेसवोरकं सरसालाडकमस्तुसंधितं ॥६८॥ अथ शाकव्यान्यलेदलैः कुसुमाद्यैर्दशधोदितान्बहून् ॥ कदलीपनसाम्बककंदीफलकंदारिप
टोलजादिकान् ॥६९॥ परिष्वक्त्वा लंगोस्तनीकदलीजंबुफलैः सुजान्सान् ॥ इदमीयफलाभिर्वैद्यजान्मृदुखंडाद्विन्दरीसुदाडिमान् ॥७०॥ तमिमं सलिलोक्षितं तथा तुलसीपूजितमंत्रमंत्रितं ॥ कुसुमांजलिपंचकोत्तरंबहुनेवेद्यमुपाहराणि ते ॥७०॥ वेतालीयं ॥ अमृतो

॥५॥

॥५॥

दे तोषस्तरणांतेनुपाणेदं हविर्ह ॥ सहप्रियाभिस्तिसृभीरुक्मिण्यादिभिरादरात् ॥७१॥ जुषंतो च स्वस्वपात्रेषु क्त्वा वरणादेवताः ॥ कृत्वा प्राणादिमुद्रा
श्च नेत्रमीलनपूर्वकं ॥७२॥ गायत्रीमष्टधा जत्वा सुगंधितजलंददे ॥ अमृतापिधानमसीत्युत्तरापोशनंतथा ॥७३॥ गंडघहस्तादिकशुद्धिपूर्व
माचम्यतां विटुलेभोदया ॥ अष्टौ च पूगस्य फलानि शुभ्रतां बूलिकाषोडशपत्रमेकां ॥७४॥ इदं वज्रा ॥ लवंगकंकोलसुधांशुचूर्णयुतं सुवर्णादि
जपात्रसंस्थं ॥ सुगंधजातीफलपत्रयुक्तं वेरेण्यतां बूलिमिदं गृह्णाण ॥७५॥ उपेन्द्रवज्रा ॥ कांचनभाजनवर्ती बहुवर्तिज्वलितः कर्पूरोद्यज्वाभि
रपिसमंललितः ॥ आरात्तिकदीपोयमुकुटोदो कुरुतां भासंशोभावासंभोश्चामिन्नरुतां ॥७६॥ जयजयभगवन्दीने कुरु कुरुणा लोके हरभव
शोके तोकं मामवनतलोके ॥ रुक्मिण्या वामांगे स्थितयाराधिक्या दक्षिणतोपीतरयायुतचतुराधिक्या ॥७७॥ श्रीरंगं विमलांगं सुखसिंधु
तरंगं नतजनसुखदापांगं शिवमानसरंगं ॥ श्रीपांडुरंगमखिलादृतभक्तकुरंगं श्रीवासो गंवंदेशुभगरुडनुरंगं ॥७८॥ त्वं खलु जगतः कर्ता
भर्ता सहर्ता धाता माता भ्राता संसारोद्धर्ता ॥ दीनाहीनाहि जनादवनिभक्तभवार्तास्तानवनवदरुणार्णवतवास्तुशुभवार्ता ॥७९॥ ततो न परः
प्रभुरिति देवमाजाने जल्लिखति दयादास्त्वयि परमाजाने ॥ सत्पतितेभीतं जानि मृतितो नाथं मानंदयपदसलिलैरिव काशीनाथं ॥८०॥

ध्यान-मा-यू-
॥४॥

काचतुक्कान्वितं॥ किंवाहीरसमानितं मुनियुगेतेकुंडलेंदं॥ मूर्ध्निआजितहारकांवरमयोष्णीषंसंख्यानवंस्वामेवंस्मरतोतिपापशकेशाई
कविक्कीडितं॥ ४६॥ सौवर्णनर्ध्वासोघटितविजितकः कंचुकः पादलंबीयद्वौष्णीषादिवेषोरुणरुचिरथवाकोचनीपीतवर्णः॥ तामेतामत्रसर्वो
करचरणगलाद्यंगभूषांसुजोषांदत्वाशोचंतयामिप्रचुरकुसुमजस्वधरांकंधरांते॥ ४७॥ पादाग्रव्यापिमालांमृदुलतुलसिकामंजरीपत्रचि
त्रांसूत्रस्यूतांपवित्रांवहविबुधनुत्तेतेमतांवेदगीतां॥ अन्यापंचाग्यवर्णोल्लसितकुसुमजोवैजयंतीजयंतीभूषात्रानमहांतंबहुदुरधमपि
प्रोन्नयंतीसुरेवोद्यं॥ ४८॥ मालांतराण्यत्रभवंतुकंठेपिष्ठातनुष्णान्यधिवासितानि॥ पुष्पाचितापीडयुगंशिरवायांकरद्वयेकोसुमकंकणेच॥
॥ ४९॥ आख्यानकीछंदः॥ कमलंधवलंशृणुनीलकंठपरमरक्तमथोशतपत्रकं॥ अतसींचकुरंरक्तपाटलीबकुलचंपकपुष्पचयंददे॥ ५०॥
हरिणपुता॥ क्रतुभवनवकुंदमालतीभिः कुसुमवरैः करवीरमालिकाद्यैः॥ विजितकनककैतकीलताकैः सुभुजलताद्यतवास्तुपुष्पिता
या॥ ५१॥ अथगामृदुलेर्दलेशमीतुलसीदामनकैः सविल्वद्वैर्वैः॥ मृगनाभिसुकुंकुमाद्यलंकृतमालांविभुविबुलंयजेहं॥ ५२॥ वसंततिलक
का॥ यद्वादाडिममातुलिंगकदलीभूतैः सखर्जूरकैर्नारीकेलकैपिथजंबुवदरैर्जंबीरधानीफलैः॥ किंवातुंडलगोरसर्षपयवैर्गोधूमधा

॥४॥

श्रीवत्सलक्ष्मणयुतां

श्रीनिवासासुरस्थली॥ षडक्षरं कृष्णमंघ्रं वक्षस्थलगतं स्मरेत्॥ १२॥ ज्योतिर्मयं मणिवरं कोसुभं कंठेभूषितं॥ सुखदोसांगदोबाहृतुंगांसौपीवेरेवरे॥ १३॥
॥ कटिधारणतोरम्यदक्षिणोत्तरकूर्परो॥ मणिबंधं मणीबद्धस्वर्णकंकणभूषितं॥ १४॥ कंचुकं ठरलमयेमकराकृतिकुंडलं॥ सुरैकेसदनं चारुदनं व
दनं स्मरेत्॥ १५॥ मंदहासं मंजुनासं रोचनं पद्मलोचनं॥ कांतकणं हृद्यवर्णं सुभुसुभूविमोहनं॥ १६॥ शृणुमालं वक्रवालं चक्रवालमिवालिनं॥ शृष्टुतेलं वि
तं शिख्यं नानाभोज्यान्पूरितं॥ १७॥ अहनाशयितुं जीवान्पराजितो न शततो विभोः॥ लिंगाकृतिं मोलभूषां शर्मयोषां दशानुषां॥ १८॥ एवं पादादिमूर्धा
तं भगवंतं विचिंतयेत्॥ मंदहाससुधापूर्णकृपापांशो वलोकनात्॥ १९॥ अज्ञानपिजनान्दीनान्मज्जायंतं सुरवर्णवे॥ दर्शनान्मुत्तयनुभवं कारय
तमिव प्रभु॥ २०॥ मोक्षदानायोयितो ह्येयमुत्तिष्ठतास्त्रिधाः॥ तदर्थमिति बोधार्थमुत्थितं तं दयानिधिं॥ २१॥ इंदीवरदलश्याममेवंभावय
तां नृणां॥ हर्तारमिव मालिन्यं भर्तारं जगतां गुरुं॥ २२॥ श्रीमद्विठ्ठलदेवस्य संमुखो यो भवेन्नरः॥ प्रत्यङ्मुखस्तस्मिन् स स्पृष्टमेवानुभूयतां॥
॥ २३॥ ततो ध्यात्वा बहिः पूजां मानसीं वेद्यमाचर॥ ओं नमस्ते भगवते दद्यात्पुष्पांजलिं शुभं॥ २४॥ भंगवंस्त्वं शुभदिवसे वसेह मम मानसे न
सेहस्य॥ सविधेविधेहि मामुत कुर्यामयां सपर्यांते॥ २५॥ हेममणिवज्रयंत्रैर्ललनाकृतपादधावनं तं स्तु॥ उष्णजले रथस्नानं दनौलिधावना व
सेहः सेव्यो नेनेन सेहस्तस्य

ध्यान-मा-पू.
॥३॥

द्योपचारोपि ॥२६॥ भो भगवं स्तेरुक्मवतीयं रत्नवती च स्वासनयोग्या ॥ कांतियुता दत्ता बहुविता पीठपदोक्तानंतकलेव ॥२७॥ स्वौगं तो नरमिदं म
पाद्यं वाद्यमंगल युतं स्वनवद्यं ॥ हृद्यवारिपरिपूरितपात्रं वादयोः परिगृहाण पवित्रं ॥२८॥ सभक्तवंशस्थ जनन साधितं गृहाण भा अर्घ्यमिदं सु
गंधितं ॥ समर्पितं ते धेकरे हरे मरे नरे वरे देवदयस्वपामरे ॥२९॥ न चार्घ्यमिहार्घ्यं न भूषानयोषानपत्रं न चित्रं धवित्रं तथापि ॥ दया क्लमया क्ल
चितं साधुवृत्तं भुजंगप्रयातं तथा तेन वक्रं ॥३०॥ कांचने भाजने गव्यमाज्यं दधिसौद्रमिंद्रस्तुतं प्रस्तुतं वस्तुयत् ॥ तेन ते युज्यतां म्रग्विणीयं तनुमा
धुषकं णत द्रुह्यतामर्हणं ॥३१॥ सुकुमविचित्रातिरुचिरपात्रावधृतपावित्रा मृतमयमौघं ॥ स सुरभिचूर्णं विभुमतितूर्णं सुखयतु पूर्णाचमन
मिदं त्वां ॥३२॥ नत्वा हं त्वा स्नानगृहस्थो ज्वलपीठे नीत्वा भ्यंगस्तान विधाभिः सुविधाभिः ॥ अर्चकेशा मंजुमृजन्कं कृतिकाभिः प्रमृणा नत्वा
संहितुयथामैतमयूरः ॥३३॥ आनीता कनकजरत्नपादुकाभ्यां सुस्ताता प्रचुरपयोरसेन दध्ना ॥ प्राज्याज्यैः समधु सुशर्करामिराभिराद्रिश्वास्तु
तनुरियं प्रहर्षणीते ॥३४॥ भात्री कलादियवशिष्टयुताष्टगंधैरुद्वर्ष्यैतनलदागुरुकुंकुमाद्यैः ॥ कर्पूरचंदनसुगंधिकवोष्णावार्धयुक्तेर्वसं ॥३५॥
तर्कतुभवैपुष्परत्नैः ॥३६॥ हे स्नातृवंशं रत्नहितैरभिषेचयामि त्रयुक्तं सूक्तनिकरैः सुकरैर्गभीरैः ॥ घंटाघवाद्यजनितैः स्वनितैः सुराणा

मुहूर्षणीभवति येन सभानराणां ॥३६॥ इतियुग्मकं ॥ स्नयनपरिकरांते शुक्लवार्धचमस्ते सबसननिजहस्तेनांबुमृज्यां नमस्ते ॥ विमलकनकवीरे
वाससीते प्रणीते अपघनघनकांत्या मालिनीविद्युदभे ॥३७॥ त्रिगुणगुणमय सुकनकविरचितं विलसतु कटिकरसुरवरभवतः ॥ तडिदिवसुवि
पुलसलिलदपटले मणिगणनिकरविततिरुचिरिवदा ॥३८॥ अथापि यद्वस्त्रजंकुरुष्वयज्ञसूत्रं कं तथा चमंचमंदवंदमानमानसार्तिहृत् ॥ अ
दभ्रशुभ्रचंदनाट्यभालदोर्दयादिकोनभोनिभोविभाहिभोः करीवपंचवामरः ॥३९॥ अथाष्टगंधचर्चितं तनुं तवाद्यनिर्मलां सुकोमलां विधोः कलाकु
लांबुर्दावलीमिव ॥ सुहासिकांसहंसकांसनूपुरांपुरातनीं प्रशातनीं महेनसां नसांतमीक्षार्क्षणेः ॥४०॥ कटोककनकसमणीरुचिरकिंकिणीसंयु
ताचलासर्वमेखलालसतुदेवपृथ्वीतव ॥ करोकटकुरुकुरोपुरटजुष्टरत्नोर्मिकाः करांगुलिषु सांगंदोवरभुजो निजो ज्योत्सो ॥४१॥ श्रीवाम्भू
षांकनकरुचिरांकोस्तुभंलंबनं वैवशोलंबानुदरजघनां तांश्च देमादिहारान् ॥ मंदाकांतांतरलसुरुचोरस्थलीमिंदिराकीमुक्ताहारान्वदवि
विधान्गुणगुणार्धसुरत्नान् ॥४२॥ रमानाथस्वर्णप्रचुरमणियुक्तं उलयुगं श्रुतिद्वंद्वे भास्वदुचिरमकराकारमनुगं ॥ शिरोभूषापूर्णाभिमतहरणी
तोषकरणीकिरीटाख्यामुर्याकुलसतुसमभिरव्याशिरवरिणी ॥४३॥ पांडुरंगरुचाधिको बहुमोक्तिकावतंसको दक्षिणायिचवामतो बहु
याष्टकोरतिदायको ॥ भास्वरं शिरसोपरं पुरतामहामणिभूषणं तेनुते ॥ हृदिभाविता दिविसामरं हरितर्तनं ॥४४॥ यद्वारत्नमयश्च भालतिलको मु

अग्रे पंचवारिंशदादि संख्या पांलेख्या
यां अमात्यद्वारिंशदादि संख्या लारिका

श्रीगणेशाय नमः। श्रीपांडुरंगमानम्यदेवंदीनदयानिधिं। यथामतिक्रमं वक्ष्ये ध्यानमानसपूजकोः॥१॥ श्रीमद्विष्णुदे
वस्य ध्यायेत् सारयुगं समं। हेमरत्नाकरपीठस्थेष्टकाधिष्ठितमिष्टदं॥२॥ अङ्गुवज्राङ्गुशायवधजन्मत्रादिहृत्पुणं।
उत्तुंगरक्तनखरं दुज्जोत्स्नामंडलोज्ज्वलं॥३॥ नेत्रेन्दुयुग्मनीलपद्मद्वयं चेतस्समंमतं। जयदतीर्थजनकं जनकं
ये॥४॥ वंदितं प्राप्ताकभवभवकं जभवादिभिः। संसारतारकं चार्तिहारकं सुर्यकारकं॥५॥ चरणद्वयमध्यस्थं गोप्यः
हिंवाच्यं तयेत्। जंघोरुयुगलं रम्यं गुल्फजानुसमन्वितं॥६॥ महेंद्रनीलसंभूतकदलीस्तंभसिद्धिं। वामोरुभूत
केपे श्रीक्षुद्रकोनामनोहरं॥७॥ त्रिवह्नीवैष्टेन कटिं कटिस्थितकरद्वयं। मोक्षाय कटिबंधं नृपद्वैसंज्ञाय ज
नान्॥८॥ विभोर्भगवतो वासो विभ्य एवोचितादिशः। इतीव दिग्वसनतां धृतां श्रीशेनसन्मतां॥९॥ वामे त्रैलोक्यं
खंदक्षिणे कमलं वरं। चक्रं च रेखारूपेण यष्टिकैतवतोगदां॥१०॥ उद्योर्मध्ये स्थितां ध्यायेत्संवितां चरणावामं गंभी
रनाभिमश्वथदलाकृतिशुभोदरं॥११॥

124/8 ✓

92

✓ श्रीपांडुरंग ध्यानमानस पूजाप्रारंभः । श्रीविठ्ठलो विजयनेतरां ।

1. मङ्गलम्

३१५

1. मङ्गलम्

मङ्गलम्

३१५

॥ (८) ॥

१२५

३२
९

वायुपुराणे। कृमाद्यमाहात्म्ये ब्रह्मनारदसंवादे चतुर्थोऽध्याये। भोजनानंतरं यस्तु शालग्रामशिलोदकं। पीत्वा पुण्यं
वाप्तो त्रिचांद्रायणशताधिकं। ११। शालग्रामार्पितायस्तु लसीतक्षयेद्यदि। तेन पुक्तं पंचगव्यं कोटिकारं
संशयः। १२। संप्राप्ते पातके घोरे प्रायश्चित्तविवर्जिते। मूर्ध्नि शंखोदकं धार्यमिति प्राहुर्मनीषिणः॥ ३॥

माघमास्य प्रोक्ता एषिंशति
पिशुना रोभा रकथा प्रारंभः।
प्रसंगतः सत्संगमहिमादरोद्भावन

७३

१२॥
॥ ५॥

३२
९

श्रीः सत्संगमहिमा वर्णने। वायुपुराणे कृमापमाहात्म्ये ब्रह्मनाम्न संवादे दशमेध्यायैकथा। जायातिपुत्रः
 सुयज्ञनामा शांतिस्त्यमुनिशिष्यः स्वगुरुं परिचरन् समित्कृशपलाशाधीस्वगुरुं श्रमापूर्वस्थादिशामहोदयं
 मयो। तत्रमहाश्वथवृक्षस्था। नीलो जनसमप्रभाः कुराः सफा ब्रह्मराक्षसास्तं परितो रुरुधुः सँद्रयादृष्टिगति न
 गभागेदद्रावतत्रापिमहावटस्थाः सप्तकुरमाडसंज्ञाः पिशाचाश्चैष्टतोऽधावन। ततः सभयाविष्टः प्रतीचीदि तमस्त
 शमापेदे। तत्रापिमहाशुतमलीवृक्षस्थाः सप्तडाकिनीगणाः पिशाचाः एष्टतोऽधावन। सततोभयादु
 दीर्घीजगाम तत्रापिकचिद्वृक्षमाश्रित्यस्थितो दौष्टकाननव्याघ्राननोपिशाचो एष्टतत्रो। ततोपिभ
 यादौशानीगतस्तत्रापिकदंबस्थास्त्रयः शाकिनी योनिमाश्रितो गृध्राश्चैष्टतोऽधावन। ततोपिभ
 याः। सततोपिभयादाग्रेयोमागतस्तत्रापिउदंबरस्थोदौष्टतयोनिगुतो निरंगौमां सपेशिनोपिशाचो एष्टत
 त्रो। एष्टत पूर्वस्था ब्रह्मराक्षसाः ७ दक्षिणस्थाः कुरमाः ७ प्रतीस्थाः ७ डाकिनीसत्ताः ७ उदीचीस्थोदक
 न व्याघ्रानो २ ईशानीस्थाः शाकिनीसंज्ञाः ३ आग्नेयोस्थोदौष्टतयोनिगो २ ३ सहाविंशतिः पिशाचाः
 एष्टतग्रीः। ततः सुउदिगो। विष्टुशरणंगतस्तदाकाशवाण्यभूत्। निकृष्टस्थनद्यां रक्षासा मेरि
 सिंहमत्रेणोमांससम्भजलेन पिशाचां प्रोक्षयते न दुयोनिमुक्ता भविष्यतीति। मुनिना तथाकृते
 उयोनिमुक्ता दिव्यदेहास्तु यज्ञमुनिं शरणंगताः प्ररारं सुः। ततस्तां सुयज्ञः शांतिस्त्यशिष्यः
 एष्टतस्मि।

५ शाकिनीयोनिगो ५

सुखं उवाच । नानागतांस्तु । निजस्य भावात् । जतिस्मरंस्तु । तन्मयो महात्मा । केके भवंतो भवतां च कर्मदशे
हृत्सीये न स मागता च । ब्रूते ह्ययं पृथगेव मह्यं कर्मनुगं कर्मनिजं जन्मयतश्च जातं । १ । इतीरितास्तु मुनिषु
त्रैलोक्यः पुरा कृतं कर्म यथा नृपैर्कीर्तितं । ब्रह्मराक्षस उवाच । शृणु नाम प्रवक्ष्यामि सत्तानां पापकर्मणां । २
गन्धर्वाणि रहं प्रवेदिदग्धाजिह्वस्तथा परः । अमाघोयं तृतीयस्तु चतुर्थोऽपि तिष्ठेत् । ३ । निदकः
पंचमोऽपि षष्ठः । षष्ठो वै महत्भोजनः । सप्तमोऽदेवतो नाम सत्तानां चरितं शृणु । ४ । माधवो ह्युराकारिया
ब्राह्मणो ग्रामजो निषः । वेदवेदांगतत्त्वज्ञः सर्वधर्मपराङ्मुखः । ५ । परैरहं कारयेत्तु श्राद्धं कर्मणि भूदिति ।
प्रत्यहं नमोऽहं गृहे न कापि भुज्यते । ६ । नदीतीरे जलेः शालग्रामपूजां करोम्यहं । धनस्याजनिचिन्तेन नैव पुण्या
धर्मिया कृतं । ७ । लोभेन धूपो दीपो वा देवाय न निवेदितः । वेदिकायां गृहे कापि पूजितो नैव केशवः । ८ । पूजिते
तु गृहे विच्छेदो नैव पादिभवेदिति । सैकतेनोदके नैव पूजयित्वा न्यमानसः । ९ । वस्त्रेण बंधयित्वा च कक्षे निक्षि
प्यदो भिक्कः । पुनर्यात्रा प्रवृत्तो ह्यश्राद्धदामाभिर्काक्षयोः । १० । याम्यहं नम्रते त्रैव न जप्तं न हतं मया । मातापित्रो
दिने प्राप्ते व्याजमुखाद्युवाच्यं हं । ११ । ग्रामांतरमतीत्येवं पुनर्यामि स्य कं गृहं । न ब्याख्यातं मया कापि ना
ध्यापितं मथापि वा । १२ । श्राद्धाभिर्काक्षिणाः कापि न श्रुताः । हरेः कथा । यामासुर्वप्रबुद्ध्या हं शत्रो वा याम

३४
३

ये च कुलांगनाः। कर्मणा तेन जातो हं दुर्लभो ब्रह्मराक्षसः। ४। इत्युक्त्वा विररामाथ निंदको वाक्यमब्रवीत्।
आशेषाद्यवहासमया सर्वे विनिदिताः। नाम्ना विनिंदको नाम जातो हं ब्रह्मराक्षसः। ५। आनिधेना गते
विप्रेषु नमस्येति दीयते। मया च भुज्यते मृदं च चित्। भिक्षुकामया। तेन कर्मविपाकेन महता मुनिपुंगवा ना
प्रपिकर्मणा वा पि जातो हं मलभोजनः। ६। मलभोजनं वाक्यानेऽदेवतो वाक्यमब्रवीत्। न ध्यानं पदमी
श्वरस्य महतः संध्यापिनो नुष्ठिता संतः। आपिन सेविता महदपि स्थानं नयानं मया। नो देवाः पूरिता
ता अपि मत्प्रेथमोपिनोपाजितो नो वा संस्तु निबंधमोचन करी विद्या मया साधिता। तेन चोदेवतो
नाम जातो हं ब्रह्मराक्षसः। ७। अथ मलकूटमांडलमुचुः। शृणु नामानि साधार्थिनः। कर्मणि बहूनि
य। काश्चानि च दुर्गोने वदतां पापकारिणः। उच्छिष्टभोजनस्याद्यो द्वितीयोऽभद्रसंज्ञितः। तृती
यो नारसो नाम चतुर्थो हीननामकः। पंचमो निष्ठुरो नाम षष्ठस्यथ निराश्रयः। शास्त्रोद्धर्तः स
प्तमस्तु कर्मणि यथा निराश्रयः। पिशाचो देश्वदाको नां हीनजानां मुनीश्वरः। निंदितानां च दासो हं
तु उच्छिष्टभोजनः। ८। निराश्रयोऽस्मि सुवाक्यं तु ह्यभद्रो वाक्यमब्रवीत्। पुरा भीमरथी तीरेक्षे
जे नीलाकृपे शुभे। उज्ज्वले गेयं जगत्स्थं हं नाम्ना जैत्रो महात्मनः। निःशंकारव्यस्य तनयो

३४
३

त्रेवया परीक्षितो ममाकालो मृताद्यागमकांक्षया ॥३॥ निलभारः कृशाभार इति लोका वदन्ति मां । कृशापाणिः
शिरसा बध्नीधो न वरुणः सदाऽशुचिः । देवपुत्रा कृष्णाली कृष्णपाणि कृष्ण उलूः । बलदोष्ठो ब्रह्माधर्मवादी
उभक इत्यहं ॥४॥ वं च यथा जनो न सर्वनिर्जयिवाधनबहु । न भुक्त न च दत्तं च सुहृदः शेषितानि हि ॥५॥ पाश्चादा
गतकालो हि जातो हं ब्रह्मराक्षसः । प्रमिग्रहेण दग्धो सौ पाणिर्मे तेन कर्मणा । दग्धपाणि रितिरव्यतो न
मृतं ब्रह्मराक्षसः ॥६॥ लक्ष्मिणी त्रीण्यनीना निमम वधो नि संजतं । न वा घट इति ना देवजा तं दः स्वयिमोक्ष
ण ॥७॥ इति सर्वं मे याख्या तोम हतां तोऽगुपितः । दग्धजिह्व उवाच । आर्येभ्य ब्रह्मभिश्चैवं ब्रह्मधावो
धि तोप्यहं । नाप्यजं नित्यं भक्ष्यहि तं शुभादि कर्मैव च । दग्धजिह्वो स्मितेने वना म्ना हं ब्रह्मराक्षसः ॥८॥
अमाप्य उवाच । अहं पुरा द्रुवि उवाच । शयो द्विजाधमः । अमदग्नि कुलो म नो ब द वेदांगपरः ॥९॥
गमस्म जटाधारी रूद्रपाषंड मार्गतः । ब्राह्मणादुत्तममन्ये वर्णधर्मा विवर्जितः । तीक्ष्णः कोतुकविद्या
सुवाचालो गायकः शीघ्रः । वरां करो भैरवाद्यैर्मे त्रैवेदिय निन्दकः । कदाचिदागतो भ्रष्टो भिक्षाकांक्षी
तुम हूहं । कोतुकं दशया मासयेन तो को न वो भवेत् । भिक्षां मया देवेभ्य हीतां न रधीयत । ततो म ह दन्ता
ले बुधास्मि त्रिणा मस्तु मया कृतः । अस्तु वं कपट वेषं ते दं उवत्पतितो भुवि । तं रुद्रो सितसंदेहो

भाष्यात् दृष्टव्यं गतः । कस्मात्पुनरदृश्यो सि कृपां कुरु कृपा निधो तव वागमतेः सम्यग्गामुज्जी वयनापस ।
न निष्कला भवेत् कृपि जाता दृष्टिर्महात्मना । तदर्थं जीवि तं दत्तं रक्षवा भक्षवा प्रभो । पश्चादा विरभूपापी
अदितः सिध्वा दुकः । कृत्वा तु पादयो लेपं मां नो त्रामैरुपवर्तं । जगाम तत्र सर्वानि साविशेषाणि यो निव ।
दर्शयामास सो मेघं सूर्य देवा मनी न पि । हिमवतं तं तो ग ह्य म हू हं पुनरागतः । भुक्त्वा तु मे देहं पश्चात्स्य
मंगलमुपाक्रमत् । पादौ गृहीत्वा तं पापं गेहे स्थानु मथार्थयं । प्रार्थितस्तु मया सोपि न स्थो वार्षिकमास
कं । स्थित्वा पाषंड मार्गेण मामवोधि पुनस्तु सः । तेनाहं बोधितः शीघ्रं पाषंड निरतो भवं । मां विधाय तनो
शिष्यसो गम द्विषयां नरं । न स्मादनुपदं माघमा सोपि ह्यगमत्तदा । भाय मे स्मात्तु कामासाय याचे मां
पुनः पुनः । नापि राक्षो मया दत्ता वेद मार्गे विनिंदता । सापि मां बोधयामास धर्मैक्येः पुनः पुनः । वेदा
भास्वी कुली न श्वजमदग्नि कुलोद्वयः । कथं पाषंड मार्गे ध्रुवर्ग सेवानुदत्तं भः । मां निषेधसि वा कस्मा
क्षणा न कुरु न कमयास्ताने दूषितं च पुनः पुनः । तेन दोषेण वा न्यायस्तस्मां न्यतो म हं । अतो हं गुणनाम्ने पापा
वापि पले ब्रह्मराक्षसः ॥३॥ अमाप्ये नैवं मुने तु हूति गो वा न्यमं ब्रवीत् । भाय मे कृपि नादा सी दासी

यथैतत्सुपावनं। इत्थं वणिग्भ्यो धनं कौक्षिण्यं मया हि षट्सु १२ वर्षेषु कृतं तु भूरिशः। तेनैव पापेन धनं
 च नष्टं कृतं च सर्वं नरके निपातितं। अत उरोरधो देशो जाना मे शिर आगतं। १। मानुलो मम पाप्मा
 यं क्रूरः शांतिं गौत्रजः। अमुना जा नृवीया नाद वा वारं कृता अपि। क्रीतं तासां महा पुण्यं कुरु जेभ्य
 स्तनो ह्ययं। कुरु देश शिरा जातो डाकिनी शात्मली दुमे। २। तृतीयो यं भुज शिरा पुरा पन्नो कियो दिजः।
 शिष्या न ध्यापयामास ह्यदराद मत्तं द्विजः। क्रीतं तत्पुण्यं मत्तुलं गृहीत्वा धनमुत्तमं। बाहजो ययतः क्री
 तं तस्माद्भुज शिरा अयं। ३। तुर्यः पेटवस्त्री यो मे मद्रुमीणो दुरात्मवान्। नास्माद रिद्रः पापात्मा
 बहु शास्त्रा विज्ञारदः। यज्ञान्वेह विधा कृत्वा प्रातिज्ञा तं यमो ल्यकं। प्रतिग्रहमुने क्रीतं तत्पुण्यं ब
 हुशो मुना। कुरु जेभ्यो यतो दत्तं पूर्व तापत्रयादपि। तेन कर्म विपा केन कट्टे देश शिरा अयं। ४।
 पंचमो मातृष्वस्त्री पस्तथा संकृतिगोत्रजः। तुला मासे मेघ मासे माघ मासे दिजा धमः। प्रातः स्नानं
 तथा सप्पक कृत्वा यं प्रति याविकं। तस्मात्तत्पुण्यं मत्तुलं कलकौद्रु घनाशनं। दत्ता प्रभू नलो के भ्यो ग
 ही तं भूरिवैधनं। धारा पूर्व यतो हस्ते गृहीतं पापेना मुना। ततः प्रकोष्ठमूधमिडा किनी शात्मली
 दुमे। ५।

चेद्वेदार्थकोविदः। पाषाणमांससंसर्गात्पठितास्तदुरागमाः। व्याख्याताश्चनयानेचबहरोऽथानिरुक्ताः। करोमि
भैरवीचक्रकारयामिपरेरपि। यस्मिन्प्रवृत्तेविशेदसाज्जसंप्रतिपद्यते। अष्टादशगणानां वृत्तानां सप्तजगत्प्रम
यावद्वृत्तसमापनं। योषिद्विनिमयोयत्रसप्तजगत्प्रमिष्यनकलंपापकर्मणः। चंडालोवाहणीगच्छेद्युपचा
मयेवेद्विजः। स्त्रीहंप्रसूयेद्वयीजातिरितराभ्योति कल्पिता। इमेभोगास्तुबुधेःसुभ्रंतिरात्मनरूपहो। कर्मणा
जायतेजंतुर्नपरोहोहकर्मणः। अप्रधानेप्रधानंवाकृतीकर्मनिगद्यते। चराचरं दृश्यमानं जगदेतान्तराश्व
रं। वैराग्यात्परमादस्यसंयदिच्छेदसंज्ञकः। आत्मनोजायतेमोक्षोविकल्पेयत्रनश्यति। इत्यादितथ्यमि
त्येवज्ञानंबोबोधितंमया। कुतर्कैर्वेदविद्याचनिरवद्यत्विदूषिता। मदावासेननक्षेत्रंनीलमिष्यमिषीयते।
ततोमृतिमवापन्नोनरकान्प्रतिपद्यते। तेनाभेदेणजानोहंकर्मणावत्पादपेपिशाचोऽभ्रसंज्ञोहंकर्म
ज्ञानांगणेश्वरीः। २॥ इतिभद्रवचःश्रुत्वाव्याजहारचनीरसः। अजाविगोमहिष्यभ्रमयासंपादितादिज
तेषांदधिघृतक्षीरं चिकीर्तयबहुशोभया। कर्मणालेननाम्नाहजानोनीरससंज्ञकः। ३। तूडोस्थितेनीर
सेतुहीनोवत्तमचोदयत्। वात्स्यायनकुलोत्पन्नोग्रामीणारिचलसंश्रयः। पौरोहित्येनियुक्तश्चरत्पेवा
याज्ययाजकः। कुलोत्तमेषुचकांस्त्यक्केषुसरोपजीविष्यथपुन्यसेषु। बाधेनथाथोरुजकेचनापि
तेनैवमनथातीवहिदृशिरासीत्। मौजोपिवाहादिषुयुक्तमप्रेतक्रियापेत्तककर्मजानं। तथैव

संक्रान्तिशशिग्रहादिहोमोहिनेषां नमसा विधीयते। तेषां बोक्रान्तिवैतरणी गोदाना निहने कशः। प्रतिगृह्य प्रति
 गृह्यसुखमासे निराकृतः। एकाद्विष्टतथाश्राधेभोजने नमसा कृतं। तेन कर्मविपाकेन हीनः कश्चिदुपनिजः।
 १४। इत्याकृष्यदिने हीनात् निष्ठुरावाक्यमब्रवीत्। वेदपठनो प्रवृत्तो हं सदेवातीव कोपनः। अथानुरस्य मेधा
 सीनगुरुनापि वेसु हन्। सदा वैदुषकः क्रूरः कृत्या कृत्येषु मूढधीः। कदाचिदुरवेदतन्मृणं रूपाभिकांक्षया।
 नमूहीवागुरुः प्राचादानंदो नाम वैद्विजः। प्रयागं भार्यया साधं पुत्रेभारं निधाय च। प्रयागमुत्तमं क्षेत्रं गत्वा क
 तिपयेदिते। पंचवर्षमभिपद्याथ मोक्षमार्गमुपेयि वा न। भार्या च बंधुभिः साधं पुत्रां निकमुपाययो। तस्य
 यत्कानदापनी तत्पुत्रं जगहे कुधीः। पिता ते स्वर्गतः पत्नी पापी अकृता। पुत्रो निष्कृतिः। पुत्रं सत्सु धिक् देहि मा
 विलंबितु नहीसि। क्षणं न स्थीयते पुत्र अगृहीत्वा न गम्यते। इत्युक्तं तुरिष्यस्व गुरु पुत्रस्तु मेऽवदत्। कुवोर्ध
 देहि कं कर्म यदेयं न च दीयते। क्षमता वन्महाऽऽपत्तो या इहा। खलु बाधवाः। इत्युक्ते पिपुन श्योतं मया पापे
 न चेत्तसा। त्वमर्थको नाजयितुं समर्थो न रागहे वासि पितुर्महधनं। न विभ्वसेत्योच्यते लंघनं ता वसयादे
 यमनर्थकं वस्तु। इत्यादिवांस्तकृपणं महात्मा प्रत्युक्तं वान्मोक्षं त्वया किमपि। अहं च भार्यामिमं चैव माता तदी
 यता मेऽप्यवसायगेहो। इत्युक्ते मुनिपुत्रेण अहं वाक्यमुदाहरं। संसर्गः सखंतिष्ठ चरन्क। पियमहणो। प्र
 तिदेहि यमहास्यं मातेषां विधीयतां। तदेतच्च न श्रुत्वा विस्मितो मुनिपुत्रकः। मातेषां चारयोस्तान
 शिष्यं पुत्रेण पश्यति। किं न जानासि मूढहं भवहे भगव हेतव। भार्या निस्थीयतां ता वद्या वन्मोक्षं नि

ष्कृतिः। इत्युक्ते मुनिना तेन सथास्थितिमयोदितं। मोचयित्वा च जननीं जनकस्य चकार सः। भक्त्या च सुमहा
 त्मा सोऽसकलं पारलोकि कं। तेन कर्मविपाकेन कश्चिदुपनिजः। एवं निष्ठुरावाक्यं तु श्रुत्वा याहनि
 राश्रयः। पित्रा मया च संपूर्णमुपायेर्वहधा जिते। धनं पश्यादिनष्टे तु चक्षुषी चोपतुर्मम। ततस्त्वधनलो
 भेन महनामूढधुविमो। निष्कासितो च पितरो बंधवाश्च निराकृताः। पितरो नमसा त्मको मृतो स्वर्ग
 पुरीगतो। तनुमात्रेण सकलं कृतं वेपारलोकि कं। न कृताः पंचयशश्च नाधीनं नेष्टु मे वच। तेन कर्म
 विपाकेन कश्चिदुपनिजः। निराश्रयः। ६। निराश्रयो दिने श्रुत्वा वाक्योदत्तस्तमब्रवीत्। सर्वविदा
 नधीत्यादि सोऽहं संपुराणकान्। न कृते शास्त्रविहितं जानतापि महा मुने। धर्मस्य वक्ता स
 योऽनुष्ठाना कदाचन तेन कर्मविपाकेन शारङ्गोदने भवाम्यहं। ७। १४। अथ कश्चिदुपनिजः।
 योऽनुष्ठाना कदाचन तेन कर्मविपाकेन शारङ्गोदने भवाम्यहं। ७। १४। अथ कश्चिदुपनिजः।
 सः प्राप्ते कृतं पितृकृतोत्तरणं कहेतुः। कीतं मया स्वकृतं मस्मिन्नतस्य कारणं मोक्षादिदिव्यपुरुषा

३८
७

किञ्चा लोसमाकुलाः ॥ ३ ॥ एवं च २६ ॥ अथाग्नेयी स्थो द्वौ श्वेतयोनिगा वृचतुः ॥ वाक्यांते गंधाशि
रसा मूचतुः श्वेतयोनिगौ ॥ पुरा ब्रह्मसूतो वीरौ कुरुसेनमही भूतः ॥ विद्योषा विदितिरव्यातो
कालमृत्पुद्वापरो ॥ वंगदेशपती चावां प्रजापीडापरायणौ ॥ तथा क्षाममहापुत्रो स्थितो लोक
स्पकंदको ॥ आवाभ्यां पालिते राज्ञे नासी कोपि सुरवंजनः ॥ विनापराधं सर्वेपि दंडिता व
षये स्वके ॥ श्वोभोक्तुमधिकस्यापि नासी द्राज्ये मुनीश्वर ॥ आवां कंदटवी विषये मया ॥ प्राज्ञानु
रमा वहे प्रिया प्राणौ कुटीरेषु यथेष्टया ॥ ततः सायं मुसंगंतु मुद्यता वुद्यता युधौ ॥ ग्रामं प्रा
प्तौ शंखला रय्या नाना जानपदाश्रयं ॥ पद्मकारव्यस्य शूद्र स्पतनू माधिपतेः सुतो ॥ क्रीडं
तो मृगायामागच्छेनाभ्यां तो महाबलो ॥ अभद्रां कलविंकादी नृशिक्षिताभ्यां मुहु
र्मुहुः ॥ आवाभ्यां याचितौ श्वेनो क्रीडते शूद्रपुत्रयोः ॥ लोभाद्दुद्रुवतुः शूद्रकुमारौ सु
रान्नो ॥ आवां कोपकषायाक्षौ पृच्छतो न्ययतुः क्षणान् ॥ वारे स्तेयोः शिराच्छिन्ना नाभ्या
श्वेनो हतौ ततः ॥

३८
७

षष्ठायं मम हौ हि त्रस्तथा मोहलज्जोत्रजः ॥ सन्नामको महापापी प्राप्तो हेमपुरी मिमां ॥ अपुत्राय त्रयः पुत्राः क्री
ताः पापेन चेतसा ॥ गुणाढ्याः श्रोत्रियाः पुण्याः कुलोद्धरणहेतवः ॥ क्रीता येनोरसाः पुत्रास्तेन वै स्तनमूर्धजः ॥
॥ ६ ॥ सखायं सप्तमो नाम्ना कुले श्रीवत्सगोत्रजः ॥ वाचस्पतेस्तथा पुत्रः प्राप्तो हेमपुरी मिमां ॥ अभनाथ
प्रेतसंस्कारं परभ्यो मोल्यमाप्य च ॥ कृतं दादृश वषेषु प्रत्यहं पापचेतसा ॥ अनाथप्रेतसंस्कारात्कोटिय
ज्जफलं लभेत् ॥ इति ज्ञात्वा पितृपुण्यं मूर्ध्नि पादौ निधाय च ॥ ददावतः पाद्विर्ध्ना सोप्यस्त्राभिः सहाययो ॥ प
चममेत्यचोरेभ्यो डाक्षिणी शाल्मलीद्रुमे ॥ एवं सर्वे मया नव्या लोस्पदत्तां तो ह्यनुत्तमः ॥ तदाद्यसुरिबने जा
ताय नृसुखात्समुधर ॥ ७ ॥ एवं च ब्रह्मराक्षसाः ॥ ८ ॥ कुरुतां डाः ॥ ९ ॥ डाकिन्यः ॥ १० ॥ इत्येकविंशतिपित्रा
वरतां तो वर्जितः ॥ उदग्दिग्गतव्याघ्राननवृकानयोः शक्तिन्योर्मध्ये ॥ कानन उवाचा पुरा हं तं दिलो नाम व
गंधर्वदेवगायकः ॥ अगां देवं द्रुसदने कदाचित्सा नुगो मुने ॥ प्रसंगा बहवै जाताना नानारव्या न पुरः सराः ॥ तदा
नात्मप्रशंसिना ॥ सतदा चोशीपमृदं माहं कारेण दूषितं ॥ अत्यहंकारवृत्त्या संभ्रमोक्षत्रियो भवौ ॥ इति श
सस्तेन स्तेनमुनिना तिरयाकुना ॥ भोजवंशे लहं नाम्ना भुतक्रीतिरिति क्षणात् ॥ वली सुरूपविद्याया

जातो ह्यनपात्मजः। ब्राह्मणेन च रं वादः सदाहंकारदुषितः। तादृशेन मया क्षौरं कर्म विहोर्दिनत्रये। कृतं
 निविष्टादिव सवारं कृष्याद्यवसेया। तेन कर्मविपाकेन जातो वक्रसमाननः। अभयं शारिवं न प्राप्य शावि
 नी वसेया सवान्। पूरादिग्विजये काले कार्त्तवीर्यार्जुनो बली। भोजेशमगमज्जेतं मामहंकारदुषितं।
 प्रसूयितः शौर्यमदोममतेनापिधीमता। अभुङ्क्षोरं महायुधं हेमयाधिपते मम। तदाजुनस्तु चिच्छेद
 पादौ मे युधिनिष्ठुरं। एतदुक्षतले मह्यं वृत्तिदेवेन चोदिता। रणरंगमनस्यापि न स्वर्गे भूरात्मनः॥
 ११। इति वराहो विरासांते तुंदितस्त्वमहात्मनः। व्याघ्रानेन स्तुमुनये स्ववृत्तात्तमचोदयन्। मत्स्यदेशपति
 श्चाहं मूर्धिलो नाम वीर्यवान्। धृष्टकेतोः सुतस्त्वा संवीर्यैश्च यमदायितः। निषाभ्यंगवताभ्यंगः पवनव्या
 धितो मया। कृतो वै कुरुदिवसे नृपकैः पापवृद्धिना। तेन पापेन महता जातो व्याघ्रसमाननः॥ २१७।
 १७। १८। एवं संकलने। २३। अथैशानीस्थाः स्रग्भ्यः कदंबगाः शाकिनी योनिगाः पुचुः। एवमूर्धिलवाक्या
 ते त्रयः पुचुः कदंबगाः। वषट्क्षत्रियदायादाः। कुंतिभोजस्तुतास्त्रयः। नीलकेतुः पीतकेतुश्चित्रकेतु
 रिति त्रयः। शौर्ये दायदि सुगुणे महेन्द्रसदृशा वयं। कदाचिदटवीं प्राप्ता मृगया सक्तचेतसः॥ ६

मृगाभानाधिधानत्वात्तान् गृहीत्वा मदान्विताः। प्राक्तं शोणतटं भोक्तुमस्माभिरनुगैः सह। तत्र देवा
 लयं दिव्यं विदुषो देवस्य चक्रिणः। संप्रापिष्टं तदा स्माभिलीलितैर्वा नुगैः सह। तदा विप्रास्तु व
 हवन् ऋषयः संशितव्रताः। आजगमुर्देवसेवाधं विविशुश्च तदालयं। मानितास्तु पुत्रा ते वैध
 मयिता दयाळवः। तदा देशिकमाह पक्रुधा देवलकं वयं। अवदामस्तदा बोधो दिस्मृतिस्तु
 कृतस्तव। न ज्ञातं किं वया लोकपते यो ह्यागता इति। भिक्षुकामानिताः पूर्वं त्रया वयममनि
 आहरामय देवस्य ब्रह्मस्य मरिचलं ततः। स्वदत्तं परदत्तं यद्रूपमिधान्यधनादिकं। तस्मा
 द्दोषान्ममि प्राप्ता अनुभूय च यातनां। बहुधा कल्पसाहस्यं पश्चादेतत्कदंबगाः। शाकिनी
 योनिमाश्रित्य गृह्णन् रीषाभियान्विताः। निष्ठामः सुचिरं कालं निष्ठामस्तु निष्ठामस्तु व

आवयोस्तेन दोषेण मा भूत्संता न मुत्तमं। निः संता नो ततः कालात्काल धर्ममुपागतौ। प्रेता वृद्धं वरेर
क्षेत्रं दुःखं समाकुलौ। अराजकं ततो राज्यं परैराकांतमद्रुतं। पुत्राभावादावयोश्च प्रेतव
दुःखं प्रेरितं। नानेव तन्मिदानीं च कर्तव्या भवतादया॥ २॥ देवं य संकलने। ब्रह्मिराक्षसाः॥
१७॥ क्रूरमांडाः॥ १७॥ शाकिन्यः॥ १७॥ शाकिन्यो॥ २॥ पुनः शाकिन्यः॥ ३॥ प्रेतयोनी॥ २॥ इत्यष्टा
विंशतिः॥ २८॥ पिशाचाः॥ इति श्रीवायुपुराणे माधवमाहात्म्ये ब्रह्मनारदसंवादे दशमा
ध्यायः॥ चतुर्दशाध्यायानां कथा सारसंग्रहः॥ ततः संभूयते सर्वे पिशाचा गतकल्मषाः॥
आत्मवाच्यमनूयैवंप्रणम्य शिरसा मुनिं। तुष्टुवुर्वि विधेस्तौ त्रैः संतोषाच्च मुहुर्मुहुः॥ नि
धूतपापानस्मांस्तु दर्शनाज्ज्ञानसंपदः॥ गतदुष्टस्य भावांश्च ह्यमुधर्तुमिहाहं सि॥ इति तैः
प्रार्थितः सम्पक्व प्रत्युवाच मुनीश्वरः॥ मा विभयधमं वंतस्तु मा विषीदथ वा कचिन्।
अद्यैव भगवान्निष्पुः प्रायः श्रेयो विधास्यति॥ इष्टाश्वास्य ततः सम्पक्वो दिक्पातु

२ भाषास्त्रान

३ स्वकिष्या चेषणायाथ तदनं समुपागतः ॥ ३

मुनीश्वरः । प्रत्येकं नाम गोत्राणि मुनिः शुद्धेन चेतसा । समुच्चार्य करोतु नानं मृदा लिप्य महा
मतिः । ददौ तस्मात्तस्मै पुण्यं तस्मात्पुक्तिः क्षणाद्भूत् । शरीराप्यथ ते सर्वे पूर्वकर्मचितानि
तु । विहाया पूर्वदेहांस्तु प्रापुः शुद्धेन चेतसा । इति माधव चंद्रकाव्याध्यायसारासंग्रहः । ॥ मा
धवाहात्म्यमस्ति वैलं शांडिल्योपि महा मुनिः । अष्टाविंशति संख्येभ्यः पुरुषेभ्योऽवदत्तदा । श्रु
त्वा स्तायाथ संतुष्टा माधवाहात्म्यमुत्तमं । शांडिल्यं पूजयामासुः सुयज्ञं च महा मतिं । अ
ष्टाविंशति संख्याकाः पुरुषाः संशितव्रताः । बभूवुश्च सुतास्तस्य सुहस्य महात्मनः । ना
म्रापं च शिरयाः सर्वे तपोनिष्ठा महाबलाः । माधेमासि पुनः स्नानं कृत्वा माधवपूजनं ।
तेन लब्ध्वा महा पुण्यं स्नानं मुक्तिं चापि प्रपेदिरे । शांडिल्योपि सुयज्ञेन साकं स्यात्
ममाययौ । इति श्री वायुपुराणे माधवाहात्म्ये अष्टाविंशाध्यायसारासंग्रहः । ॥

भागवतबहुसंध्यप्रथमाध्याये। श्रीशुक उवाच। न चेदिहैवापाचेति यथा हसः कुतस्य
कर्मन्मनउक्तिपाणिभिः॥ १॥ भ्रुवं सवैत्रे त्यनरकानुपैति ये कीर्तिता मे भवन्ति गमयान्
नाः॥ १॥ नस्मात्पुनरेवास्थिहोपायानि कृतौ यत्नेन मत्सो रविपद्यतात्मना। दोषस्य दृष्ट्वा गु
तलाघवं यथाभिषकुचिक्रिसेन तज्जानिदानवित्॥ २॥ न तथा ह्यघवानुराजन्पूयेन न
पञ्चादिभिः॥ यथा कुट्टेनापि निश्राणस्तत्पूतवानिवैवया॥ ३॥ एकादशसंध्ये। श्रीभगवा
नुवाच। यद्यसद्भिः पथिपुनः शिश्रोदरपरायणैः॥ आस्थितोरमने जंतुस्तमे। विशति
पूर्ववत्॥ ४॥ सत्तं शौचं दयामौनं बुद्धिः श्रीकीर्त्यशः क्षमा। शमो दमस्तपश्चेति दुःसंगा
द्यानि संक्षयं॥ ५॥ ततो दुःसंगमुत्सज्य सत्सु सज्जेत बुद्धिमान्। संत एवाशुचिर्देनि मनो
व्यासगमुक्तिभिः॥ ६॥ सदा संतोभि गते व्यायद्यप्यपदि शंतिन। याहि स्वे रक्थास्त
कामुपेदराभवति ताः॥ ७॥ बहुसंध्यप्रथमाध्याये यमदूत्रमिदमधर्म उवाच। एवं विभृ
तो

श्वसुधियो भगवत्पुनं ते सर्वात्मना विदधते खलु भावयोगं । ते मे नदं डमर्हं सुथ मद्यमी
 धां स्मात्मानक नदपि हं सुतगा य वा दः । ८ । श्रीशुक उवाच । तस्मात्संकीर्तने विष्णोर्जग
 त्मंगलं महत्सां । महत्तमं महतामपि कौरव्या विह्वये कांति कानि कुतः । ९ । विस्तृतं चैतन्नि
 रूपितमेव प्राक् । अथ मार्कंडेय सा ॥ श्रीमद्भागवत द्वादश स्कंधा समाध्याये । सूत उवाच । प्राप्त
 दिजाति संस्कारो मार्कंडेयः पितुः क्रमात् । छंदां स्थधीत्यधर्मेण तत्स्वाध्याय संयुतः ॥ आराधय
 नृषी केशां जिग्ये मरुं सुदुर्जयं । तस्यैवं युंजतश्चित्तं महायोगेन योगिनः । व्यतीयाय महाकाले
 मन्वंतरुषडात्मकः । तस्यैवं युंजतश्चित्तं तपः स्वाध्याय संयमेः । अनुग्रहाया विरासी नरना
 रायणो हरिः । नरेण सहितो नारायण नामा हरिराविरासीदित्यर्थः । मार्कंडेयः । तयो रासन
 माधाय पादयो रव निज्य च । अहं जे नानुलेपेन धूपमात्त्ये रपूजयत् । तत्रैव न मे ध्याये । संस्तुते
 भगवानिहं मार्कंडेयेन धीमता । नारायणो नर सरवः प्रीत आह भूत दहं । भो भो ब्रह्मर्षि

124
॥८॥ २

अथ

मार्कण्डेयपुराणसारसंग्रहः

४४

२३

७३

१२५
॥८॥ २

X

माकण्डेयारव्याजसार संग्रहः

४४

वतारैक्येना

न केवलं त्रयाणामेवोभेदं पश्यंतीयेतावदेव। अपितु आत्मनः स्वस्य जनस्य सर्वजीवनिकायस्यापि प
रमात्मना। विंबप्रतिविंबभावेन जलतरंगन्यायेन वा अभेदं पश्यंतीत्यर्थः। एतेन जीवेनानुप्रविश्य
नामरूपकृत्वाणां निश्चयः। सत्यमिभेदागमेनाथतवाहनमामकीनस्य। सांख्यद्रोहितरंगः क
चनसमुद्रो नवारंग इति भेदवत्पादोक्तेश्च। विंबस्यादशादौ प्रतिविंबस्य रूपेणानुप्रवेशवत्त्व
तः सिद्धपरमात्मनो जीवरूपेण स्थूलसूक्ष्मदेहानुप्रवेश इति श्रुत्यर्थः। तत्र अस्मत्प्रतिविंबवत्तु
लसत्कारणात् त्रयाणामन्यतमभक्तस्यापि अभेदान्यतमभक्त्या विशेषाद्वा कारणान्न वयं ब्रह्मवि
ष्टु महेशानामन्यतमायुष्मान् त्रयाणामन्यतमभक्तानपि इमहि भजेमस्य प्रतिविंबे स्वभक्तेषु च स्व
प्रीते लोकसिद्धिद्वयनिश्चयकगूढार्थः। एतदेव विशदयामि। ब्राह्मणेभ्यो नमस्यामो ये स्मद्रूपं त्रयी
मयं। विभ्रत्मात्मसमाधानतपः स्वाध्यायसंयमेः। या दृग्पादगुणधितेर्मत्प्यंता दत्ता दत्ता कृतत्रय
प्रतिविंबे विंबधर्मा विष्करणं भवतीत्याहुः। श्रवणाद्वीनाद्यापि महापातकिनोपि यः। शुद्धे रज
सजात्यापि कुसुसंभाषणादिभिः। इति चंद्रललासस्य धर्मगुह्योपबृंहितं। वचोमताय नमो वि
नतिप्यत्कर्मयोः पिबन्। सचिरं मायया विष्टो भूमितः कश्चितो भूतः। शिवयोगमनध्वस्त

४३
१२

तो३

केशपुंजस्तमब्रवीत्। कृषिकृपा च। अहो ईश्वरमायेयं दुर्विभाव्या शरीरिणां। यन्ममंतीति नयानि
स्तुवंति जगदीश्वराः। ईशानयानि ईश्वरनियम्यानि माह्वानि प्राणिजानि अस्मान्नामिजा
निसर्गः यद्यथा **माया** जगदीश्वरा **प्रवृत्ति** विह्वलिवाः नमंति स्तुवंति अतएव दुयितव्यमाया
अहो ईश्वरमाये। धर्मं ग्राहयितुं प्रायः प्रवृत्ति कारश्च देहिनां। आचरं त्यजुमोदंते क्रियमाणं स्तुवंति च।
क्रियमाणं स्यान्निमित्तमपि माह्वं स्तुवंतीति। कं वृणोतुषरं भूमन्वरं वृद्धरदर्शनात्। यद्दर्शनात् पूर्णकामः
सप्तकामः पुमान् भवेत्। वरमेकं वृणोथापि पूर्णकामाभिर्वर्षणात्। भगवत्पुत्रं भूमिं नत्प
रेषु नथाप्येयि। इत्यारं तो भिष्टुतश्च मुनिना स्तुतकथागिरा। तस्माह भगवान् शर्वः शीवोऽप्याचारि
नेदितः। कामस्तेयं महर्षे स्तुभक्तिमास्तु मधोक्षजे। आकल्प्यं तावदाः पुण्यमजरा मरणा तथा।
ज्ञानं त्रेकालिकं ब्रह्म न्यज्ञानं चापिरात्मनः। ब्रह्मवर्चस्य नो भूयात्पुनराचार्यमास्तुते। ए
वं वरान्स्मृतये ददागा- **अक्षईश्वरः**। देवैतत्कर्म कथायन्नुभूतं पुरा मुना। अनुवर्णितमेत
त्तस्माकं देवस्य धीमतः। अनुभूतं भगवतो मायावैभवमद्भुतं। इति माकं देवाव्याचक्षारमं

१२

अहः१

४२
११

ति। वयमपि त्रिलोकगुरो ब्रह्मविष्णुशिवा लोकशिक्षार्थं वंदनादिकुर्महत्सह। सलोकालोकपाला
स्मान्चंदनेर्यस्य सते। अहं च भगवान्ब्रह्मास्वयं च हरिरीश्वरः। किं व १ न ते मध्यं च ते जे च भिदाम
प्यपि चक्षते। नात्मनश्च जनस्यापि न दृष्ट्वा न ये मी महि। न ये भवा दशा अस्मद् का ब्राह्मणास्ते म
यि शिवे च ते वदो अजे हि रण्यगभे च भिदा परस्परं भेदे अप्यपि संपूर्णज्ञानेन श्वर्यं बलं शक्तिं पु
वीर्यं ते जे आदिगुणेषु जे स्थितिं संहारेषु च किंचिदपि वेलक्षणं न चक्षते न पश्यंति। ए
क एव परमात्मा स्वयं निर्धर्मकोपि स्वयोगमायया ईश्वरभावे प्राप्ताः सन्तवतारभेदे न जगत्स्थिति
स्थितिं प्रकथयन् कुर्वन् अपि स्वयममुष्मन्त्यालंयेण विराजत इति जानंतीत्यर्थः। न कार्यः संशयो
न्यासनाशाक्रेयते विभो। निजेष्टो वसते ने कुरु पकः कल्पभेदतः। कश्चिच्छिवात्स्थिति रुक्ता
कश्चिद्ब्रह्मा कश्चिच्छिद्रेः। भगवत्या कश्चित्लोक कश्चित्सूयान् जाननात्। कश्चिच्च ब्रह्म
णः प्रोक्तो सर्वनिष्ठश्च सम्मतं। संशय कुरुते यो न स याति नरकं ध्रुवं। विचार्यमाणे पंचानां
भेदो ने को पलभ्यते। यो भेदेनेष्टते वेता स याति नरकात्तरः। एक एव परानंदपूर्णो सौ परमे
श्वरः। स्येष्टया पंचधा जाता लोका नुग्रहकारणात् इत्यादिगणेशपुराणादिपूर्वोक्तपंचा
यतना भेदप्रक्रिया निरूपितप्रमाणान्। अतएवात्र श्रुते के च भाषा मभेदकथनं गणेशस्वर्यं शु

११

सि

ज

वर्षासिंध आत्मसमाधिना। वरं प्रतीच्छ भद्रे ते वरदेशादभीप्सितं। मार्कंडेय उवाच। जितं ते देवदेवे
वा प्रपन्नानि हराच्युत। वरेणेता यता लं नो यद्दुःखान् समदृश्यत। अधाप्यं ब्रजपत्राक्ष पुण्यश्लोकं शि
खा मणे। द्रष्टुं मायां यया लो कः सपातो वेद सद्दिदां। यया सपातो लो को जे नः सति निभेदे ब्र
ह्मणि भिदां भेदे वेद वेत्तितां भवन्त्या यां दृष्टुं निष्कामीत्यर्थः। सूत उवाच। इतीहितो धिनिः कामेन
विष्णो भगवान्मुने। तथेति सस्मयन् प्रायोद्वेदया भ्रम मीश्वरः। तथेति यथा हयाभिः कश्चिते तथा
स्थिति वरं दतो प्रायात् गत इत्यर्थः। तस्यै कदा भृगुश्चेष्टु पुण्य भद्रा तटे मुने। उपासीनस्य संध्यायां
ब्रह्मन्या मुरभून्महान्। सक्षमां तरिक्षं सदिबं सभागं त्रेलोक्यमासी स हृदि भिराकृतं। स एव एव
वरितो महामुनिर्ब्रह्मा मयि क्षिप्य जटोडांध वत्। अयुतायुत वर्षाणां सहस्राणि वीरानि च। व्यती
मुभ्रमेन सस्य विष्णुमाया वतात्मनः। सकदा चिदुर्मत्तं प्रपृथिव्याः कंकुदिदिजः। यगो ध्यातं
दृष्टो फलं बहु ब्रह्मभितं। प्रागुत्तरस्यां शारयायां न स्यापि दृष्टो शिरो। शयानं पर्वण्डु केन
संतं प्रमथा तमः। तदृशनादौ तपरिभ्रमो मुदा प्रोक्तु ह्यहत्पद्मविलोचनो वज्रः। प्रहृष्टो
मादुत भावशं कितः प्रष्टुं पुरस्तं प्रससार बालकं। तां वच्छि शो वेभ्यसिते न भगवः स्तो

तः शरीरं मशको यथा विनातः । तत्राप्यहो न्यस्तमचष्टकृत्स्नशो यथा पुरामुद्यदती यथे स्मितः । अचष्टाद
 वृत्तान् । अथ तबालुकवीक्ष्यते तत्राभ्यां पिष्ठितं हृदि । अभ्ययादति साकृष्टः परिष्कृतमधोक्षजः । ताव
 त्समगवान् साक्षाद्योगाधीशो गुहाशयः । अंतर्दधे रुषेः सद्यो यथेहानाशानिर्मितो । अनशो न दृष्टि
 ण निर्मिता इहामनोरथमुपतिमात्रं प्राप्ययिच्छी यते तथा भगवद्रूपे दृष्टमात्रं सतिरोहितमित्यर्थः । अ
 थ दत्ता मे ध्याये । सूत उवाच । स एवमनुभूयेदं नारायणविनिर्मितं । वैभवं योगमायायास्तमेव कारणं
 ययौ । अथ श्रीनारायण एव स्वयोगमायादरनिश्रान्तं मुनिं ब्रह्मविष्णुशिवा नाम त्र्यम्बकं भेदं स्पष्टं कथय
 न् ब्रह्माणामन्यतमस्य भक्ता स्त्रयाणामपि ते भक्ता इति सूचयन् शिवस्वरूपेण ब्रह्मकालकृततपः
 सिद्धिभाजं चकारेति वक्तुमुपक्रमते । सूत उवाच । तमेवं निभृतात्मानं रुषेण दिवि पर्यटनः । स
 हाण्या भगवान् रतः ददर्श स्वगणे वतः । अथो मातृमृषिं वीक्ष्य गिरिशं समभाषत । कर्तव्यं नृप
 सः साक्षात्सं सिद्धिं सिद्धिदो भवान् । श्रीशिव उवाच । त्रैवेद्यं त्वाशिषः कापि ब्रह्मविमो
 क्षमप्युत । भक्तं परं भगवन् तिलोब्धो बान्धुपुत्रवैद्यये । अथापि संवादिष्यामो भवान्येनै

न साधुना । अयं हि परमो लोको नृणां साधुसमागमः । इत्युक्त्वा तमुपेयाय भगवा सावतां प
 तिः । ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वदेहिनां । न वेद तत्तद्धी वदतिरात्मानं विश्वमेव च । भग
 वास्तमिमेसाय गिरिशो योगमायाया । आविवात इह काशावायुः प्रविष्टमिवेश्वरः । आत्मन्यपि
 शिवं प्राप्नोति त्रिंशजटाधरं । विभाणं सहस्रहसाभातं विचक्ष्य हृदि विस्मितः । सायुधान् दश
 भुजान् विभाणधायक । किमिदं कृतं एवेति समाधेयिरेतो मुनिः । वेत्ते उन्मील्य ददर्श सगणं
 सोममागतं । रुद्रात्रिलोकैकगुरुरेन नाम शिरसा मुनिः । तस्मै स पयसि दध्यात्स गणा य सहो
 मया । आहवात्मा नुभावेन पूर्णकामस्य ते विभोः । कुरुवा म किमीशानयेनेदं निर्वृतं जगत् ।
 नमः शिवाय शान्ताय सखाय प्रमदाय च । रजो जूषे प्यधरो य तस्मै नृभ्यंतमो नृषे । एवमुक्तः स
 भगवानादिदेवः सतां गतिः । परितुष्टः प्रसन्नात्मा ग्राहसंस्तमभाषत । श्रीशिव उवाच । धर
 णीष्णनः कामधरदेशाय त्रयः । अमोघदर्शनं त्रैलोक्यं यदि दत्ते मृतं । ब्राह्मणाः साधवः
 शोतानिः संगभूतयत्सलाः । एकांतभक्ता अस्मा सुनिर्वेराः समदर्शिनः । एता दशा ये
 अस्माकं ब्रह्मविष्णुशिवा ना एकांतभक्ता ब्राह्मणास्त । सर्वदेवा सुरमनुष्या वंदनादि कुर्व

124
11(c) 3

अथ

ब्राह्मणजाति प्रशंसा ॥

श्रीगजाननायनमः॥ भागवते चतुर्थस्कंधे द्वाविंशतितमोऽध्याये पृथुमाहाराजवाक्यं। सेनापत्यं च राज्यं च दंडने तत्त्वमेव
च॥ सर्वलोकाधिपस्य च वेदशास्त्रविदहन्ति॥ ४५॥ १॥ स्वमेव ब्राह्मणो भुंक्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च॥ तस्मैवानुग्रहे
णान्नं भुंजते देशत्रियादयः॥ ४६॥ २॥ एकविंशध्याये पृथुवाक्यं। मा जानतु तेजः प्रभवे न्महर्षिर्भस्ति निक्षया तपसा विद्म
स्वयं याच॥ देदीप्यमानेति तदेव तानां कुलैराजकुलं द्विजानां॥ ३५॥ ३॥ यत्सेवया शोधगुणाशयः स्वराद् विप्रप्रियस्तु
ष्यतिकाममीश्वरः॥ तदेव तद्धर्मपरे विनीतैः सवतिना ब्रह्मकुलं प्रसीदन्तं निषेव्यतां॥ ३८॥ ४॥ गुणायनं शील
धनं कुतश्च वधाश्रयं संवृणुते नु संपदः॥ प्रसीदतां ब्रह्मकुलं कर्त्तव्यं गवांच जनादिनः सानुचरश्च मयं॥ ४१॥ ५॥
सर्वत्रा सर्वलितो देशः सप्तद्वीपैकदंडधृक्॥ अन्यत्र ब्राह्मणकुलादन्यत्राच्युतगोत्रतः॥ ४२॥ ६॥ सप्तदेशो ब्रा
ह्मणप्रमुखा न्यर्णभ्रमामाल्यपुरोधसः। पौराजानपदान् श्रेणीः प्रकृतीः समूहजयन्॥ ४३॥ ७॥ प्रहरंति न वे
र्यापु कृतास्य गस्यपि जंतवः॥ किमुत ब्रह्मि धाराज न्यरुणादीनवत्सलाः॥ ४४॥ ८॥ वेनोपाख्याने ननु दिशोऽध्याये।
यज्ञेन युष्मदिष्येदिजगति भिर्वितायमानेन सुराः कलाहरेः॥ स्थिष्टाः सुनुष्टाः प्रदिशंति वांचितं तद्धे
तनं नाहीसि वीरचोदितुं॥ ४५॥ ९॥ अहो उभयेनः प्राप्तं लोकस्य व्यसनं महत्॥ दारुण्युभयतो दीप्ते

३ न तस्करपालयोः ॥ ८ ॥ ११ अथापि सांख्ये मायुनास्मांस्तत्प्रातःकं स्पृशेत् ॥ तदिदं भिरसह चोवेनोस्मा
 मिः कुतो नृपः ॥ १२ ॥ ११ ॥ सांख्यितो यदि नो वीचं न ग्राही व्यल्पधर्मकृत् ॥ लोकपिधारसंदग्धं हनिष्यामः स्यते
 जसा ॥ १२ ॥ १२ ॥ ब्रह्मणः समदृक् शांतो दानां समुपेक्षकः ॥ यदि भवेदतिशेषः ॥ स्रवते ब्रह्मतस्मादिभिर्नभां
 डात्स यो यथा ॥ १३ ॥ १३ ॥ ब्रह्मतपः ॥ तृतीयस्कंधे षोडशोऽध्याये सनकादिप्रतिभगवदुक्तिः ॥ तद्वः प्रसादयाम्यद्य
 ब्रह्मदेवंपरं हि मे ॥ तद्धीत्यात्मकृतं मन्ये यस्त्वेतुं भिरसत्कृताः ॥ १४ ॥ १४ ॥ यन्नामाने च गच्छन्ति लोका भूत्येकतागसि ॥
 सोसाधुवादस्तत्कीर्तिं हंतितुं च विवामयः ॥ १५ ॥ १५ ॥ यस्यामृतामृतयशः प्रवणावणाहः सद्यः पुनर्निजगदाश्वपत्न्या
 दिक्कृतः ॥ सोऽहं भवद्भ्रातृपते ॥ सुतीर्थी कीर्तिश्चिदास्वबाहमपिवः प्रतिकूलवर्त्तते ॥ १६ ॥ १६ ॥ नाहंतथाप्रियजमानह
 विवेतो नेश्वोत्तु न हतमदकुत भुङ्क्ते न ॥ यद्वा लणस्पमुखतश्चरन्नुद्यो संतुष्टस्य मय्यवहितौ नैजकर्मपात्रे ॥ १७ ॥ १७ ॥
 ये वा लणान्मपि धिमाक्षिपन्तो न यन्तस्तुष्यहृदः सिता सुधोक्षितपद्मवक्त्राः ॥ वाण्यावुरागकलयात्मजवद्गुणतः
 संबोधयं युहमिवाहमुपाहृतस्तैः ॥ १८ ॥ १८ ॥ प्रभवेऽप्यसंवर्धयेदपि करं करवर्जितां न कुयत्किरं द्विजवरेः सततं विर
 ष्येत् ॥ अथायदंतं निरतस्त्विति पापशीलो लोभी भवेत्सुकृपणो नृपतिर्धुमूर्धुः ॥ १९ ॥

124
 ॥ (C) 3

क० ३०

२

देशकालवक्तपरिच्छेदरहितं चिन्मात्रस्वरूपं ग्राह्यं अग्राह्यमिति स्वस्वरूपव्यतिरिक्तं मायामात्रे बुद्धिद्रियगोचरजगत्स
त्यवचिंतनमग्राह्यं सत्यसंध इति सर्वधर्मान्परित्यज्य निर्ममो निरहंकारो भूत्वा ब्रह्मनिष्ठं शरणमधिगम्य तत्त्वमस्या
दिमहावाक्यार्थे निश्चित्य निर्विकल्पसमाधिना स्वतंत्रः सन्यश्चरति समुक्तः स पुरुषः स परमहंसः सोऽवधूतः स ब्रा
ह्मणः स सत्यसंधः स सर्ववित्सर्वविदिति को वा ब्राह्मण इति ब्रह्मवित्स एव ब्राह्मण इति निरालंबोपनिषदं यो धी
ते स ब्रह्म भूत्वा भूत्वा न पुनरावर्तते न पुनरावर्तते इति यच्चैतन्यमनुस्यूतं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु तदेव त्वं परंत
त्वे मितो नास्त्यधिकं परं सह नावबतु सह नो भुवक्तुं सह वीर्यं करवा वहे ते जस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषा वहे
॥ इति निरालंबोपनिषत्समाप्ता ॥

७४

124 D

राम

२

७४

124

11(D)

श्रीगणेशाय नमः निरालंबोपनिषत् सह नावब० वहे ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः नमः शिवाय सच्चिदानंदमूर्तये नि
ष्प्रपञ्चाय शान्ताय निरालंबाय ते जसे निरालंबं समाश्रित्य सालंबं विजहाति यः स सन्यासी च योगी च कैवल्यपदमश्नुते २
येषामज्ञानजीवानां समस्तारिष्टशान्तये यद्यहो ह्यमविदलं समाशंक्य ब्रवीम्यतः ३ किं ब्रह्म किं शबलं ब्रह्म किं ईश्वरः को
जीवः का प्रकृतिः कः परमात्मा के ब्रह्माद्याः का जातिः किं कर्म किमकर्म किंतपः किमास्करं किं ज्ञानं किमज्ञानं कः संसा
रः को बन्धः को मोक्षः किं सुखं किं दुःखं कः स्वर्गः को नरकः किं परमं पदं कः उपास्यः को विद्वान् को मूढः कः सन्यासी किं
ग्राह्यं किमग्राह्यं कः सत्यसंधः इत्याशंक्याह ब्रह्मेति च अखिलोपाधिविनिर्मुक्तमना ध्यंतं शब्दं शान्तं निर्गुणं निरवयवं नित्या
नंदमखंडैकरसमद्वितीयचैतन्यं ब्रह्म किं शबलं ब्रह्मेति अव्यक्तमहदहंकारपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मकत्वेन बहुरूपे
णाऽऽकीर्णकर्मज्ञानार्थरूपतया भासमानं सकलशक्त्युपबृंहितं शबलं ब्रह्म किं ईश्वर इति एतद्रूपं ब्रह्मेव स्वप्रकृति
शबलयोरभिलेशाभाश्रित्य लोकानुसृष्टांतर्यामित्वेन प्रविश्य ब्रह्मादीनां बुद्ध्यादींश्च नियंतृत्वा दीश्वरः जीव इति च
ब्रह्मविष्णुविश्वेशोऽदादिनाम ह्यसहस्रमित्याध्यासवशात् स्थूलोजीवः सूक्ष्मे कोऽपि देहाहंभेदवशात् सूक्ष्मजीवः सूक्ष्मजीवः प्र

नि० ३०

१

म

विकार

रुतिरिति ब्रह्मणः सकाशात् नानाविधजगद्वित्रनिर्माणसामर्थ्यबुद्धिरूपा ब्रह्मवाक्तिरेव प्रकृतिः परमात्मेति देहादेः पर
त्वाद्ब्रह्मेव परमात्मा केवलाद्या इति सर्वं ब्रह्म सत्त्विः सैन्द्रः सोक्षरः सविष्णुः सरुद्रः समनुः ससूर्यः सर्वद्रुः सस्फराः
सोप्यस्कराः संमुष्याः सपित्राद्याः सजीवाः सस्त्रियः सोष्वादयः सबाह्मणादयः सएव सर्वमिदं ब्रह्म नेह नानास्ति किंच
न जातिरिति चर्मरक्तवसाभांसमज्जास्थीनीत्युक्तानि च जातिरित्यात्मनो जातिव्यवहारोपिकल्पितः कर्मेति इन्द्रियैः
क्रियमाणेऽर्नाहं करोमि कल्पितमित्याध्यात्मनिष्ठतया तत्कर्मैव कर्म अकर्मिति कर्तृत्वभोक्तृत्वाहंकारतया बंधस्वरू
पं जन्मादिकारणं नित्यनेमित्तिकतया गादिब्रततपोदानेषु फलानुसंधानमेतदकर्म तप इति ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्ये
त्यपरोक्षज्ञानात्क्षीणो ब्रह्माद्यैश्वर्याशा संकल्पबीजसंतापस्तपः आस्तरमिति अत्युग्ररागद्वेषाहंकारोपेतहिंसा
दंभादियुक्तं तप आस्तरं ज्ञानमिति इकादशेन्द्रियनिग्रहेण सद्गुरुपासनया श्रवणमनननिदिध्यासेन दृग्दृश्यप्रका
रं सर्वं निरस्य सर्वतरुं घटपटादिपदार्थेषु चैतन्यं विना न किंचिदस्तीति साक्षात्कारानुभवज्ञानं ज्ञानं अज्ञानमिति
रज्जुसर्पज्ञानमिवादितीये सर्वाभ्युस्यते सर्वमये ब्रह्मणि देवतिर्यक् स्थावरस्त्रीपुरुषवर्णाश्रमबंधमोक्षादिनानात्वक

राम

१

ल

ल

व्यतज्ञानमज्ञानं संसार इति अनाद्यविद्यावासनया जातो हं मृतो हमित्यादिषड्भावविकारः संसारः बंध इति पितृमातृस
होदरदारापत्यगृहाराभक्षिविज्ञादिममता संसारार्णवसंकल्यो बंधः लज्जागुणसंशयादिसंकल्यो बंधः वर्णाश्रम
धर्मानुष्ठानसंकल्योऽकामनादिसंकल्यो बंधः कर्तृत्वादिसंकल्यो बंधः देवमनुष्यादिरूपनानाकर्मसंबंधो बंधः यज्ञ
व्रतदाननानाकर्मसंबंधो बंधः यमाद्यष्टांगयोगाभ्याससंबंधो बंधः अणिमाद्यष्टेश्वर्यादिसिद्धिसंकल्यो बंधः केव
लमोक्षापेक्षसंबंधो बंधः संकल्पमात्रसंकल्यो बंधः मोक्ष इति नित्यानित्यवस्तुविचारादनित्यसंसारसंकल्पक्षयो
मोक्षः सुखमिति सच्चिदानंदरूपतया ज्ञात्वा नंदावस्थामोक्षस्वरूपं सुखं दुःखमिति अनात्मरूपविषयसंकल्प एव
दुःखं स्वर्ग इति सत्संगः स्वर्गः नरक इति असत्संसारविषयिजनसंसर्ग एव नरकः परं पदमिति प्राणेंद्रियांतःक
रणदेहादेः परतरं सच्चिदानंदमसंसारि सर्वसाक्षि सर्वगतं नित्यमुक्तब्रह्मस्वरूपं परमं पदं कउपास्य इति सर्वशरी
रस्थ ब्रह्मचैतन्यप्रापको गुरु रुपास्यः विद्वानिति सर्वांतरुं संविद्रूपं परमात्मानं वेत्ति सविद्वान् मूढ इति कर्तृ
त्वभोक्तृत्वाद्यहंकारभावनारूढो मूढः सन्यासीति स्वस्वरूपावस्थया सर्वकर्मफलत्यागी स सन्यासी ग्राह्यमिति

बहुशोबधः॥घातनंयवनेंद्रस्यकुशाच्छत्मानिवेशनं ३६ आदानंपरिजातस्यसुधर्मायासुराल
 यात्॥रुक्मिण्याहरणंयुधेप्रमथ्यदिषतोहरेः ३७ हरस्यजंभणंयुधेबाणस्यभुजकृतं॥
 प्राञ्जोतिषपतिहत्वाकन्यानांहरणंचयत् ३८ चैद्यपौडुकशात्वानांदंतैकस्यदुर्मतेः॥शंबरो
 द्विविदःपीठिपुरःपंचजनादयः ३९ माहात्म्यंभवधस्तेषांवाराणस्याश्वदाहनं॥पारावता
 रणंभ्रमेर्निमित्रीकृत्यपांडवान् ४० विप्रशापापदेशेनसंहारस्वकुलस्यच॥उत्थवस्यचसंवादो
 वासुदेवस्यचाद्भुतः ४१ यत्रात्मविद्यास्त्रखिलाप्रोक्ताधर्मविनिर्णयः॥ततोमर्त्यपरित्याग
 आत्मयोगानुभावतः ४२ युगलक्षणावृत्तिश्चकलौन्दृणामुपप्लवः॥चतुर्विधस्यप्रलयोत्प
 त्तिस्त्रिविधातथा ४३ देहत्यागश्चराजोर्ध्वविह्वुदत्तस्यधीमतः॥शारवाप्रणयनमृषेर्माकंडेयस्य

३

सकथाः॥ महापुरुषविन्यासः सूर्यस्य जगदात्मनः ४४ इति चोक्तं दिजश्रेष्ठाय तृष्टोहामिह स्मि
वः॥ लीलावतारकर्माणि कीर्तितानीह सर्वतः ४५ पतितः स्वलितो वार्तः क्षुत्वा वा विवशो ब्रुवंतः॥ हरे नमः
स्वप्ने मुच्यते सर्वपातकात् ४६

अनुक्र. ५५०

२ व

व

राणिकीर्तितान्यस्तरद्विषः ॥ प्रतनासुपयः पानं शकरोत्पादनं शिशोः २८ तणावर्तस्य निष्पेषस्त
धैवबकैस्सयोः ॥ धेनुकस्य सहज्रातुः प्रलंबस्य च संक्षयः २९ गोपानोचपरित्राणं दावाग्नेः प
रिसर्पतः ॥ दमनं कालियस्याहेमहाहेर्नंदमोक्षणं ३० व्रतचर्या तु कन्यानां पत्रतुष्टौ च्युतो व्रतेः
॥ असादो यक्षपत्नीभ्यो विप्राणां चानुतापनं ३१ गोवर्धनो धारणं च शक्रस्य सुरभेरथ ॥ यज्ञा
भिषेकं ह्यस्य स्त्रीभिः कीडाचरात्रिषु ३२ शंखचूडस्य दुर्बुद्धेर्वधोरिष्टस्य केशिनः ॥ अक्रूरा
गमनं पश्चात्स्थानं रामल्लयः ३३ व्रजस्त्रीणां विलापश्च मथुरालोकनं ततः ॥ गजमुष्टिके
चाणूरैकं सादीनां च योवधः ३४ मत्स्यानयनं स्नोः पुनः संधीपिनेर्गुरोः ॥ मथुरायां निवसता
यदुचक्रस्य यत्त्रियं ३५ कतमुद्धरा माभ्यायुते न हरिणा द्विजाः ३६ जरासंधसंमानी सैन्यस्य
त

श्रीकृष्णः

२

सूत उवाच

नमः

श्रीगणेशाय नमः ॥ नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ॥ ब्रह्मणेभ्यो रक्षत्य धर्मान् ब्रह्मसनातनान् १
एतद् कथितं विप्रा विष्णोश्चरितमद्भुतं ॥ अवद्विर्धं दहं दृष्टेन राणां पुरुषोचितं २ अन्नसंकीर्तितः साक्षा
त्सर्वपापहरो हरिः ॥ नारायणो ह्यपीकेशो भगवान् सात्वतां पातः ३ अन्नं ब्रह्म परं गुह्यं जगतः प्रभव
प्ययं ॥ ज्ञानं च तदुपाख्यानं प्रोक्तं विज्ञानसंयुतं ४ भक्तियोगः समारब्धातो वैराग्यं च तदाश्रयं ॥ पा
रीक्षितमुपाख्याने नारदाख्यानमेव च ५ प्रायोपवेशो राजर्षेर्विप्रशापात्परीक्षितः ॥ शुकस्य चैव ब्रह्म व
र्षः संवादश्च परीक्षितः ६ योगधारणयोक्तानि संवादो नारदाजयोः ॥ अवतारानुगीतं च सर्गः प्राधानि
कोपतः ७ विदुरोद्भवसंवादः क्षत्त्रमेतरेषां स्तनः ॥ पुराणसंहिता प्रश्नो महापुरुषसंस्थितिः ८ त
तः प्राकृतिकः सर्गः सप्तैकैकनिकाश्च ये ॥ ततो ब्रह्मांडसंभूतिर्वैराजः पुरुषोत्तमः ९ कालस्य स्कूलस्य

हमस्यगतिः पद्मसमुद्भवः ॥ सुवउद्धरणः शोधो हिरण्यवधो यथा १० ऊर्ध्वतिर्यग्वाकसर्गोऽस्य
 र्गस्तथैव च ॥ अर्धनारीनरस्यायतः स्वायं भुवो मनुः ११ शतरूपाचयास्त्रीणामाद्याप्रकृतिरुत्तमा ॥
 संतानो धर्मपत्नीनां कर्दमस्य प्रजापतेः १२ अवतारो हि देवस्य कपिलस्य महात्मनः ॥ देवद्वत्याश्च
 संवादः कपिलेन च धीमता १३ नवब्रह्मसमुत्पत्तिर्दक्षयज्ञविनाशनं ॥ ध्रुवस्य च रितं पश्चात्स्थो
 प्राचीनबर्हिषः १४ नारदस्य च संवादस्ततः प्रैयत्रतं द्विज ॥ नाभेस्ततो नुचरितं मृषभस्य भरतस्य
 च १५ ततो द्वीपसमुद्रादिवर्षनद्युपवर्णनं ॥ ज्योतिश्चक्रस्य संस्थानं पातालनरकस्थितिः १६ द
 क्षजन्मप्रचेतो ज्यस्तसु त्रीणां च संततिः ॥ यतो देवास्करनरा स्तिर्यङ् नगरवगादयः १७ त्वाष्टस्य ज
 मानिधनं पुनर्योश्च दितेर्द्विजाः ॥ दैत्येश्वरस्य च रितं प्रह्लादस्य महात्मनः १८ मन्वंतरानुचरितं

गजेन्द्रस्य विमोक्षणं ॥ मन्वंतरा अवताराश्च विस्मोर्हयशिरादयः १९ कौर्म्यमात्स्यं नारसिंहं वामनं च
 जगत्पतेः ॥ क्षीरोदमथैतद्ददमन्तार्थं दिवोकसां २० देवासुरं महायुद्धं राजवंशानुकीर्तनं ॥ इक्ष्वाकुज
 न्मतद्वंशे कथ्यन्मस्य महात्मनः २१ इलोपाख्यानमत्रोक्तं तारोपाख्यानमेव च ॥ सूर्यवंशानुक्तं
 शशाङ्कानुगादयः २२ सौकन्यं चाथ शर्यातेः ककुत्स्थस्य च धीमतः ॥ खड्गस्य च मांधातुः सौ
 भरेः सगरस्य च २३ रामस्य कोशलेन्द्रस्य च रितं किं त्विषापहं ॥ निमेरंगपरित्यागे जनकानां च सं
 भवः २४ रामस्य भार्गवेन्द्रस्य निक्षेत्रीकरणं भुवः ॥ ऐलस्य सोमवंशस्य ययातेर्नहुषस्य च २५
 दोषं ते भरतस्यापि शंतनोस्तत्ततस्य च ॥ ययातेर्ज्यैष्ठ्यपुत्रस्य यदोर्वंशो नुकीर्तितः २६ यत्र वती
 र्णाभगवान्छारव्यो जगदीश्वरः ॥ वसुदेवगृहे जन्मततो वधिश्च गोकुले २७ तस्य कर्माण्यपि

इति अनिरुद्धप्रणी तसंख्यसूत्रवृत्तिः समाप्ता ५०

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति भ्रातृमयन् सर्वभूतानियं त्राकूटानि मायया अहंकारकर्मोधीना
कार्यसिद्धिर्नेश्वराधीना प्रमाणाभावात् प्रमाणाभादिति जगदुपादानज्ञानाभावात् अव्यापकत्वाद्दनेकेस्व
रकल्पनापि स्यात् कार्यत्वाच्चेतनकार्यत्वमप्यनैकान्तिकमिदं आह अदृष्टोद्भूतिवत्समानत्वं अदृष्टोद्भूतिवदकल्प
कत्वात्तस्यापि सकर्तृकत्वे दृष्टोद्भूत्यंतरस्य सहकारित्वे तस्यास्तस्या अप्यन्यस्या इत्यनवस्था सोदित्वाच्चे
संसारस्य नानावितापरिहारः अहंकारस्य कारणत्वे किं महान्तं प्रत्यपि कारणत्वमित्यत्राह महतोऽयत्
नच स्वकारणं कार्यं भवति स्वीया प्रकृतिः स्वामी पुरुषः तयोः संबंधः किं स्वाभाविकं अन्यनिमित्तको
व स्वाभाविकत्वे स्वाभावस्यानपयादनिमेष इत्यत्राह कर्मानिमित्तप्रकृतेः स्वस्वामिभावोऽप्यनादिबी
जां कुरवत् प्रकृतिरित्यपलक्षणं पुरुषस्येऽपि इष्टव्यं कर्मणश्च स्वस्वामिसंबंधकारत्वे विवेकात् क
र्मक्षये स्वस्वामिसंबंधान्मुक्तिः अनित्यस्य सादित्वात् नानावितापरिहारो नित्यस्य पुनरस्तीति अनादि
रित्युक्तं मतांतरमाह अविवेकनिमित्तकोऽप्यन्यः स्वस्वामिभाववत्पुनर्वर्तते एकदेशिमतमा
ह लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनंदनाचार्यः लयवांछिङ्गमितस्तस्मै मातिवाहिकशरीरयावत्स्थू

सारव्य०

४६

लशरीरेसूक्ष्मशरीरस्यागमनमस्ति तावत्स्वस्वामिसंबंधाद्दृष्टव्यं इत्युच्यते स्वमतमाह यद्वातद्वातदुच्छितिः
पुरुषार्थस्तदुच्छितिः पुरुषार्थ इति वीक्षाऽध्यायपरिसमाप्तौ एष सत्कार्यसिधांतः पूर्वमेव निरूपितः तंत्रतः
प्रतिपाद्यत्वात् हि स्यात्पुनरुक्तता इति काविल्लसार्थव्यप्रवचनसूत्रवर्तौषधौध्यायः समाप्तश्चायंग्रथा
वृत्तिकर्तानिरुद्धोभूत्सांख्यसूत्रस्य धीमतां मूढसत्त्वविवेकाय आत्मनश्च विमुक्तये इति सारव्यवृत्तिः स
माप्ता श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ कृष्णः शरणं समस्तजगतां कृष्णविना का गतिः कृष्णेन प्रतिहन्यते कलिम
लं कृष्णाय कर्णनमः कृष्णस्त्विति कालभीमभुजगः कृष्णस्य सर्ववेश कृष्णे भक्तिरखंडिता भवतु मे कृ
ष्णत्वमेवाश्रयः श्रीकृष्णे नम्यति ॥ श्लोके १७ ३४ । अत्राध्यायानुक्रमणिका समाप्तिपत्राणि

- १ शास्त्रनिरूपणविषयाध्यायः १८।
- २ प्रधानकावाध्यायः २१।
- ३ वेदांग्याध्यायः २७।
- ४ आख्यायिकाध्यायः ३०।
- ५ परपक्षनिर्जयाध्यायः ४०।
- ६ सारव्यसिधांतनिरूपणध्यायः ४६।

४६

नदर्पणे प्रतिबिंबितं मलिनमित्यभिमन्यते विवेचकास्तु कैवल्यदर्शिनि आत्मनोः परिणामादसंगत्वाच्च कर्तृत्वादिकं मि
 श्येति पश्यति यदा तु ध्यानपरियाक कुरुणा द्वाप्तनादाक्रमेण मनो लयाद्वासनानां शोद्धे ह भगेऽयं देहानुसृष्टः तदा जी
 वात्मनोऽपि परमात्मा सैकत्वेन व्यापकत्वात् कथं धर्मो धर्मयोगः कर्तृत्वादिकं चाकिं वा त्वेगोचरत्वे पराक्षबोधानंदरूप
 त्वमिति भण्यते अन्यथा प्रतिपादयितुं शक्यत्वादिति देहोत्पत्तेः पूर्वनिराशयत्वादधिष्ठानासंभवात् उत्पत्त्यनंतरमा
 त्माधिष्ठानमित्यत्राह अनधिष्ठितस्य प्रतिभावयोगात् तत्सिद्धिः व्यापकस्य नित्यस्य पूर्वपञ्चाङ्गानां योगाद्देहोत्प
 त्तिसमकालमेवाधिष्ठानात् न तत्सिद्धिः नानाधिष्ठानसिद्धिः ततश्च पूतिभाव इति अदृष्टवशादेव पूतिभावो न भ
 विष्यतीत्यत्राह अदृष्टद्वारा चेदसंबद्धस्य तदसंभवाज्जलादिवदं कुरे निराश्रयस्यादृष्टस्यासामर्थ्याद्देहासं
 बंधत्वेनैकार्यकारणयथा जलस्य नां कुवजनकत्वं आदिशब्दादेर्ग्रहणं किमाश्रयाधर्मद्वयः कार्यजनका
 इत्यत्राह निर्गुणत्वात्तदसंभवादहंकारधर्मोऽस्ति निर्गुणत्वात्तदोऽनः तद्धर्मसंभवादिते धर्मद्वयोहकारधर्माः क
 र्यकारणयो रभेदादुभयधर्मोऽस्ति किमात्मनः स्वरूपेण जीवत्वमन्यथावेत्यत्राह विशिष्टस्य जीवत्वमन्यथावेति
 रक्तात् स्वरूपेण जीवत्वे कर्तृत्वात् भोक्तृत्वात् कौटस्थ्यहातिः अन्वयव्यतिरेकाच्च देहावच्छेदेन वायुवद्वि
 संयोगाद्रियसंयोगेन विशिष्टस्य जीवत्वं ऐश्वर्यशालित्वात् जीवात्मैवैश्वरः स एव जगन्निर्मास्यति तथाच

स्वसिद्धो विमुक्तिः कृतिः यथा प्रकृतेर्जगत्कारणत्वं व्यापकत्वात्मनः सर्वदेशभोगप्रसंगइत्यत्राह गतिश्रुतेऽव्ययपकत्वेऽप्यु
पाधियोगाद्भोगदेशकालिकाभोग्यो भवति यथा घटाद्युपाधियोगात् घटो गच्छति घटाकाशांगच्छतीति ज्ञानं तथा देहाद्यु
च्छेदेन तद्रूप्यात्मगतिरितिकर्मवशाद्यत्र देहोपभोगस्तत्र देहगमनादात्मनो भोगलाभः यदात्मा व्यापकः चिद्रूपः स
र्वदा सर्वत्र सर्वार्थेषु सर्वार्थेषु समकालज्ञानं प्रसज्येत न चैवं दृश्यते तन्न भवेदेवं यथात्मा व्यापकस्वरूपेण वृत्तिज्ञानं ज
नयति न चैवं किंतु देहादिपरिच्छिन्नवयथासूर्यः प्रकाशस्वभावोऽपि मेरोर्दक्षिणस्थो नोत्तरभागं प्रकाशयति उत्तरस्थो
न दक्षिणभागं अव्यापकत्वात् यदा तु ज्ञानादिना दग्धकर्मशायत्वेन दृष्टदेहादिसंहातो नीरजसाप्रस्कृष्टो व्यापको भवति
न तदा वृत्तिज्ञानं जनयत्यविकारित्वात् किंतु स्वयमेव जगत्प्रकाशस्वभावः यथा चाकाशं व्यापकं प्रादेशिकधूमादि
संबंधेन न मलिनं भवति किंतु घटाद्यवच्छिन्नं सत् घटाच्छदरं चैतिसर्वमालिनमित्यनुमन्यते तत्रापि नाकाशं मलिनं त
स्य लोपाभावात् किंतु अविवेचकानां मिथ्याभिमानमात्रघटसंगे तथा दर्शनात् तथात्मा व्यापको नास्य धर्मादिसं
बंधो नापि ज्ञानं किंतु शरीराच्छेदेन मरुद्द्विभोगाद्वा जसंबंधेन मनोयोगाज्जीवात्मा इत्युच्यते मनसा विना मृता प्रकृ
तिरिति प्राकृतधर्मो धर्मज्ञानाज्ञानसुखदुःखव्यहंकारेन्द्रियतद्विषयजन्मादिमानिवल्लस्यते सात्विकाशेन प्रकृतेः स्वच्छ
त्वात् तस्यातिविविक्ततात्मा प्रकृतिकर्तृत्वादिकमात्मन्यपि मन्यते मिथ्याभिमानोऽपि प्रकृतिप्रतिबिंबिते आत्मनि न
तत्त्वात्मन्येयथा निष्कंपोऽद्रो जलप्रतिबिंबितो जलकंपात्तत्कंपतरति मिथ्याप्रसयः यथा वा मुखं निर्मलमपि मलिनं

गुणः पूरुषद्वीपः तदेष्टनेनतत्तुल्योदुग्धासमुद्रः तदेष्टनेनतद्विगुणः पुष्करद्वीपः तदेष्टनेनतत्तुल्यः स्वादूकसमुद्रः लो-
का लोकपर्वतवेष्टनेनब्रह्माडकरोहेनसर्वत्रचतजगदिति पूर्वोक्तमपिशिष्यहि ततयापुनः प्रतिपादयति प्रका-
रांतरासंभवात्तदुच्यते प्रकाशंतरंचपूर्वमेवदूषितं अहंकारोभीतिप्रत्यक्षात् किंमहंकारः कर्ताअथाहंकारशब्देनात्मा
च्यते सर्वदकर्तृत्वग्राह अहंकारः कर्तानपुरुषः पुरुषस्यापरिणामित्वात् कृतिचेतन्ययोः सामानाधिकरण्यंचव-
क्ष्यसिष्टतात्माहोव्यभिचरति एकमक्षयेपियावदुक्तुभावितात्वर्मणोः परापरकर्मोत्पत्त्याचनिर्मोक्षइत्यग्राह चिदव-
सनादुक्तिस्तत्कर्मजित्वात् अविवेकात्कर्मजंनतेनचमुक्तिरिति चिदवसानादात्मज्ञानविचारबलाद्विवेकोत्पत्ता
कापरकर्मजंनतदभाकोपभोः कृतकर्मणोज्ञानादेवनाशः तथाचयथेधाधिसमिधोभिर्भस्मसात्कृतंजुनंज्ञा-
नाग्निः सर्वकर्मणिभस्मसात्कृतंतेत्येति अतिशयत्वाच्चंद्रादिलोकप्राप्तिरेवपुरुषार्थमविष्यतीत्यग्राह चंद्रादि-
लोकेप्यावृत्तिर्निमित्तसंभवात् आदिशब्दाद्भूलोकादयोग्राह्याः गुरूपसंघंअस्थशब्दश्रवणादेवमोक्षोभविष्य-
तीति किंमननादिनेत्यग्राह लोकस्यनोपदेशात्तत्सिद्धिः पूर्ववत् पूर्वोक्तमेवोक्तंमंदानांनश्रवणमात्रान्मुक्तिः किं
तुमननादिनाअनेनयमत्रियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानाध्यानसमाधय उपलक्षणीयाः केषंतस्यपदे-
शमानान्मुक्तिः श्रूयतइत्यग्राह पारंपर्येणतत्सिद्धौविमूक्तिः प्रथमभाविताश्रवणस्पष्टपारंपर्येणकरण

कोपभोगोनिमित्तमावात् भवेदेवंयमन्यस्यप्रधानस्योपसर्पणमात्रमुपभोगनिमित्तंस्यात् नचैवंकिंतूषभोग्य-
निमित्तमुपभोगः सचमोक्षेनास्तीति एकएवात्मातथाचएकमेवपरंब्रह्मसत्यमन्यद्विकल्पितं कोमोहः कःशोक-
एकत्वमनुपश्यतः एतदपाकरोति पुरुषबहुत्वंव्यवस्थातः इतत्प्रथमाध्यायेजन्मादिसूत्रेवर्णितं तथाच अ-
जामेकालोहितशुक्लकृष्णवर्णीः प्रजाः सजमानांसंरूपाः अजोद्यौवनुषमाणानुशतेजहात्येनाभुक्तभोगामजो-
न्यः उपाधिभेदात्तानात्वंमविष्यतीत्यग्राह उपाधिश्चेतसिद्धौपुनर्दत्तं तत्सिद्धौभेदसिद्धौउपाधिमिथ्यात्वेकतो-
भेदसिद्धिः सत्यत्वंतुतेनैवपुनर्दत्तं दूषणांतरमाह द्वाभ्यामपिप्रमाणविरोधः सत्यासत्याभ्यांसत्यत्वेद्वैतसिद्धौ
तहानिः असत्यत्वेकृतोनानात्ववस्थानाद्वैतश्रुतिविरोधोद्वैतहानिश्चेत्याह द्वाभ्यामप्यविरोधान्नपूर्वमु-
त्तरंचसाधकाभावात् अद्वैतश्रुतेः सामान्यपरत्वात् प्रशंसापरत्वात्वाः न्यार्थत्वेननविरोधः तस्मान्नपूर्वमासे-
कत्वंनोत्तरंचश्रुतिविरोधः अद्वैतत्वेप्रमाणासत्वात् नतत्सिद्धिरितिभिन्नोस्तीत्यर्थः ननुस्वप्रकाशतयात्मास-
त्यतितत्राह प्रकाशतस्तत्सिद्धौकर्मकर्तृविरोधा चेतन्यरूपप्रकाशतश्चेतन्यसिद्धौकर्मकर्तृविरोधइत्यर्थः
प्रकाशप्रकाशसंबंधेहिप्रकाशान्मालोकादिषु दृष्टंस्वस्यसाक्षात् स्वस्मिंसंबंधश्चविकृतः घटोद्वयमित्या-
दितादात्म्यसंबंधेपिसंबंधितावच्छेदकभेदात्संबंधिनोस्येवभेदइतिअस्मन्नतेतुमुद्विष्टस्यान्यप्रमाणांगी

कारणद्वाराप्रतिबिम्बरूपस्य स्वस्वविम्बरूपे स्वस्मिन्संबंधो घटते मथासुर्यजलद्वाराप्रतिबिम्बरूपस्य संबध इति
भावः आत्मनः स्वप्रकाशत्वश्रुतिस्त्वनन्योपाधिकप्रकाशादिपराबोधव्यो न प्रमाणाभावः स्वप्रकाशमिव प्रमाण
मस्तीत्युवाह जडव्यावृत्तौ जडप्रकाशयति चिद्रूपः जडद्वयचिद्रूपो जडप्रकाशयति जडव्यावृत्तत्वेन प्रकाशरूपत्वं
न तु प्रकाशधर्मत्वं मुक्तं अतएव स एष नेति नेतीति उच्यते ननु विधिमुखतयेति अथा लौकिकप्रकाशरूपत्वं तत्र
व्याप्तिग्रहणाभावात् दृष्टान्ताभावः अथ योगिगम्यं तदसंप्रज्ञातयोगिनो ज्ञानचेष्टाभावात् लिङ्गं नास्ति संप्रज्ञातयोगि
नश्चरमचेष्टादिलिङ्गं तेन च लौकिक एवात्मानुमीयते तेन सोऽप्यनुभवरूपश्चेत्तन्मं प्रतिपादयितुं शक्नोति तथा च
इक्षुक्षीरगुडादीनामाधुर्यस्यांतरमहत् तथापि न तदारातुं सरस्वत्यापि प्राकयेते एवमचेतनस्यावृत्तत्वात् चेतन
इत्युच्यते न तु चित्तिचितिसमवायश्चेत्तन्मं रूपत्वं वा असंप्रज्ञातावस्थायामनिरुद्धवृत्तित्वेनाप्यलौकिकं चेत्तन्म
मिति व्यवहृदव्यथासिद्धेः संप्रज्ञातावस्थायामनुवृत्तिज्ञानेनैव चेतन्यमिति व्यापदेशः एवं हः स्वनिवृत्तावानंदरू
पत्वमिति प्रयोगः यदि भावात्मकमानंदरूपत्वं तत्किं सुखमात्रे प्रयोगः तथा सत्य ज्ञानस्यैव सुखस्यादर्शनात्
सुखं तत्तत्ज्ञानं ज्ञानचेतिकुतोऽद्वैतं अथ सुखविशेषे आनंदव्यपदेशः सुखं च चेतन्यरूपं चेतनं दृष्टं सुखं
चेन्न कानामेवेतत्तद्विवेचकस्त्वैवमन्यं तदवदृष्टेनैव व्यावृत्तिरूपे नैवोपपत्तेविशेषाः शब्दकारणनतु न

याणां संयोगादिति रिकं किंचिदस्ति तथाप्यं च भौतिकत्वादिशेषे चिंतुरूपेण परिणतानां पिंडानां तथा विधासं
बंधाच्चैतन्यमिति स्वप्रकाशत्वे चात्मनोऽप्यंशे जडत्वमिति एवं च स्वप्रकाशश्रुतिर्वाधिता स्यादित्यत आह न श्रुति
विरोधो रागिणां वैराग्याय तत्सिद्धिः जगस्य त्रिगुणस्मृत्वे रागहेतुत्वात्प्रमाणादयश्च त्रिगुणत्वेन हेतु इति रागो
क्षितिश्च कर्तव्येति तत्तत्सिद्धेः स्वप्रकाशश्रुतेः न्यायासिद्धेः जगत्तो मिथ्यात्वात्कथमन्यथासिद्धिरित्युवाह जग
त्सत्यत्वमदृष्टकारणजन्यत्वाद्वाधकाभावात् संक्षेपाज्जगदुच्यते ऊर्द्धं भूर्भुवः स्वर्गमहः जनस्तपः सत्यं इति अ
धोमहीतलरसातलतलातलपातालसुतलवितला तला इति मध्ये जंबूद्वीपस्तन्मध्ये सुमेरुः तस्य वीदि चतुर्दिक्षु
मंदरगंधमाद्वनविपुलसुपार्श्वनामानो विष्टं भूपर्वताः मेरुदक्षिणे भारतवर्ष हिमालयपर्वतः किंपुरुषवर्ष हे
मकूटपर्वत हरिवर्ष निषधपर्वताः मेरु उत्तरे कुरुवर्ष शृंगीपर्वत हिरण्यकवर्षश्चेतपर्वतरम्यकवर्ष नीलपर्वताः
मेरुपूर्वे भद्राश्ववर्ष माल्यवतपर्वतः मेरुपश्चिमे केतुमालवर्ष गंधमादनपर्वतः मेनोरधः इलावतवर्षः लक्ष
यो जनी जंबूद्वीपः तद्वेष्टनेन तत्तुल्यो लवणसमुद्रः तद्वेष्टनेन तद्विगुणः शाकद्वीपः तद्वेष्टनेन तत्तुल्य इक्ष्वाकरस
समुद्रः तद्वेष्टनेन तद्विगुणः कुशद्वीपः तद्वेष्टनेन तत्तुल्यः सुरासमुद्रः तद्वेष्टनेन तद्विगुणः क्रौंचद्वीपः तद्वेष्ट
नेन तत्तुल्यो घृतसमुद्रः तद्वेष्टनेन तद्विगुणश्चात्मलिङ्गद्वीपः तद्वेष्टनेन तत्तुल्यो दधि समुद्रः तद्वेष्टनेन तद्वि

न कुतर्कापसदस्या मलाभा व्यक्तं तन्मात्राणां महाभूतकार्यत्वदर्शनात् कथं प्रकृतेः कारणत्वमित्यत्राह
 पारंपर्येपि प्रधानवृत्तिरनुवृत्त यथाघटादेः मसिंडकार्यत्वेपि परंपर्येण परमाणुत्वादानत्वं तथा त्रापीति प्रक-
 तिव्यापिकानवेत्यत्राह सर्वत्रकार्यदर्शनादिमुखं स्पष्टं विपक्षे दोषमाह गतियोगेप्याद्य कारणता नानिरनुवृत्त
 गतिः क्रियातयोजो यस्यास्तितदव्यापकं प्रकृतेर्गतिमज्ञेकार्यत्वं परमाणुवत् नत्वाद्य कारणता प्रकृतेरुपादात्
 द्रव्यस्योपादानत्वात्तदं तर्भावः स्यादित्यत्राह प्रसिद्धाद्विक्रयं प्रधानस्य नानियमः प्रसिद्धे द्वयोः भ्योः विक्रयं प्रथ-
 नान्यत्वात् तदर्थस्य उपादान कारणता च न मवाविकरणता किंतु वैशेषिकमवायस्यानभ्युपगमात् प्रक-
 तिः किं गुणात्मिकारुणधर्मिणी वा त्राह सत्त्वादीनाम त धर्मत्वं तद्रूपं तादात्म्यादुपभोगार्थं प्रवृत्तिर्दृष्टान्तु
 जडस्योपभोग इत्यत्राह अनुपभोगेपि पुमर्थसिद्धिः प्रधानस्योपभूतं कुकुमवहनवत् कृतव्याख्यानमेतत् तत्
 तीये ध्यायेम धानेत्यादिसत्त्वे प्रकृतेरेकत्वात् कथं सति वैचित्र्यामित्यत्राह साम्यवेषम्याभ्यां कार्यद्वयं साम्या
 प्रकृतेः सदृशपरिणामात् प्रलयः वैषम्यात् प्रकृतेर्महद्वारिभावेन विसदृशपरिणामात् सतिः प्रलयमाह
 विमुक्तबोधान्नसिद्धिः प्रधानस्य लोकवत् यथा लोकविधमोक्षार्थयिते मुक्तबध्नत्वार्थत्वात्तदास्तथा
 प्रधानमपि व्यापकत्वात् प्रकृतिपुरुषयोः संबंधोक्त्येवेति मोक्षेपि भोगप्रसंग इत्यात्राह नान्योपसर्पणेपि मु-

वइति विशेषगुणोच्छित्तिर्मुक्तिरित्यत्राह निर्गुणत्वमात्मनोः संगदिश्रुतेः विशेषगुणनिषेधात् सामान्यगुणस्वी-
 कारः तथा च संगदिश्रुतिविरोधस्यात् यद्यसंगः पुरुषः कथं धर्मस्त्वर्गोऽधर्मो नरक इति तत्राह परमत्वेपि त-
 सिद्धिरविवेकात् प्रकृतिधर्मत्वेपि प्रकृतिपुरुषाविवेकात् तच्छायापत्यात्मनः स्वर्गादिप्राप्तिरित्यभिमानः अविवेकः
 किंसादिरनादिर्वेत्यत्राह अनादिरविवेकोऽन्यथा दोषद्वयं प्रसक्तेः यदिसादिरविवेको भवेत् तद्रूपतेः मोक्षः स्यात्
 तद्रूपतौ च बंध इति मुक्तस्य बंध इत्येको दोषः अविवेकप्रागभावस्यापि विद्यमानत्वात् मुक्तिरिति सिद्धौ अविवेक-
 नाशार्थमनुष्ठानं व्यर्थमिति द्वितीयो दोषः अविवेकोऽनादित्वात्किं नित्योऽनित्यो वेत्यत्राह न निसः स्यादात्मवत्
 न्यथानुच्छित्तिः नित्योद्धिधा कूटस्थनित्य आत्मापरिणामिनित्या प्रकृतिः न द्वयमप्यविवेकः किं नित्य एव नाशः
 अन्यथानित्यत्वेऽनुच्छित्तिः आत्मवदिसूपलक्षणं प्रकृतिवदित्यपि द्रष्टव्यं अविवेकनाशः केनेत्यत्राह प्रतिनि-
 यतकारण नाशमस्य ध्यांतवत् यथा ध्यांतस्य नाशकः प्रकाश इति अन्नको नाशक इत्यत्राह अत्रापि प्रति-
 नियमोऽन्यव्यतिरेकात् अव्यामिचाराद्विवेक एव नाशक इति किमविवेकाद्वा आत्मा अथान्यदपि बंधक-
 रणमुक्तीत्यत्राह प्रकारांतरा संभवादविवेक एव बंधः व्यक्तं मुक्तेः कार्यत्वात् त्राशेषु न बंध इत्यत्राह न मुक्तस्य
 पुनर्बंधमो गोप्य नावृत्तिश्रुतेः श्रुतिश्च आत्मा तातव्यः प्रकृतितो विवेकव्यो न पुनरावर्तत इति न्यायश्च

भावकार्यस्य नाशात्तदुःखनिवृत्तिस्तु भावरूपेति विपक्षे दोषमाह पुरुषार्थत्वमन्यथापुनर्विधकः पुरुषार्थः दूषणा-
 तरमाह अविशेषापत्तिरुभयोः संसारिभिरुक्तयोर्विधयोगाविशेषाद्व्याध्यादयो योगातरायः तथा च पतञ्जलिः व्याधि-
 स्थान संशयप्रमादालस्यविरक्तिभ्रांतिदर्शनालम्बभूमिकलानवस्थितत्वानिचिन्तविशेषास्तंतरायाः व्याधिर्ज-
 रादिः स्थानमकर्मण्यतासंशयोभयकोटिस्य ग्लानप्रमादः समाधवनवधानं आलस्यं कायगुरुत्वं विरतिर्विषय-
 तृप्त्या भ्रांतिदर्शने मिथ्याज्ञानं अलम्बभूमिकत्वं समाधिभ्रमेरलाभः अनवस्थितत्वं लम्बभ्रमेर्मनसिभ्रंशित्वं कि-
 मेषां ध्वंसमात्रं धर्मांतरप्राप्तिर्वैयः प्राह मुक्तिरंतरायध्वंसेर्नपरः धर्मांतरपक्षे कुरुस्त्वत्प्रच्यवइत्युपगम्याथा-
 ह तत्राप्यविरोधः भवतु धर्मयोगस्तथापि न कश्चिद्विदुः मुक्तावनावृत्तिरुक्तासाधर्मितरयोगेऽप्यस्तीति श्रवण-
 मनननिदिध्यासनं किं सर्वपुरुषसाधारणं न वैयः प्राह अधिकारिणो विध्यान्न नियमः त्रिविधास्त्वधिकारिणो भ-
 दुमध्याधिमात्रा अधिमात्रा अधिमात्रस्य श्रवणमात्रा मुक्तिः मध्यमस्य द्वाभ्यां मंदस्य त्रिभिः न सर्वसर्वस्य प-
 क्षांतरमाह दाढ्यार्थमुत्तरेषां उत्तरेषां मंदानां दाढ्यार्थसाधनत्रयमुक्तं श्रुतिरपि आत्मावारेदृश्यः श्रोत-
 व्यामंतव्यो निदिध्यासितव्यश्चेति स्यस्तिकानां मध्ये किमासनमनुष्ठेयमिसु प्राह स्थिरसुखमासनमिति
 नानियमः स्थेमाश्च सुखाश्च वासनानुष्ठानं तदेवास्तु व्यापकत्वादिति एकाग्रतया विषयचिंतनं ध्यानं न नि-

विषयत्वासनो ध्यानमित्यत्राह ध्यानं निर्विषयं मनसमाधावन ध्यानशब्द इति वृत्तिनिरोधतुल्यत्वे सुषुप्ति समाधयोः
 को विशेष इत्यत्राह उभयथाप्यविशेषश्चेन्नैव सुपरागनिरोधो द्विशेषः उपरागो विषयवासनात्तान्निरोधः समाधा-
 वितिशेषः निःसंगत्वादात्मनः उपरागाभावात् सर्वदा मुक्तिरित्यत्राह निःसंगोऽप्युपरागोऽविवेकात् प्रकृतिपुरुषा-
 विवेकात् प्रकृत्परागेणात्मनो परागइत्यभिमानः उपरागोऽपि नैवास्ति कइत्यत्राह जयास्फटिकयोपरागः किं
 लभिमानः तयोः संसर्गादुपरागो युक्तः आत्मनस्तत्संसर्गान्नोपरागः किं लभिमानः आत्मन्यहंकाराध्यासादुपरागा-
 ध्यासः कथमभिमाननाश इत्यत्राह ध्यानधारणाभ्यासवैराग्यादिभिस्तान्निरोधः आदिशब्दास्तमाधिग्रहणं एक-
 देशिमतमुक्तास्वमतमाह लयविशेषयोर्व्याचक्षेपसाचार्योऽयः सुषुप्तिर्विशेषो जागरिततयोर्व्याहं मानादि-
 नाशः गुहादिस्थानेषु केषु ध्यानादयः कर्तव्या इत्यत्राह नस्थाननियमाश्चित्तप्रसादाभावात् यत्रचित्तप्रसादो न
 भवति तत्राकर्तव्यमनुष्ठानं अहंकारादीनां मुपादानमस्तु कर्तव्यं प्रकृत्येत्यत्राह प्रकृतेराद्योपादानता अन्येषां का-
 र्यसु श्रुतेः अहंकारादीनां कार्यत्वश्रुतेः तेषामपि कारणं प्रकृतिरित्यसकदावेदितं प्रकृतिपुरुषयोः पूर्वकालभा-
 वित्वेकः कारणमित्यत्राह नित्यत्वेऽपि नात्मनो योग्यत्वाभावात् गुणवत्त्वसंसर्गित्वे कारणयोग्यता सायास-
 निनास्तीति प्रकृतिः कारण आत्मनश्चेत्तत्वाद्द्रोक्तत्वादियुज्यते न च तस्य प्रधानस्येत्यत्राह श्रुतिविरोधा-

संख्य०

४०

सामान्येनात्मन्यविप्रतिपत्तिर्विशेषनिरूपणमाह देवादिव्यतिरिक्तोसोवेचिष्यात् देहाभेदपक्षेनात्मकोमात्रयाव
नवाइकेदेहाभेदादनेकात्मचप्रसंगः मतेदेहनाशात्कस्यापिजन्मांतरवेचिष्यात् देहाभेदपक्षेनापपत्तिः अ
तिशब्द अथाणिपादेजबनो गृहीतापश्यत्यचक्षुः सशृणोत्यकर्णः सवेत्तिसर्वमहितस्यवेत्तातमादुरग्यंपुरुषपु
राणं हेतुंतरमाह षष्ठीव्यपदेशादपि भवेदेहइतिज्ञानमस्तिभेदेचषष्ठीश्रूयते स्थूलोहमितिसामानाधिकरण्य
ज्ञानमस्तिचेत् नदेहप्रत्यक्षभोगात्तन्निमित्तोयंगोणः प्रसयः शिलापुत्रस्यशरीरमित्यभेदेपिषष्ठी अतेर्नभेद
इत्यत्राह नशिलापुत्रवद्विग्राहकमानवाधात् नतनप्रत्यक्षेणैवाभेदप्रतीतिः षष्ठीबाधितेतिगोणः प्रयोगः
मुख्यसंभवात् गोणो न नास्ति सुखोत्थापुनरावृत्तेः सुखाभावस्यापि विद्यमानत्वात् अपुषार्थलमित्यत्राह
यथादुःखकेशः पुरुषस्यन तथासुखादभिलाषः सुखदुःखस्यावश्यंभावात् यदिसुखेसतिदुःखमवश्यंभ
वेत् कः सुखमभिलषेत् तस्मादुःखबहुलत्वादुःखनिवृत्तिरेवपुरुषार्थः सुखस्यहेतुत्वमाह कुत्रापिकेपिसु
खीति स्वयमेवचित्यतांप्रत्यक्षमेववानितादिनांसुखहेतुत्वमित्यत्राह तदपिदुःखशबलमितिदुःखपक्षेनि
क्षिपंतेविवेचकाः स्वगादीनामजनेक्षयादौचदुःखमितिस्वसंवेदनमेवप्रमाणमितिदुःखमेवपरमपुरुषार्थ
नत्वभावइत्यत्राह सुखत्वाभाभावादपुरुषार्थमितिचेन्नेवेवैचिष्यात् रागिणांसुखवीतरागाणादुःखाभा

४०

ने आत्माधिष्ठानं आत्माधिष्ठितेनादेहनिष्पत्तिरितिनिर्णयमाह भौक्तरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथापूतिभा
वप्रसक्तः स्फुटं प्रधानमूललाञ्छरीरस्यतद्दारेणवाधिष्ठानंभविष्यतीत्यत्राह भस्यद्वास्वाम्यधिष्ठितोऽनैकतातं ज
डेभत्येवर्णितेनसर्वत्रस्वस्थितिः यथातथाजडस्यप्रधानस्याधिष्ठानान्नपूतिभावाविरोधः ब्रह्मरूपनिरूपणायान्यो
षांतुल्यरूपमाह समाधिसुषुप्तिमोक्षेष्वब्रह्मरूपता समाधिरसंप्रज्ञातावस्थसुषुप्तिश्चानसमग्रसुषुप्तिः मोक्षश्च
विदेहकेवल्यमास्ववस्थासुपुरुषाणां ब्रह्मताबुद्धिवृत्तिविलयतस्तदोपाधिकपरिच्छेदादिगमनेनस्वस्वरूपपूर्णतया
वस्थानंयथाद्वयध्वसेधराकाशस्यपूर्णताइत्यर्थः तर्हि कः समाधिसुषुप्तिभ्यांक्षेमोऽस्यविशेषस्तत्राह द्वयोः स
वीजत्वमन्यस्ततद्वनिः द्वयोः समाधिसुषुप्तिभ्यां सवीजत्वसंस्कारवत्त्वं अन्यस्यमोक्षस्यबीजहानंसमाधिसुषुप्ते
दृष्टानिरुद्धवृत्तिकलात्कृतकस्यताननुमोक्षेसेत्यत्राह द्वयोरिवत्रयस्यापिदृष्टत्वात्तद्वो नयस्यापिमोक्षस्या
पिदृष्टत्वात्तानुमानप्रतिपादनात् कृतकस्यता नतुद्वोसुषुप्तिसमाधीसवीजत्वात्तयोः कृतकस्यतागोणीति
रागादीनांबंधहेतुत्वात्किं वासनयेत्यत्राह वासनयाऽनर्थव्यापनंदोषयोगेपिननिमित्तस्यप्रधानबाधकत्वं
नदोषादेवबंधइतिवक्तव्यं वासनयाऽनर्थव्यापनमवश्यं कर्तव्यदोषाणामेवनिमित्तस्यप्रधानस्यमुक्तोबाध
कत्वं वक्तव्यमुखं च वासनेति इत्यादिक्षेपेवेगाख्यासंस्कारात्कर्मणाचसंस्कारादित्यनेके संस्कारान् निरस्यते

सांख्य-

३९

एकः संस्कारः क्रिमानिवर्तकेन तु प्रातः क्रियं संस्कारभेदाः बहुकल्पनाप्रसक्तेः एकसंस्कारपक्षे इषोर्नापातइ
त्यक्तं परिणामयक्षे च एकस्यैवानानापरिणामायातइति बहुकल्पनायांगोरवमिति एकोविषयः यतएकबुद्धिः
सत्सदिति प्रत्ययस्याविशेषादिसुत्राह नावाद्यबुद्धिनिबन्धः यथासादिति प्रत्ययश्च सामान्यविषयसत्समानवाद्य
बुद्धौ विवेकस्येवेति नियमः पांचभौतिकं जीवशरीरकतिभूता वैरञ्चस्थावरमिष्युत्राह वक्ष्यगुन्मलतोषधिव
नस्यति तृणवीरुधादीनां अपि भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत् पूर्ववदिति भोगायतनत्वं च जन्मांतरक्रियाविशेषात्
जीवात्मन एव स्थावराश्रयतामुपगच्छतीति श्रुतेः अतः स्मृतिरप्यसीत्याह स्मृतेष्वप्युक्तं तथाच अवाहितश्च यो विधि
प्रआशिषं न प्रयच्छति श्रमशाने जायते वक्ष्येत् प्रकं कृत्विष्यतिः शरीरजैः कर्मदोषेयीति स्थावरां नरः वाचिकैः
पश्चिमगतां मनसैरस्य जातितां वक्षादीनां देहत्वे कर्माधिकारिता स्यादित्यत आह न देहमात्रतः कर्माधिकारित्वे
वैशिष्ट्यश्रुतेः जीवदेहा अपि चांडालादयो न कर्माधिकारिणः किंपुनः स्थावरा इति विज्ञेयं देहस्य कर्माधि
कारितात् देहभेदमाह त्रिधा नृणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोगदेहोभयदेहाः वीतरागाणां फलन्यासेन कर्मक
रणा कर्मदेहः पश्यादीनामुपभोगो देहः भोगिनां कर्माधिकारिणां कर्मोपभोगो देहः चतुर्थमधिकारिणं
देहमाह न किंचिदप्यनुशायिनः विद्यादनुशायं द्वेषः पश्यातापानुबन्धयोः शाश्वतः अनुशायिनो योगितो

३९

न किंचिदपि सर्वानधिकारात् त्रिसंबुद्धिर्निराकरोति न बुद्ध्यादिनित्यत्वमाश्रयविशेषेपि बद्धिवत् व्याप्तस्य
पस्य व्यभिचारे सर्वानाश्रयाः तथाचाश्रयाविशेषे चंदनप्रभवस्य वेन्दरकुष्ठसंस्थात् दुष्पणांतरमाह आ
श्रया सिद्धेश्च ईश्वरस्यासत्त्वादात्मनां च धर्माभावात् सकृत्तद्धर्माणां परिणामित्वात् महदादीनामनित्यत्वात् न
वानि साश्रया धर्मानित्या भवितुमर्हति तस्मान्नित्यबुद्धेराश्रयो नास्ति मणिमंभौषधितपः प्रभावा सिद्धिदृष्टान
तु योगसिद्धयो दृष्टा इत्यत्राह योगसिद्धयोप्योषधादिसिद्धिबन्धाय लपनीयाः अणिमादिसिद्धिकायव्यूहप
रपुरप्रवेशादमोदृष्टसंज्ञादिभ्यः कद्रसिद्धिपदेभ्योः संभवं तो योगमेवावलंब्यंत इति नालपनीयाः पृथ
क्भूतानां चैतन्यप्रतेकादृष्टेः साहस्येपि च साहस्येपि च यस्यामुरव्याशक्तिरस्ति तस्य समुदायान्महच्छक्तिर्
यते यथा तंतूनां स्वल्पशक्तिमतां समुदायाद्भवन्धनशक्तिर्दृश्यते न स्वल्पभूतानां पृथक् चैतन्यं दृश्यं येन
साहस्ये चैतन्योद्भवः स्यात् संहतसाविशेषात् भूतदेहस्यापि चैतन्यप्रसंगः तस्मादन्यएव चैतनः उत्क्रम
त्यर्थप्रसंगानुप्रसंगानुप्रसंगेन व्यहितमिति स्मारितं तेन न पुनरुक्तं साहस्ये वेति वीक्षाध्यायसामाप्तौ ११ ॥
इति श्रीकपिलसंख्यप्रवचनसत्त्वतोपरपक्षनिर्जयाध्यायः पंचमः सकलशास्त्रार्थिकेचितेपरपक्षनिर्ज
यानंतरं तमेवार्थे सकलव्यतनन्यायेन बक्तुं चष्टाध्यायारंभः अस्ति आत्मानास्तिलसाधनाभावात् स्पष्टं

तास्तस्य यत्र वादुष्यानुग्रहात्तत्र संबन्धार्थावबोधकः कथममूर्तया वृत्तेः सर्पणक्रियेत्यत्राह नद्रव्यनियमस्तद्योगात्
 अनियतत्वात्तदार्थानां नद्रव्यव्यक्रियानियमः किंतु यत्र प्रमाणदृश्यते तदनुमत्यामहेव ततोचक्रियादृष्टान्यथावस्तु
 पलंभाभावात् देशभेदे भौतिकानींद्रियाणि भविष्यति यथा च श्वेकदृष्टस्य देशभेदे मरणमित्यत्राह नदेशभेदेप्यन्या
 पादानतस्मदादिबन्धनियमः स्वशरीरपुत्रव्याप्तिर्गृहीता अहंकारिकाणींद्रियाणि तद्व्याभिचारे धूमोष्पग्निव्यभिचरेत
 यंच भौतिकमिति व्यपदेशो हेतुमाह निमित्तव्यपदेशात्तद्व्यपदेशः पंचोपादानतानि विज्ञाननिमित्तता तेन पंचभौतिक
 मितिव्यपदेशः कतिशरीरभेदा इत्यत्राह ऊष्मजां जरायुजोद्भिजसा कल्पिकसांसिद्धिकं चेति न नियमः ऊष्मजोद्भ
 श्मकादिः अंजजाः पक्षिसर्पादयः जरायुजो मनुष्यादिः उद्भिजा वृक्षादयः संकल्पजो मन्वादिः सांसिद्धिको मन्त्रोषधा
 दिसिद्धः चत्वार्येवेति न नियमः देहे किं भूतप्रधानमित्यत्राह सर्वेषु पृथिव्युपादानमसाधारणान्नद्यदेशः पूर्ववत्
 सर्वेष्टिति वाहुल्येन सूर्यादिलोके तेजसंशरीरमिति श्रुतेः तत्रापि बहुतरपार्थिवाक्यवावृष्टं भक्तं अल्पं वा न्यदं नु
 पभोगात् पूर्ववदिति सर्वमेवोक्तं देहे प्राणदर्शनात्तत्पदेहारं भक्तं च शंका मपनयति न देहारं भक्तं स्प्राणालुमिंद्रि
 यशक्तिस्तस्मिन्नेः भौतिकवायो देहारं भक्तं न तु प्राणवायो भौतिकं च प्राणात्सर्वमजायतेति श्रुतेः यावद्देहमावि
 लेवारं भक्तं विभ्रमः सर्वेद्रियशक्तीः प्राणोधार्यत इति यावद्देहं द्रियं तावत्तत्सिद्धिः प्राणधारणसिद्धिर्देहे निष्प

पर्यनुयोगोऽस्ति अणुमहदीर्घद्वस्वमिचतुर्विधपरिमाणं नास्तीत्याह नपरिमाणचातुर्विध्यं द्वाभ्यां तद्योगात् महदणुभ्यां क
 र्यवशयोगाद्वावहारसिद्धिरेतत्प्रभेदा एवान्यपरिणामभेदा इति प्रकृतिपुरुषव्यतिरिक्तसामान्यं नित्यमस्तीत्यत्राह अनि
 त्यलेपि स्थिरतायोगात्प्रत्यभिज्ञानं सामान्यस्य यथा सोऽयं देवदत्त इति न सामान्यविषया प्रत्यभिज्ञा तथा नित्यलेपि सामा
 न्यस्य बहुकालस्थैर्याच्चादिषु प्रत्यभिज्ञानमिति सामान्या सत्त्वा निराकरोति न तदपलापस्तस्मात् न सामान्यापलापः प्र
 त्यभिज्ञानात्परोक्तयुक्ते प्रत्यक्षवाधात् अस्त्येककारावुद्धिः सामान्यनिवृत्तिपरा इत्यत्राह नान्यनिवृत्तिरूपसंभावप्रती
 तेः अभावरूपत्वे प्रतियोगिस्मरणाधीनज्ञानं लभते न तु विधिमुखतयेति तथा च सिद्धिश्चागोरपोद्येत गोनिषेधात्मके
 श्वसः तत्र गोरैव वक्तव्ये न त्रायः प्रतिषिध्यते गव्यसिद्धेर्लुगौ नास्ति तदभावे च गौः कुतः सादृश्यनिबन्धना प्रत्यभिज्ञा
 भविष्यतीत्यत्राह न तत्त्वांतरं सादृश्यं प्रत्यक्षोपलब्धेः भूयोऽयं च सामान्ययोगः सादृश्यं तत्त्वांतरं प्रत्यक्षेणेव बहुतरात्या
 ययग्रहणात्तत्सदृशोयमिति ज्ञानोपादात्तकारांतरमाह निजधर्माभिव्यक्तिर्वा चेन्निष्पन्नदुपलब्धेः अस्ति पदार्थानां निज
 शक्तिः सा तुल्यपिंडांतरदर्शनादभिव्यक्तो विविक्षा मतिर्देहशोयमिति सादृश्योपलब्धेः कान्ता न तु तत्त्वांतरसादृश्यं संज्ञा
 संज्ञिसंबन्धज्ञानहेतुः सादृश्यमित्यत्राह न संज्ञासंज्ञिसंबन्धोऽपि न संबन्धज्ञानहेतुः सादृश्यं व्यभिचारादप्युपपदे
 शादेः संज्ञासंज्ञिसंबन्धो निश्चयात् करणव्युत्पत्त्या विषयिणो ज्ञानस्योपलब्धं शब्दार्थयोर्नित्यः संबन्ध इति नरस्य

ति न संबन्धनित्यता उभयानित्यत्वात् शब्दार्थयोरनित्यत्वात्कथं संबन्धो नित्यः स्यात् अजसंबन्ध अपाकरोति नाजः संबन्धो धर्मिग्राहकप्रमाणबाधात् संयोगो भवत्कर्मजो भवेत् न च नित्यव्यापकस्य क्रियास्ति महदादयश्चानित्याः कथं तत्संयोगो नित्यः आत्मनां च निर्मैकत्वात्तैः प्रधानेन संयोगोऽस्ति न च प्रमाणेन वस्तुगृह्यते तेनेन संयोगग्रहणमिति धर्मिग्राहकप्रमाणाबाधः समवायं निरस्यपि न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात् समवायः संबन्धो संबन्धो बी असंबन्धत्वे कथमन्यसंबन्धिनं कुर्यात् संबन्धित्वेन्यसंबन्धस्यासंभवात् समवायो वा चकुर्यः तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन इत्यनवच्छानात्रास्ति समवायः यत्स्वविभागेन प्रतिभासः संयोगविशेषवेत्ति आत् यथा तत्तायः पिंडे बहिः यदि समवायो नास्ति कथं चकुर्यः पट इति अश्वयोग छति गोरयमिति ज्ञानमित्यत्राह उभयत्राप्यन्यथा सिद्धे प्रत्यक्षमनुमानं उभयत्रापि तादात्म्येनैवोपपत्तेः अन्यथा सामानाधिकरण्यं न स्यादिति अनुमेया क्रिया स्यादित्यत्राह नानुमेयत्वेमेव क्रियायानेदिष्टस्य तत्तद्वतोरेवापरोक्षप्रतीतिः निकटस्थस्य क्रिया क्रियावतो वापरोक्षप्रतीतिः अन्यथा सिद्धस्य प्रत्यक्षबाधात् यदि संयोगविभागाभ्यां कर्मानुमीयते तयोः कर्मवृत्तित्वाद्दृष्टमूलादग्रं गच्छति पुरुषे वक्ष्ये कर्मानुमीयते न न पुरुषकर्मणा संयोगविभागसिद्धौ किमर्थं वक्ष्ये कर्मस्वीकर्तव्यं उच्यते तेषां वेदेवं अयमभिचारात् संयोगविभागाभ्यां वक्ष्ये किमर्थं ननुमानं न निवर्तते किंचाधकारे भुजाग्रमेकपतइत्यादौ कं पमानं ज्ञानं न संयोगविभागो योतिरि सूर्यक्रियानुपलंभ

श्चातिदूरादिदोषात् पञ्चभूतारब्धशरीरमित्यत्राह नपञ्चाभौतिकं शरीरं बहुनामुपादानायोगात् बहुनां भिन्नजातीयानामुपलब्धं भवत्येतु चतुर्णां निमित्तत्वे प्रसूतेन पाञ्चभौतिकत्वं युज्यते इति नास्ति सूक्ष्मशरीरं प्रमाणाभावादि स्यात् न स्थूलमिति नियम आतिवाहिकस्यापि विद्यमानत्वात् मनसो निराश्रयस्य गलभावात् भरणे देह प्राप्तये मनस आश्रयो वर्तते व्यः स एवातिवाहिकं सूक्ष्मशरीरमिति अंगं मानं पुरुषं निश्चयकं यमो बलात् पुरिस्थूलशरीरेशेते इति पुरुषः सूक्ष्मदेहः अप्राप्तप्रकाशकं चिद्रियं दूरे शब्दोपलंभात् कस्य स्फटिकांतरितोपज्ञेयत्राह नाप्राप्तप्रकाशकं चिद्रियाणामुपलब्धिः सर्वप्राप्तेर्वा प्राप्तार्थप्रकाशकत्वं श्रौतं वृत्तिद्वारेण शब्देन सह संबध्यते काचादमस्तस्वच्छत्वाच्चक्षुः प्रमातारं प्रतिब्रूयति द्वारे च वृत्तिद्वारेण वस्तुग्रहणं यद्यप्राप्तेर्न गृह्णाति कुड्यव्यवाहितवत् दूरत्वेनाप्राप्तेरविशेषादव्यवहितमपि न गृह्येत अथाप्राप्तेरपि गृह्णाति अविशेषात् जगदुदरवृत्तिसर्वगद्दीयादित्यदि प्रसारि चक्षुः सौ जसंत हील्यत्राह नेतजोपसर्पणातेजसंचक्षुर्वृत्तिवत्तस्तिष्ठेः तेजस इवापसर्पणाद्वरेपि प्रकाशत्वात्तेजसमियुभिमानः वस्तुतस्तु वृत्तिद्वारेण संबध्यात्तस्तिष्ठेः प्रमेयसिद्धेः वृत्तेरप्रत्यक्षत्वात्कथं वृत्तिसिद्धिरित्यत्राह प्राप्तार्थप्रकाशविंगाद्वृत्तिसिद्धिः व्यक्तं वृत्तिभवं दीपज्वालेन भागरूपा गुणांतरं वेद्युज्जाह भागगुणाभ्यां तत्तातरं वृत्तिः संबन्धार्थसंपीतीति कार्यानुमेया वृत्तिस्तत्तातरमाहं कारिकं अनिमित्तः पदार्थोऽयतः असंबन्धस्त्वसो नायोगात् तदर्थं सर्पति तथा च वृत्तयः प्रसरद्रूपाः स्फुरि

योवधारणं निर्णयः प्रमाणतर्कसाधनोपात्मः सिद्धांताविरुधः पंचायमवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षभयोपरग्रहोवादः
यथोक्तोपपन्नं छलं जातिनिग्रहोवादः यथोक्तोपपन्नं छलं जातिनिग्रहस्तानसाधनोपात्मं भोजन्यः सप्रतिपक्षस्तु
नाहीनेवितं असव्यभिचारविरुधप्रकरणसमसाध्यसमातीतकलाहेत्वाभासाः वचनविद्यातोर्थविकल्पोपपन्न्याह
तन्निविधं वाक्यं लं सामान्यं लं उपचारं लं च धर्म्यं वैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः साधर्म्यं वैधर्म्यं कर्षापकर्षवर्णा
वर्ण्यं विकल्पसाध्यप्राप्त्यं प्राप्तिप्रसंगप्रतिदृष्टांता नुत्यतिसंशयप्रकरणहेत्वर्थपित्याविशेषोपपन्न्युपलब्धनुपल
ब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्तानप्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञांतरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंज्ञा
सोहेत्वंतरमर्थोत्तरं निरर्थकमपिज्ञातार्थकमप्राप्तकालं नूनमधिकं पुनरक्तं अननुभाषणमज्ञानमप्रतिभाविज्ञे
प्रामतानुज्ञापयनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोज्यानुयोग्यसिद्धांतोहेत्वाभासाश्च निग्रह इयंतइतिननियमः नवा
तद्वाधामुक्तिः आदिशब्दादन्येपिनियतपदार्थानिराकार्याः नित्याश्चतुर्विधाः परमाणवः तैरेव महाभूतैर्भाक्तेः प्रा
धानेनेत्यत आह नाणुनित्यतातत्कार्यत्वश्रुतेः प्रधानात्सर्वमजायतप्रकृतिपुरुषादन्यत्सर्वमनित्यमिति श्रुतेः कार्य
त्वात्परमाणूनां नित्यत्वं कारणत्वं वा इवंचपरमाणुमेव न भवतीत्याह ननिर्भागत्वं कार्यत्वात् इहायंपक्षीरत्वाका
शस्यप्रत्यक्षत्वाच्चमिचारादुद्भूतरूपनिबंधनामप्रत्यक्षत्वनिधमः अलौकिकेचसमाधिवलं जेयोपिप्रत्यक्षेन

३६

भविष्यतीत्यत्राह ननिर्भागत्वं तद्योगात् घटवत् किमस्य कारणमहंकारः घटकेन युगपद्योगात्परमाणूनांसभागत्वं
सिद्धिः तस्मात् घटादिवदनित्यमनः नित्यानित्यविभागमाह प्रकृतिपुरुषमोरन्यत्सर्वमनीष्टं स्पष्टं दिक्कालादीनानि
त्यलौकिकं सर्वमनित्यमित्यत्राह नभागलाभोभागिनो निर्भागत्वश्रुते नकारणलाभोभागिनो जगत्कारणस्य प्रधा
नस्य निर्भागत्वश्रुतेः मूलकारणत्वात् नस्य कारणान्तरमिति श्रुतेः आनंदाभिव्यक्तिरितितदूषयति नानंदाभिव्यक्तिर्मु
क्तिर्निधर्मकत्वात् मुक्तौ धर्मधर्मिभावाभावात् भिव्यक्तिः किं सर्वदास्ति संसारदशायामपि मुक्तिप्रसंगः अथमु
क्तौ क्रियते कायस्य वश्यं नाशायुत्तरनिर्देश इति विशेषगुणे छिन्निर्देश इति दूषयति नविशेषगुणोच्छित्तिस्तद्वत् विशी
षनिषेधात्सामान्यगुणस्वीकारः तथाच गुणयोगादनिर्देशः देहपरिमाणोऽस्मात्तस्य देहमात्रादुत्तिरेव मुक्तिः त
दूषयति नविशेषगति नविशेषगतिर्निःक्रियस्य न उद्देगत्यामुक्तिर्निर्गुणनिष्क्रियनिर्धर्मक आत्मेति श्रुतेः कुतो
मुक्तिः हस्तिकमिदेहपरिणामित्वेन संकोचविकल्पाभ्यां सावयवत्वेनानित्यश्च स्यात् बौद्धमुक्तिर्दूषयति नाकारो
परगोच्छित्तिः क्षणिसादिदोषात्सकिमाकारो ज्ञानस्वरूपः तथाच ज्ञानस्याप्युच्छेद इति कस्य मुक्तिः अथ धर्मस
र्वदाक्षणिकत्वात् नानाशेषसारिणामपि मुक्तिरस्यात् अथवासनावशात्तदानमुच्यते वासनाच्छिरेव मोक्षोऽस्तु कि
मकारोपरगोच्छित्त्या आदिशब्दात्तच्छेदसंविद्युवाह स्यापिनश्यत्वात्कस्य मुक्तिरिदोधाविषयस्य विशेषस्य

ति

मुक्तिरित्युच्यते न सर्वोच्छित्तिरपुरुषार्थत्वादित्येव स्पष्टं शून्यमुक्तिरिति दूषयति एवं शून्यमपि अपुरुषार्थत्वादित्येव
 द्वादनुष्ठानाभावे सूचितं यथात्मास्वीक्रियते तदा तत्संरिपंथ निद्वेषः तदनुकूले च स्नेह इति तयोर्वर्धहेतुत्वादिति मेदिनिः स्या
 त् मेवं न हि रागद्वेषमात्राद्यः किंतु तद्विशेषात् यथा बोधपक्षे एव न संवित्संतानमात्राद्वयः क्लृप्तसंवित्संतानस्य मोक्षा
 गत्वात् तथा केवलत्वात् परिपंथिनिद्वेषान्निरूपहितात्मस्त्वितो रागा न्नबंधः प्रसक्तयोस्तद्वेत्तुत्वे मेवेति कालदेशकर्मविश
 षा न्मुक्तिरिति तद्वद्वयतिसंयोगश्च वियोगांता इति न देशादित्येव देशसंयोगस्य वियोगांतात्वात् पुनः आदिशब्दात्का
 लकर्मणोरपि परिग्रहः कालयोगस्याप्येवं कर्मणश्चक्षयित्वात् पुनः संसार इति भागस्य जीवात्मनो भागिनिब्रह्मण्यो
 गे मुक्तिरिति तद्वद्वयति न भागियोगो भागस्य न ब्रह्मणो भागो जीवात्मा ब्रह्मणो भागो भावात् योगस्य वियोगांतात्वात्
 मुनर्बधप्रसंगः अथ संसारकारणाभावाच्च वियोग इति एवं च स एवास्त्विति भागयोगकल्पनाया आणमादिसिद्धि
 रिव मुक्तिरित्युच्यते नाणमादियोगोपपत्त्यं भावित्वात् तदुच्छित्ते रितरवियोगवत् तेषामपि कर्मत्वादित्युक्तं आदिश
 ब्दात्तु यमा प्राप्तः प्राकाम्यभीष्टात्वं वक्षितं यत्र कामावसायित्वमिति परमेश्वर्यपदमाप्तिरेव मुक्तिरुच्यते न देशादि
 तद्वत् अनित्यत्वात् भौतिकानां द्रियाणितान्तिरस्यति न भूतप्रकृतित्वमिन्द्रियाणामाहंकारिकत्वश्रुतैः तथा च एत
 स्माऽजायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुज्योतिरायश्चराचरविविधस्य धारिणी भूतप्रकृतित्वमिति तु ये मेदि

येन यद्भूतकारणं तन्मात्रं गत्यते तस्य तत्प्रकृतित्वाभिमानाद्व्यपदेशः षट्पदार्थज्ञानान्मुक्तिरित्युच्यते न षट्पदार्थान्य
 मस्तद्वाधा मुक्तिः द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमयौ च इति पश्चिज्यते तजोवाद्वाकदेशकालदिगात्ममनोसीति द्रव्या
 णि रूपरसगंधस्पर्शस्वप्नापरिमाणपृथक्तासंयोगविभाजोपरत्वापरत्वे बुध्यते सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नश्च गु
 णत्वस्नेहद्रव्यसंस्कारधर्माधर्मशब्दगुणाः उक्षेपणविक्षेपणाकुंचनप्रसारणगमनानि कर्मणि परमपरचसामान्यानि
 सद्रव्यवृत्तयोऽस्याविशेषाः अयुतसिद्धानांयः संबध इह प्रत्ययहेतुः समवय इति नास्ति नियमो नियतपदार्थत्वादित्वा
 सांख्यनान्यतद्वाधा मुक्तिः आत्मज्ञानात्वेव मुक्तिः चोऽशापदार्थज्ञानान्मुक्तिरित्युच्यते चोऽशादिष्वप्येव प्रमाणप्रमे
 यसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतकनिर्णयवादे जल्पयितुं हेत्यामास क्लृप्तज्ञाति निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्नि
 श्रेयसाधिगम इति प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि आत्मशरीरोन्द्रियार्थबुद्धिमनः प्रवृत्तिदोषप्रत्यभायफल
 दुःखापवर्गाः प्रमियंसमनिबद्धमोपपत्तेः विप्रतिपत्तेरुपलब्धानुपलब्धि व्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः
 यमधिकृत्य प्रवर्तते तस्य योजनं लौकिकपरीक्षिकाण्यायस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं सदृष्टांतः तत्राधिकारणाभ्युपग
 मसंस्थितिः सिद्धान्तः सच्चतुर्विधः सर्वतंत्रप्रतिपत्तित्राधिकारणाभ्युपगमसंस्थितिरित्यर्थोत्तरभावात् प्रतिज्ञाहेतुदाहर
 णोपनिषद्निगमनान्यवयवाः अविज्ञाततत्त्वैर्कारणोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थमहसार्कः विमर्शपक्षप्रतिपक्षाभ्यां अ

बंधाभावात् संबधेवानि संगाधिः श्रुतिविरोधः आनंदानुभवे च कर्मकर्तृविरोधः किं चानंदात्मचे किं प्रमाणं किं प्रमाणानुसरणे न स्वयमेव प्रधानरूपत्वादात्मन इति चेत् न प्रमाणव्यवस्थार्थं प्रमेयस्वीकारात् प्रमेयाभावात् किं प्रमाणेन परिच्छेत्तव्यं प्रमित्यपधानाभावाच्च प्रमाणत्वमेव नास्ति चिद्रूपत्वं च नानंदरूपत्वं द्रव्योर्भेदात् तयारत्नोक्ति कृत्वेनाभेदसिद्धिरित्यपि नालौकिकत्वादेव व्याप्तिग्रहणाभावात् ततो नात्मनो द्विरूपत्वमिति यादमुक्ता चानंदो नानुभूयते किं ते नानुभूयते चेत् अनुभावेन नुभवानुभवतीत्यावाच्याः यथा च पावदेह भावित्वेनासमासात्कारादपि समाधिरित्युच्यते देहपातानंतरमात्मनः स्थितिरिति कसमाधिः तथा समाधौ सकलदुःखनिवृत्तेरानंदलाभः इत्यभिमत्यते देहाभावात् समाधिनाशे चानंदानुभवः एवं च मुक्तावानंदानुभवो भ्रान्त इति अथानंदश्रुतेः क्वावाता तथा च आनंद ब्रह्मणो विद्वान्निमित्तं कुतश्च न यतोवाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह दुःखनिवृत्तेर्गोणः व्यक्तं प्रकारांतरमाह विमुक्तिप्रशंसासंदानां मदानां तामसानां विमुक्तिप्रशंसा प्रवर्तनार्थं प्राप्ताह नमिति मनोवैभवं निराकरोति न व्यापकत्वं मनसः करणादौ द्रव्यत्वादास्यादिवच्चक्षरादिवच्च शिरसि मेवेदनापाये मिसुखमिति आनंदमनोविभुत्वं प्रतिपादयति तदाश्रुसंचारत्वात् कर्माग्रहणनिमित्तं नानेन विभुत्वं सिद्धिः दूषणांतरमाहिसक्ति यत्वाद्भूतिश्रुतेः सक्रियात्वादित्यनुमानं दर्शितं गतिश्रुतिरिति शब्दो दर्शितः अणुत्वेपिसकारणाभावात् नित्यत्वं

यस्मिंदृष्टेऽपि कृतबुद्धिजायते तत्सोऽप्येयं यथा घटादिकं न तु घटादिषु अदृष्टेऽपि इति कर्तृर्यदृष्टेति न कार्यमात्रं कर्तृकं किंतु कार्यविशेषः परतः प्रामाण्यं दूषयति निजशक्त्यभिव्यक्तत्वं स्वतः प्रामाण्यं निजशक्तिज्ञानेन जनकसामग्रीमात्राधीनं प्रमाणानां प्रामाण्यं न त्वधिकं गुणपक्षेऽप्युत्पत्तिपक्षे ज्ञातपक्षेऽप्योत्पत्तिर्गोणो ज्ञानग्राहकाणां प्रामाण्यं व्यशक्तत्वादभिव्यक्तत्वं स्वतः प्रामाण्यं इति प्रवृत्तेऽप्यत्रापि शंका निवृत्तये प्रामाण्यं जिज्ञासार्थं प्रमाणानुस्मरणं तत्रापि कारणदोषोत्सारणाय न गुणाय अतएवाप्रामाण्यं परतः तत्र दोषस्यापि कारणत्वादिति बोधमत्तं दूषयति नासतः स्थानं न शृंगवेत् इदं रजतमित्यसदेव श्रुतिरजततादात्म्यं प्रतिभाति तत्र असतोऽर्थक्रियाविहातज्ञानजनकत्वानुपपत्तेः यथा मनुष्यशृंगस्य प्राभाकरमतं दूषयति न संतो वाधदर्शनात् इदं रजतमिति इदमिति पुरोधर्तिविषयं रजतमिति स्मरणं हे इमे संविती भेदाग्रहात्प्रवृत्तिः अभेदग्रहणात्प्रतिदर्शनात् नेदं रजतमिति बाधा न च सम्प्रज्ञानस्य बाधोक्तिस्तथा च सत्यं घट इति ज्ञाने जाते नायं घट इति ज्ञानं स्यात् वेदांतमतं दूषयति नानिर्वचनीयस्य तदभावात् इदं रजतमिति असत्त्वे अपरोक्षज्ञानाभावात् सत्यत्वे बाधाभावात् अतः सदसद्विलक्षण निर्वचनीयत्वं तथा च न सत्त्वे बाधसंबन्धिर्न भानमसतोऽपि च न ह्यत्मा विकृद्भावेन सत्त्वाभरंकृतः मायामयत्वं सिद्धौ च प्रपञ्चस्य प्रमाणतः प्रत्यक्षादिप्रामाण्यनां प्रामाण्यव्यावहारिकं अद्वैतागमवाक्येन तु तत्त्वावेदलक्षणाप्रमाणभावभजते भाववैधुर्यहेतुतः तस्मान्मायामयत्वं पियुक्ता ब्रह्मणि मानता अद्वैतागमवाक्यानामिति ताव

द्वयवस्थितं तत्र इदं रजतमित्यनेनैव निर्वचनीयत्वात् न सन्नासन्निति अनिर्वचनीयत्वेन निर्वचनीयत्वाच्च न्याय
मतं दूषयति नान्यथाख्यातिः स्ववचोवाधात् इदं रजतमिति मुक्तिरेव रजतात्मना भवभासत इति न अन्यदन्याम्
नावभासत इति संबिद्धिरुभयं आरोपितं रजतमेव तज्जावभासत इति स्वमतमाह सदसख्यातिर्बाधाभावात् इदं रज
तमिति पुरोवर्तिविषयतवा सदवाधनात् रजतविषयतया त्वसद्वाधात् तस्मात्सनीतसंस्फोटं निराकरोति प्रती
त्युप्रीतितीत्यां स्फोटोत्पत्तिकः शब्दः प्रतीतिवर्णं अप्रतीतिस्फोटितस्मान्न स्फोटोत्पत्तिकः शब्दः यदि वर्णाः किंचिदपि
न प्रतिपादयन्ति स्फोटप्रतिपादनं अथ प्रतिपादयन्ति किमंतर्गडुना स्फोटिनवर्णा एव प्रतिपादकाः संतु नानात्वादपि
न स्फोटसिद्धिः प्रत्यक्षबाधात् वेदस्यानित्यत्वं मुक्तवर्णानामनित्यत्वं कार्यताप्रतीतिः प्रत्यक्षादेः श्रवणानंतरं नास्ती
ति प्रतीतिः अन्यथा घटस्यापि नित्यत्वं प्रकृतिपुरुषादन्यत्सर्वं कार्यमिति पादनार्थं शक्यते पूर्वसिद्धसत्त्वे स्या
मिव्यक्तिर्दीयने व घटस्य यथा धकारस्थो घटो दीपेनाभिव्यज्यते तथा वर्णाः ध्वनिभिर्ब्रज्यन्ते तदभावाच्च सं
तीतिप्रतिभानं न लसत्त्वात् समाधानमाह सत्कार्यसिद्धांतश्चेत्सिद्धसाधनं अभिव्यक्तिमाश्रित्य नित्यत्वमुच्य
ते ततः सत्कार्यसिद्धांतश्चेत्सिद्धसाधनं एके एवात्मा तथैकः स नृपथक पृथक् तन्निराकरोति नाद्वैतमात्म
नोलिंगान्ते इदं प्रतीतिः जरा मरणादिलिंगनियमात्पूर्वजसिद्धवदुक्तं इदानीं बाध्यते इत्युपोनक्तं मा भूत्स जातो

याद्वैतं अनात्मानो भविष्यति घटादवस्थ्यात्मरूपा इति विषयतीत्यत्राह नानात्मनापि प्रत्यक्षबाधात् न अनात्मना घटा
दिना आत्मन एकत्वं घटाचीनां वा सत्त्वेन भेददर्शनात् एकत्वे घटादीनामात्मत्वं च मात्मन श्रवणपरिणामित्यमिति सजा
तीयविजातीयद्वैतं भविष्यतीत्यत्राह नोभाभ्यां तेनैव अवधितप्रत्ययेनैव भेददर्शनात् एवमद्वैतश्रुतिविरोध इत्यु
त्राह अन्यपरत्वं मविवेकानां तत्र अंधानां ततश्च तेरन्यपरत्वं सामान्यपरत्वं एकोत्पत्तिवादिना जगदुपादानकारणा
मपि नास्तीत्याह नात्मा विद्यानोभयं जगदुपादानकारणं त्रिः संगत्यात् कूटस्थत्वात्मा कारणं अविद्याया असत्त्वं
त्वाच्च कारणत्वं सत्त्वे अद्वैतहानिः संबन्धाभावाच्चोभयं कारणं चिदानंदस्वरूप आत्मेत्यत्रो नेकस्यानंदचिद्रूपत्वे
द्वयोर्भेदात् आनंदः सुखचित्तज्ञानं आनंदचिद्रूपत्वे द्वैतापत्तिः न चानंदो विषयजं सुखं चित्तिर्वावृत्तिज्ञानं किं त्वन्य
देवालौकिकमिति वाच्यं अलौकिकत्वेन प्रमाणित्यात् प्रमाणिके प्रमाणत्वेनैव द्वैततत्किंचात्मन आनंदरूपत्वं आ
नंदधर्मत्वं आनंदधर्मत्वे द्वैतत्वापत्तिः निगुणत्वमिति श्रुतिविरोधश्च आनंदरूपत्वे संसारावस्थायां कथमानंदो
नानुभूयते अविद्यातिरोधानादिविचेत अमूर्तत्वात् तदपि द्याया कुञ्जवन्तिरोधानां संभवः अथाभिभवस्तिरोधानां
शब्दार्थः नित्यस्य चित्तनोर्नाभिभवः अविद्याया मिथ्यात्वादात्मनः सत्यत्वाच्च तयोः संबंधः वस्तुवस्तनोः स

यागादावनाश्वासइतिवेदप्रामाण्यप्रतिपादार्थमाह नयतादेः स्वरूपतो धर्मत्वं वेदाप्यात वेदाप्यं कालदेशपात्रापि
 मा तन्निरपेक्षत्वेन न स्वरूपतो धर्मत्वं अन्यथाः शुद्धकाले म्लेच्छदेशे महापात किमिच्छ्य क ता यतादयो धर्मो ह तवः स्य
 न चैवं अतो स्य फलदशमिह दस्य प्रामाण्यमिति मूल्यस्या किं क्रियत इत्यत्राह निजशक्ति व्युत्पत्त्या विच्छिद्यते अपराधा
 त्रवाचकत्वेन मुख्यो न गौण इति व्यवच्छिद्यते व्युत्पत्तिसिद्धिः कथं ज्ञायत इत्यत्राह योग्या योग्येषु प्रतीतिजनकत्वा
 तत्सिद्धिः प्रसिद्धा प्रसिद्धेषु लौकिक वेदिक पदार्थेषु ज्ञानजनकत्वात् व्युत्पत्तिसिद्धिः वेदानित्यत्वं निराकरोति न नि
 त्यत्वं वेदानां कार्यश्रुतेः श्रुतिस्तावन्नाह रासी नरात्री रासस्तयोः तत्पततस्मात्तपस्तेषां नात्रयो वेदा अजायंत
 अनुमानं च कृतकत्वादित्यादि प्रत्यक्षेणाप्युच्चरितप्रध्वंसितो वर्णो इति गृह्यंते यस्तु स एवायं कवर्ण इति प्रत्यय
 स सामान्यविषयः अनित्यत्वात् पुरुषे या वेदा इत्यत्राह न पौरुषेयत्वं तत्कार्तुः पुरुष स्याभावात् निराकृत इत्यत्र
 इत्यभिसंधिः अन्यद्वक्तो भविष्यतीत्यत्राह न मुक्ता मुक्तयो रयोग्यतात् मुक्तस्य निःसंगत्वात् कर्तृत्वा योगात्
 अमुक्तस्य युगपदुपादानानभिज्ञत्वादिति अपौरुषेयत्वात् हि नित्यत्वमते आह नापौरुषेयत्वा नित्यत्वं मकुरादि
 वत् स्पष्टं अकुरादीनां कर्तुरदृश्यत्वात् सत्यसंबाधः अयोग्यश्च कर्तृनास्तीत्युक्त आदिशब्दादप्येत्यासिद्धिर्दे
 शिता अनित्यत्वे पौरुषेयत्वं व्याप्तिर्नास्तीत्याह तेषामपि तद्योगे दृष्ट्वा धादिप्रसक्तिः यत्पौरुषेयं तच्छरीरजन्यमि
 ति व्याप्तिर्लोकैर्दृष्टा तस्या बाधादिरेवं सति स्यादित्यर्थः न चादिपुरुषोच्चरितत्वाद्देहा अपि पौरुषेया एवेत्यत्राह

३२

वेत्यत्राह विद्यावाध्यते जगतोप्येवं जगतोप्यविद्यात्वं अस्ति जगतोप्यविद्यात्वमित्यत्राह तद्रूपे सादित्वं आनादिरिव मविद्या
 जगतस्तद्रूपत्वेऽविद्यायाः सादित्वं न कर्मणो जगत्कारणत्वं स्वभावादेव जगदुत्पद्यत इत्यत्राह न धर्मापलायः प्रकृति कार्यवैचि
 त्यात् प्रकृतेर्नित्यस्यात्मभावस्यैकत्वाद् धर्माभावाद् विचित्रकार्यानुत्पत्तिः तस्मा धर्मभेदेन कार्यवैचित्र्यं न धर्मापलायः
 र्मसिद्धो प्रमाणमाह श्रुतिर्लिङ्गादिभिस्तत्सिद्धिः श्रुतीति शब्दं प्रमाणं दर्शितं लिङ्गेत्यनुमानं आदिशब्दाद्योगिप्रत्यक्ष एभि
 र्धर्मसिद्धिः यदि देशकालयोर्न कारणत्वं कथं कश्मीरं कुंकुमं वसंते चूतं मुकुलोत्पत्तिरित्याह न नित्यमः प्रमाणांतरावका
 शात् नादृष्टमेव कारणमिति नियमः किंतु अदृष्टं सहकारिकारणमन्येषामपि कारणत्वं प्रमाणसद्भावात्तदुःखमयं संसार
 दर्शनादुरितादृष्टमेवावास्तव्यत्राह उभयत्राप्येवं सुखस्यापि दर्शनाच्छुभादृष्टमेवास्तु दुःखाभावे सुखाभिमानात्ता
 त्रदृष्टशब्दो मुखः सुखकारणगौण इत्यत्राह अर्थोत्तिद्धिश्चैतस्मानमुभयोः एतद्विपरीतसंभवादुभयोस्तु न्यत्वमित्यमि
 ति धर्मादीनामात्मधर्मत्वं निषेधति अंतःकरणधर्मत्वं धर्मादीनां बुद्धिधर्मत्वं मात्मधर्मत्वं निःसंगत्वं श्रुतिविरोधः
 अन्यधर्मस्यान्यत्र कार्यदर्शनादूरमसत्त्वं मेव धर्मादीनामित्यत्राह गुणादीनां च नासत्तबाधः यथा पृथिव्यादीनां दृष्टत्वात्
 तत्प्रतिषेधार्थमाह पंचानयवसंयोगात् सुखसंविज्ञिः यद्यपि मानसप्रत्यक्षेण भावरूपं सुखमवसीयते तथापि परबो
 धात्प्रमाणमप्युक्तं पंचावयवयोगादिति ह्यवयवमनुमानमिति निरस्ता प्रतिज्ञाहेतुर्दृष्टांतोपनयनिगममिति अनेन

पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरसत्यतिपक्षत्वमवाधितविषयत्वं सिद्धं सकृदर्शनादव्याप्तिरित्याह न स व. इह
णात्संबंधमिद्धिः स्वप्रतीतिविरोधात् तथा च बन्धिरासभयोः सकृदर्शनादनुमानं स्यात् नैव प्रतीयते इति कियं व्याप्तिरि
सत्राह नियतधर्मसाहित्य उभयोरैकतरस्य वा व्याप्तिः उभयोरितिसमव्याप्तिकयोः कृतकत्वानित्ययोः एकतरस्य विप
मव्याप्तिकस्य धूमस्य तथा च यावच्च व्याप्तिरेकत्वं शतांशेनापिशं कते विपक्षस्य कुतस्ता बद्धे तोर्गमनिकावलं तत्त्वांतरं व्या
प्तिरिति तन्निराकरोति न तत्त्वांतरं वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः तत्त्वांतरस्वीकारेपि अव्यभिचारो बक्तव्यः स एवास्तु किं वस्तु क
ल्पनेत्येति स्वमतमाह निजशक्त्युद्भवमित्याचार्याः अस्ति बन्धि धूमयोर्निजाशक्तिः साहायोर्दर्शनेन गृह्यते सैव व्याप्तिरि
ति एकदेशितमाह आधेयशक्तियोग इति पंचशिखः यदि निजाशक्तिरव्युत्पन्नस्यापि वस्तुनो दर्शनादत्रायं शक्तदे
तिज्ञानं स्यात् न चैवं तस्मादाधेयशक्तिर्चायेति युक्तिमाह न स्वस्वरूपशक्तिनियमः पुनर्वादिप्रसक्तेः यदि स्वरूपशक्तिः
शक्तो मल्ल इति पुनरुक्तं स्यात् युक्त्यंतरमाह विशेषणानर्थक्यप्रसक्तेः शक्तीदेव दत्त इति प्रत्ययोनस्यात् किंतु देवद
त्तो देवदत्त इति अपरां युक्तिमाह पल्लवादिष्वनुपपत्तेः पल्लवादिषु स्वस्वरूपस्य तादावस्थ्यादप्रयुक्तेरपि मंत्रे विदूषाप
नोदनं स्यात् समाधानमाह आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समानन्यायात् निजाचाक्षोशक्तिश्चेति निजशक्तिः
न तु स्वस्वरूपमेव शक्तिः तथा चाधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समानन्यायत्वात् तथा च शक्तेरविशेषादाधेयशक्ति
योगो वा निजशक्तियोगो वेति समानन्यायः यच्च वस्तु ग्रहणे प्रथमं न गृह्यते चित्रशक्ति लास्यादार्थानां यथा स्थितोचि

पितापुत्रसंबन्धौ विनोपदेशा न गृह्यते अतएवोक्तं निजशक्त्युद्भवमिति पदार्थोक्तादास्यै निषेधति वाच्यवाचकसंबं
धः शब्दार्थयोः तादास्यपक्षे घटोपि श्रोत्रग्राह्यः स्यात् शब्दोपि चाक्षुषः स्यात् अस्माद्वृत्तारणे सुखदाहादिप्रसंग इति
अनहेतुमाह त्रिभिः संबुधसिद्धेः त्रिभिः प्रकारैः व्युत्पत्तिग्रहणात् आप्तोपदेशात् यथायं घट इति च ध्वजवहारात्
यथागामानयशुक्लादंडेनेति अत्र प्रयोजकं वृद्धवाक्यात्प्रयोज्यवैधप्रवृत्तिदृष्ट्वा तल्लस्यप्रसिद्धपदसामानाधिक
रण्यात् यथापक्षी आम्रभक्षयतीति श्रुत्वा आम्रभक्षणार्थं जानाति पक्षीति तदानीं प्रतिपद्यते कार्यं कस्यतिरिति
नियमं व्युदस्यति न कार्ये नियम उभयथा दर्शनात् कार्ये व्युत्पत्तिर्दृष्टा यथाः हरहः संध्यामुपासीत इति सिद्धार्थे दृष्ट्या
च यथा हरिर्देवाधिदेवः तथा हि विध्यर्थे वादमंत्रात्मका वेदाविधौ कार्ये तैकार्थसमवेता यामिष्टसाधनताया प्रामा
ण्यं विधि शक्तेरुत्तमं कल्पेनार्थवादस्यापि परंपर्येण प्रवर्तकत्वात् प्राप्तापण्यं विहितस्मारकत्वेन मंत्रस्यापि प्रामाण्यं
अथ प्रवृत्तिनिमित्तत्वान्मंत्रार्थवादयोः प्रामाण्यं न तु प्रतिपादकत्वं तन्न उक्तं तावस्ति प्रवृत्त्यर्थं त्वं ततो तु सिद्धार्थप
रत्वेमेव तस्मात्सिद्धार्थप्रतिपादकयोरर्थवादमंत्रयोः प्रामाण्यमिति अतीन्द्रियत्वाद्देवार्थस्य कथमुभयथा व्युत्प
त्तिरित्यत्राह लोकाव्युत्पन्नस्य वेदार्थप्रतीतेः यएव लोकि कास्ते पुंवेदिका इति सामान्यादिहापि व्युत्पत्तिरिति भवे
देवं यदि वेदस्य पौरुषेयत्वं स्यान्न चैवमित्याह निविधिर्योरुभेयत्वमुद्दिश्य तदर्थं स्थाप्यतीन्द्रियत्वात् ईश्वरस्य
निराकृतत्वादव्यस्यसत्तावात् भातेः पुरुषधर्मत्वेनाप्तत्वानिश्चयाद्देवस्याप्रामाण्यापत्तेरिति वेदाप्रामाण्ये

यत कारणत्वात् आविनाभावस्य कारणत्वव्यभिचारे सर्वनाशवासः रागश्च प्रवृत्तिनिमित्तमिति तं विना कथं जगन्निर्भातु
 त्वं न च मुक्तस्य रागोस्ति राग एव भाविष्यतीत्यत्राह तद्योगेऽपि नित्यमुक्तः रागयोगेऽपि प्रधानशक्तियोगात् कथं न भाविष्यती
 त्यत्राह प्रधानशक्तियोगाच्चेत्संगापत्तेः असंगेऽप्यपुरुष इति तद्विरोधापत्तिः न प्रधानसंगः किंतु प्रधानसत्तामात्रेण कर्तृ
 त्वं भाविष्यतीत्यत्राह सत्तामात्राच्चेत्सर्वेभ्यः सर्वोत्पन्नः प्रतिप्रधानसत्ताया अविशेषात्सर्वोत्पन्नो मीश्वर इत्येव साधनानि
 प्रमाणानि सन्ति तत्कथमिह प्रमाणभावात् न तत्सिद्धिः प्रत्यक्षप्रमाणभावात् अनुमानं भाविष्यतीत्यत्राह संबन्धाभा
 वात् नानुमानं प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्चापेक्षया दभावात् कुतः संग्रहः न चोपाधारणस्य संबन्धग्रहः शाब्दप्रमाणं भाविष्यतीत्य
 त्राह श्रुतिरपि प्रधानकार्यस्य प्रधानाजगदुत्पत्ते इति श्रुतिरस्ति तस्मादीश्वरसाधकप्रमाणभावात् अविद्यायोगाद्वा
 त्मनः कर्तृत्वमिति केचित् तत्राह न विद्याशक्तियोगो निःसंगस्य व्यक्तं दूषणं तत्राह तद्योगे तस्मिन् न न्योन्याश्रयत्वं अ
 विद्याया विना न सृष्टिः सृष्ट्या विना न विद्येति अन्योन्याश्रयत्वं अनादिवादीनां कुरव नान्योन्याश्रयत्वमिह न
 वाजां कुरवत्सादिसंसारश्रुतेः भवेदेवं यद्यनादिः संसारः किंतु सादिः संसारश्चातिश्वविश्वतश्च कुरुत विश्वतो मुखो
 विश्वतो वादुरुत विश्वतस्पात् संबाहुभ्यां धर्मसंपत्तौ र्वावा भूमीजनयन् देवदुर्गः तस्मात्प्रत्येकं प्रवाहविलेद इति
 आविद्यास्वरूपमाह विद्यातो न्यले ब्रह्म बाधप्रसक्तैः विद्यातो न्यले ब्रह्मणोऽपि विद्यातो न्यले विद्यात्वं स्यात् ततश्च
 ब्रह्मत्वं बाध इति युक्त्यंतरमाह अबाधेनेह फल्यं यदि विद्यायाः विद्यान बाध्यते विद्येव न भाविष्यतीति बाध्यते ए

त्यः किंतु मननादेश्चाइन्द्रविरोचनो तत्त्वज्ञानाय ब्रह्मलोकं गतो ब्रह्मणा चोपदिष्टो विरोचनस्तत्त्वज्ञानश्रवणास्वगहमाग
 तो न मननादि कृतवान् अतो नामुच्यते इन्द्रस्तु ब्रह्माणमारुध्य न्वहुकालमननमकरोत् इन्द्रस्य किंचित्तमित्यत्राह दृष्ट
 त्तयोऽरिन्द्रस्य तयोर्मध्ये इन्द्रस्य बाधो दृष्टः बहुकालाराधनेन ब्रह्मप्रसादनान्न मननानिदिध्यासनसाक्षात्कारासिद्धि
 रिति ज्ञानप्राप्तिः कथमिह तत्राह प्रणतिब्रह्मचर्योपसर्पणात्कृत्वा सिद्धिर्बहुकालात्तद्वत् अप्रणतस्या ब्रह्मचारिणाः
 न धिंकारस्तद्वत् इन्द्रवत् यथा ब्रह्माराधनेनैन्द्रेण ज्ञानं प्राप्तं तथा गुर्वाराधनेनान्येनापि किंकालदेशनियमानुमतिः
 तथा च विरक्षिप्रभावो न स्यादित्यत्राह न कालनियमो वा मदेव वत् आराधनार्थं कालनियमो न मोक्षार्थं वा म
 देवस्य तत्त्वज्ञानाक्षिप्रमुक्तिदर्शनात् सोऽतिदिध्यायेत्तच्छास्त्रेनापि दृष्टः दृष्टः श्वेत्किं ध्यानेनेत्यत्राह अध्यस्तसू
 पोपासनासारंपर्येण यतोपासकानामिव धर्मः केन दृष्टः तथापि धर्मलाभाय हि यतोपासनं पारंपर्येण देवतोद्दि
 शेन हविस्त्यागात् अत्रापि गुरुणाय दध्यस्तं रूपं तत्संस्तुपासनात्पारंपर्येण तदुपप्रेकाशतद्वत् च समानं च
 स्तुचिंतायां समानानुस्मरणं तथा सदृशा दृष्टचिंतायाः स्मृतिबीजस्य बोधकः अतो नातिप्रसंगोऽस्ति त्वद्वाहो
 भावनाबलात् ब्रह्मादिलोकभावात्कृत्यस्य किमात्मज्ञानेनेत्यत्राह इतरलाभेऽप्यतिः पञ्चाग्निगतो जन्मश्रु
 तः अग्निहोत्रादिना ब्रह्मलोकप्राप्तिः कर्मजश्चक्षीयत इति पुनराचरतो जन्मश्रुतिः यथेह कर्मजितो लोकः

धीयते एवमेवामुत्र पुण्यकृतो लोकः क्षीयते इति न कर्मणान्न प्रजयाधनेन सौगोने के अमृतत्वमानश्रुतिविरक्तस्य किं
 त्वरूपमित्यत्राह विरक्तस्य ह्यहानमुपादेयोपादानं हंसक्षीरवत् यद्यतिसर्वेषां हेयहानमुपादेयोपादानं तथापि
 प्रकरणविशेषाद्वयः संसारः उपादेयोपादादिति द्वयं अत्र युक्तिमाह लज्जातिशययोगाद्वातद्वत हंसवत् हंसस्य वा
 तिशयशक्तिर्येन मिश्रतमपि क्षीरं पिवति जलं त्यजति तथा लज्जातिशयस्य पुंसः संसारो हेय उपादेयोपादादिति संसारो
 स्यापि मुक्तिर्भविष्यतीत्याह न श्रुकवत् कामचारि च रागोपहृते रागोपहृतस्य कामचारि च मेव नास्ति किं पुनर्मुक्तिरि
 तियथा व्यासस्य संसारस्य न मुक्तिरिति तत्सु तस्य श्रुकस्य वा तिरागवान्मुक्तिर्भूतैव बंधः कथमित्यत्राह गुणयोगा
 द्बधः श्रुकवत् यथा श्रुकः पक्षी गुणयोगाद्बधमाप्नोति तथा गुणयोगात्पुमानपि बंधमाप्नोति भोगादेव वैराग्यं का
 लवशाद्बधितं किं ज्ञानेनेत्यत्राह न भोगाद्वागशांतिर्मुनिवत् न मुनेरपि भोगाद्वागशांतिः किं पुनरन्यस्य यथा
 कश्यपसोमरिप्रभृतयो विषयिणा कथं वैराग्यं भविष्यतीत्यत्राह दोषदर्शनादुभयोः उभयोरात्मनो विषयस्य आ
 मनोदोषः संगान्तरकपातो गर्भवासादयश्च विषयदोषः परिणतिविरसत्तादिः उपदेशानधिकारिणं पुरुषमा
 ह नमलिनचेतस्य उपदेशबीजप्ररोहः जवत् यथाः संस्कृतेक्षेत्रे न बीजप्ररोहः तथा रागादिमलिनचेतसिनोप
 देशबीजप्ररोहः अत्रादिति अजनाग्निनपे भार्याशो कर्तैर्यथा वसिष्ठेनोपदेशोदत्तो न स्थिरी बभूव रागादिम

लने चेतसि नाभासज्ञानमपीत्याह नाभासमात्रमपि मलिनदर्पणवत् यथामलिने दर्पणे मुखभासमपि न प्रति
 भाती तथा प्रधानप्रतिबिंबितत्वादात्मनः प्रधानकार्यमात्मज्ञानमिव ननु महानेव कारणरूपत्वादात्मास्त्वित्यत्राह
 नतजस्यापि तद्रूपतायं कजा विवर्तनकार्यमेव कारणभेदात् न हि पंचकजवपंकः त्रिणिमादिविभूतिसिद्धस्यापि न क
 तानभूतिभोगनपुनरावृत्तेः उपास्यसिद्धिर्नदिति बीजाध्यायपरिसमाप्तो इति श्रीनिविलसाख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ
 आख्यायिकाध्यायप्रवचनः आख्यायिका नंतरपरपक्षनिर्जयाथेपंचमाध्यायारंभः मंगलाचरणं शिष्टाचारात्फलद
 शनाद्वा तितश्चति कृतविमंगलग्रंथापरिसमाप्तेरकृत्यसमाप्ते किं मंगले नेति ये सक्तं तदनेन निरस्तं पूर्वसिद्धमाश्वरासत्त
 मिदानां न्यायमाह नेच्छराधिष्ठितफलसंपत्तिः कर्मणा तसिद्धिः अदीश्वरः स्वतंत्रः कर्ता कर्मणा विनापि कुर्यात् अथ क
 र्मसहकारी कुरुते कर्मवास्तु किमीश्वरण न च सहकारि प्रधाने शक्तिं बाधते स्वातंत्र्यविधानात् किंच स्वार्थपरार्थाभ्यां
 प्रवृत्तिर्हेतुान्तरस्य स्वार्थमस्ति परार्थकारुणिकस्य दुःखमयस्य ह्यानुपपत्तिः न च परार्थप्रवृत्तिपरिपकारादिनापि
 स्वार्थलाभात्प्रवृत्तेः तस्मात्कर्मैव जगत्करणमस्ति एतदुद्देश्यति स्तोपकारादधिष्ठानं लोकवत् न च नियस्य स्वाप
 कारः समस्ति स्तोपकारणं भविष्यतीत्याह लोककेश्वरवादितरथा असर्वज्ञ इत्यर्थः दूषणांतरमाह पारिभाषिको
 वा प्रवृत्तिर्यापसातकृतत्वादात्मैव कर्तैरिति तस्यैव संज्ञातिपरिभाषितहत्वंतरमाह न रागादनेतसिद्धिः प्रतिनि

प्रतीक्षमाणा उन्निद्रा दुःखमनुमत्तवती एकदा त्वसंतदुःखनिर्वृत्त्या पुनः नैव करिष्यामीति निर्विष्या बभूव निराशास्तु
 स्वस्वपिति गृहं भेदः स्वायेत्याह अनारंभेय रगहे सुरवी सपर्ववत् व्यक्तं शास्त्रे व्याख्यातं परोपालं भादिकमसा
 रमस्ति तत्परित्यजनीयमित्याह बहुशास्त्रगुरुपासनपिसारादानं घट्टवत् यथा भ्रमरः पुष्पं विहाय मधुसमा
 दत्ते तद्वन्मोक्षार्थिना उपविद्या त्याज्येति कस्य समाधिर्भवतीत्याह इषुकारवन्नेकचित्तस्य समाधिहानः यथे
 षुकारः इवो गतमनाः समीपे गच्छंतं राजानं न बुद्धवान् तथैव काग्रमनसो न समाधिहानिरिति सत्त्वमुद्धत्य न
 व्रतादिभंगः कर्तव्य इत्याह व्रतनियमलंघनदानार्थं कथं लोकवत् यथा लोके बहुभिः कृतसमयलंघनं सर्वे प
 रित्यजंति तथा व्रतादिलंघनाद्देवार्थवाहो भवति इति तत्त्वज्ञानविस्मरणेन दुःखमवश्यं भवतीत्याह तदि
 स्मरणे भेकीवत् कश्चिन्नेपो भगवां गतो वने संदरीकन्यामपश्यत् तामपृच्छत् कस्त्वमिति सा प्राह राजदुहि
 तामहं राजा प्राह मां भजस्व सा प्राह काठं किं तु समयं कुरु त्वया जलं भजनं दर्शयितव्यं मिति एवमास्ति स्म कुरु
 तस्याः पाणिं जग्राह एवंगते काले क्रीडया अभ्यासिता कुत्र जलमिति राजानं पृच्छ राजापि संभ्रमात् समयं
 विस्मृत्य जलं दर्शयत् सा च भेकी राजदुहिता जलस्य प्राद्वि कीव भूव राजापि जलादिना तामन्विष्या प्राप्य च
 दुःखमनुबभूव तस्मात्तत्त्वाभ्यासा विच्छेदो न कार्य इति आख्यायिकांतरमाह नोपदेशाश्रयणेऽपि कृतक

तत्त्वाभ्यासात्तेतितित्यागादिवेकसिद्धिः स्यद्यं श्रुतिश्च स एषेनेतित्यात्मा जाह्नो न हि गच्छते अशीर्मे न हि शीर्यते यदितत्त्वा
 भ्यासादिना मोक्षः उपदेशानंतरं सर्वदोषाणां मुक्तिः स्यात् अभ्यासस्य तुल्यत्वादित्यत्राह अधिकारिप्रभेदानि
 यमः उत्तममध्यमाधमशक्तिभेदादेकदेति न नियमः यदि विवेका मुक्तिः कथं विवेकाभोगदर्शनमित्यत्राह बाधितानु
 वृत्तेर्मध्यविवेकस्येष्टुपभोगः तत्र विवेकस्यापभोगो नास्ति मध्यविवेकस्याप्युपभोगाभावाच्चलति ज्ञानेन
 बाधितत्वाद्वा स नानुवृत्तिमात्रं उपारूढफलं कर्मापभोगात् क्षिणो मीत्युपभुंक्ते इति मध्यविवेकिनः स्वरूपमाह
 जीवन्मुक्तमुक्त इव मुक्तेरागाभावात् धर्मानुपपत्तेः आत्मनो चेद्दिजातिर्यादयमस्तीति पुरुषः किमिच्छन्कस्य कामाय
 शरीरमनुसंज्वरेत् जीवतो मुक्तिरित्यनुपपत्तेरिदमाह उपदेशोपदेष्टृत्वात्तसिद्धिः तीव्रविपाकिनो वा स संवेदिनो
 पदेष्टा त्वमेव नास्ति मंदविवेकिनोऽप्यज्ञानान्नोपदेष्टृत्वात् किंतु स उपदेशः उपदेशा मध्यविवेकी अतस्तसिद्धिः जी
 वन्मुक्तिसिद्धिः अत्र प्रमाणं दर्शयति श्रुतिश्च उवाच जीवद्दिद्वान्दृष्ट्या साभ्यां विमुच्येत इति मंदविवेकोऽप्युपदे
 ष्ठा भविष्यतीत्यत्राह इतरपाठपरंपरा अज्ञानी गुरुः किंच शिष्योऽकरोत उपदेशो हि ज्ञानान्नोक्षः उपदेशानंतरं मु
 च्येत किं विलिखेनेत्यत्राह चक्रभ्रमणवशात् यथादंडापगमे संस्कारवशाच्चक्रभ्रमति तथा विवेकिनामपि
 देहधारणकर्मणोः सीणत्वाच्चतस्मात्तान्मुक्तिः किंतूपरागादिना कर्मक्षयादित्यथा चक्रतिः दीक्षयिवनरो मु

संख्य.

२७

ति

व्योदये मुक्त इत्याह संस्कारलेषात्संस्काराः जीवन्मुक्तिसिद्धिः कदापरममुक्तिरित्यत्राह विवेकान्निःशेषदुःखं
वृत्तौ कृतकृत्यो नेतरान्नेतरात् ॥ निःशेषाच्च विधेः स्वस्यात्यंतनिवृत्तौ कृतकृत्यः परमुक्तिप्राप्तिः नेतरादिति व्युत्प
ध्यायपरिसमाप्तौ इति काचित्संख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ वैराग्याध्यायस्तृतीयः वेदान्तं शिष्यप्रबोधार्थाय
कार्यचतुर्थोऽध्यायारंभः राजपुत्रवत्तत्त्वोपदेशात् ॥ कश्चिद्वाजपुत्रो गंडक्षणे जन्मानिस्सारितः शवराधियेन गृहीतः
पुत्रत्वेन तदा चारमानं जानाति अथापुत्रस्य राज्ञो मरणे मास्ये राज्ञी यप्रबोधितो न लंशवरः राजपुत्रो सीत्युक्ते प्रटित्ये
व पूर्वसंस्कारवशाद्वाजपुत्राचारं गृहीतवान् एवमंदा नामपि प्रबोधोपायोपदेशो देय इति आख्यायिकांतरमाह
पिशान्यवदन्यार्थोपदेशोपि कश्चिद्वाचार्यो विजने उपदेशं गृह्णाणेति शिष्यमादायाटवीं मविशयोपदेशं दत्तवान् गुल्मा
त्तरितेन पिशानेन श्रुतं तस्यापि मुक्तिरभूत् प्रसंगेनाप्यात्मज्ञानामुक्तिरिति व्याक्यार्थः अत्र विशेषमाह अत्रतिर
सकदुपदेशात् तीव्रवैराग्याणां श्रुतिमात्राभ्यां भवतु मंदानां निरंतरोपदेशादावृत्तिः करणीया आख्यायिकांत
रमाह पितापुत्रचदुभयोर्दृष्टत्वात् काश्चिद्वाह्यगोस्वारिज्यादुर्विणीभायं तिसितुर्गृहे निक्षिप्य प्रतिग्रहार्थं देशांत
रंगतो वेहना कालेन गृहार्थं देशांतरंगतो बहूना कालेन गृहमागतः पुत्रं दृष्ट्वा न ज्ञातवान् तन्माता भर्तारं पुत्रं च वि
ज्ञापितवती तत उभयोरपि ज्ञानमभूत् गुरुं विना सुदुपदेशादपि तत्त्वज्ञानं भवतीत्यर्थः आख्यायिकांतर

२७

माह श्वेतवस्त्रस्वदुःखीत्यागाजयोगाभ्यां केनापि पुंसां श्वेतवस्त्रावकः प्राप्तः खंडगुडादिना होरेण समानेन च पुष्टः काले
न यो नमवाय कथमहमेतदुःखिनं करोमीति पुंसां वने स्फुटः श्वेतवस्त्रं बंध्यागात्सुरवी पुरुषविभोगात् दुःखीति दुः
स्वशब्दलत्वात् स्वस्याद्वयमिति आख्यायिकांतरमाह अहिनिर्व्वयनीवत् निर्व्वयनी निर्मोकिः कश्चिद्दहिर्विवरद्व
रणनिर्मोकेत्येकामेदमिति धूलीयंच कश्चिद्दृष्ट्वा शोचति स्नेहाच्च न संत्यक्तवान् निर्मोक्त्वा अनुसारात् केनाप्यहितुर्द्वेकेन
गृहीतः प्रमत्तस्नेहादयो न कृतव्याः आख्यायिकांतरमाह छिन्नहस्तवद्वा कश्चिन्मुनिर्भातुमाश्रमं प्रविश्य फलादि
कमाजहार आजाप्युक्तं स्तयीत्वं मिति तेनोक्तं प्रायश्चित्तं वद आजाप्युक्तं हस्तछेदादप्यस्यायश्चित्तं भास्तीति तेन च
राज्ञे निवेद्य स्वहस्तौ छेदितौ तस्मादकार्यं न कर्तव्यं प्रमादकतंच तच्चिः कृतिरवश्यं कर्तव्येति आख्यायिकांतरमाह
असाधनानुचितनं वधाय भरतवत् भरतो नाम नृपः प्रत्यापन्नमोक्षोपितक्षणे प्रसूतां हरिणीं दृष्ट्वा हरिणशोकं
पुपोषत विहाय नान्यमनावभूव मयस्मै तद्भूतमनाः प्राणांस्तत्याज तत्संगां मुक्तिं नावाप आनिष्ट च तनं कार्य
मित्यर्थः बहुभिर्मेलकं न कुर्यादित्याह बहुभिर्योगविशेषो रागादिभिः कुमादीशं खवत् बहुभिः कलहोव
श्यं यथा कुमारीशं खानामन्यो न्येकलक्षणसंघोषात् द्वाभ्यामपि न कुर्यादित्याह द्वाभ्यामपि तथेव सक
थनादिदोषात् आख्यायिकांतरमाह निराशः सुखापि गत्वा वत् पिंगलानामवश्याक्यर्थं भुजंगागमनं

ताप्रकृतेः स्वकार्यकरणे कदादृष्टसहकारिता इत्यत्राह नैरपेक्षेपि प्रकृत्यपकारेः विवेको निमित्तं अदृष्टनैरपेक्षेपि प्रकृतेरपि
 वेकः सहकारीति प्रकृतेः निवृत्तिरदृष्टातेनाह नर्तकी वस्तुतस्तस्यापि नवृत्तिश्चरितार्थात् यथानर्तकीपरिषद्धारितार्थान्न
 त्वान्विवर्तते तथा प्रकृतिरपि पुरुषस्य विवेकधारिता र्थास्मिन्निवर्तते निवृत्तापि प्रकृतिः कुतोपि कारणस्य वृत्तिर्न
 इत्यत्राह दोषबोधेपिनोपि सर्पणं प्रधानस्य कुलबधूवत् स्वदेषविज्ञानाद्विवेकेन प्रकृतेनोपि सर्पणं यथा कुलव
 धूः परपुरुषेण दृष्टानपुनस्तद्वर्शनं भविष्यतीत्यवहित्या कुरुते कुरुते यस्य बधस्मस्य मोक्षो न च पुरुषस्य तोस्त इत्यत्राह
 नेकान्तो बंधमोक्षो पुरुषस्य विवेकादृते प्रकृतिपुरुषाविवेकाद्वंधमोक्षविषयमिमानमात्रमिति असत्यस्य सत्यपूर्वक
 त्वात्कस्य बंधमोक्षो सत्यो इत्यत्राह प्रकृतिराजस्यात्स संगत्यात्पशुवत् आज्ञस्यात्तत्त्वतः संसंगत्वाद्गुणयोगात् य
 थापशुः संगद्गुणयोर्द्वयमेतत्तस्मात्प्रकृतेर्बंधमोक्षो सत्यो अविवेकिनं प्रति प्रवर्तनमेव बंधः मोक्षः पुनः विवेकिनं प्रत्य
 प्रवर्तनं तेन च न स्वभावप्रच्युतिदोष इति केन रूपेण प्रकृतिरात्मानं बध्नातीत्याह रूपैः सप्तभिरात्मानं बध्नाति प्रधा
 नं कोशकारवद्विभोच्यत्येकेन रूपेण रूपैः सप्तभिः धर्मयैराग्येभ्यो धर्मो ज्ञानावेराग्यानेभ्यो वैध्याति विमोक्ष
 यति एकेन रूपेण ज्ञानेन कल्याणकर्मभ्यामुक्तिमुक्तिश्चेति तस्यागदृष्टहानिरित्यत्राह निमित्तत्वमविवेक
 स्य न दृष्टहानिः अदृष्टस्य ज्ञानद्वारेण परंपरया कारणमविवेकस्तस्मान्न दृष्टहानिरिति विवेकः कथं स्यादित्याह

यमहानेन विना न सिद्धिः एवं तुष्टितोः शक्तिहानेन विना न सिद्धिः एवं तत्स्थानेन विनेतीसर्गसतिवैराग्यं कति सर्ग
 भेदा इत्यत्राह देवादिप्रभेदाः आदिषाब्दात्प्रभेदाः तथा देवादोषद्विधश्च स्यात्संसारः कर्मसंभवः सुरोसुरो नरनार
 कस्तियं कच तथा रूक्षा वरादीनां नारकेषु तर्भाविः प्रकृतेः प्रवृत्तिशीलत्वासर्वदोषसंघेन मुक्तिरित्यत आह आज्ञस्य
 संक्षुप्यं तत्तत्कृते सखिराविवेकात् तत्कृते पुरुषकृते मोक्षार्थं सखि विवेकपर्यंतं प्रकृतेः शीलमिदं विवेकज्ञानं यावत्
 वर्तते स्वभावस्यानायासित्वात् कुत्र कथं सखिरित्यत्राह अहं सखि विशालाः देवलोके नागलोके सखिमाह तमोवि
 शालामूलतः पातालमर्त्यलोके सखिमाह मध्येरजो विशालाः विशाललब्धुद्रिकाः नचैकैकलंगुणामन्योन्याभिषु
 नाभावात् प्रकृतेः कथं सखिवैचित्र्यमित्याह कर्मवैचित्र्यात् प्रधानचेष्टागर्भदा सोविचक्षणो विचित्रं कर्म कुरुते प्र
 भोरर्थाय तथा प्रधानं पुरुषार्थं विचित्रां सखि कुरुते कर्मवैचित्र्यात् कर्मलाभात् उत्तरोत्तरभूमिलाभात्कृतास्पृकिं
 मोक्षेनेत्याह आज्ञसिस्तत्राप्युत्तरोत्तरयोः नियोगाद्वयः उत्तरोत्तरविशिष्टजन्मलाभेपि संसारे आवृत्तिस्तस्माद्वयः
 संसारः एतदेवाह समानं जलमरणादिजं दुःखं आब्रह्मसंक्षुप्यं तत्कारणे प्रकृतौ लयादेव कृतं कस्यस्य किं मोक्षो
 जेत्यत आह नकारणलयात्कृतं कस्यतामानवदुःखानात् श्रुतेः तथावादशमन्वन्तराणीह तिष्ठती द्वियुचिंतकाः भो
 तिकारस्तु शतं पुण्यं सहस्रं त्वाभिमानिकाः बौद्धादशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः पूर्णशतसहस्रं तु तिष्ठत्ययं क

चिंतकाः निर्गुणं पुरुषं प्राप्य कालसंख्यां न विद्यते यथा स्नानार्थं मग्नस्य पुनरुत्थानं तथा प्रकृतिर्लीनस्यैवार्थः नित्यं
 स्वादात्मनो बंधस्तथा प्रधानस्यापीत्यत्राह अकार्यत्वे विनिर्वाहः पारवश्यात् अकार्यत्वं मप्रयोजकं किंतु परतंत्रत्वं
 तच्च प्रकृतावस्थीति तद्योगाच्च बंधो गः परा आत्मा किं रूप इत्यत्राह सहि सर्ववित्सर्वकर्ता प्रकृतिप्रतिबिंबितत्वादवमं
 भिमानः तात्त्विकमेव कर्तृत्वं भवतु किं प्रतिबिंबकल्पनया तथा च न्यायाभिमत एवैश्वरोस्तीत्यत्राह ईदृशेश्वरसिद्धिः
 सिद्धाः यद्यस्मादभिमत आत्मे श्वरो भवतु न्यायाभिमतमेव प्रमाणं नास्ति एतेष्वप्रथमाध्याये ईश्वरसिद्धिरिति सू-
 त्रे वर्णितं द्वितीयाध्यायेऽपि मुक्त विमोक्षार्थमिति सूत्रे स्वार्थं पारार्थं च प्रधानप्रवृत्तिरित्युक्तं मनस्यर्थं स्पष्टगोणत्वं
 पारार्थत्वेमेवाह प्रधानसृष्टिः पारार्थं स्वसोप्यभोक्तृत्वा दुष्टकुंकुमवत् चेतनस्यापि प्रवृत्तिर्दृश्यते यथोद्भूतः कुंकु-
 मंचहति अचेतनायास्तमकतेरभोक्तृत्वात् पारार्थमेव प्रवर्तनमिति चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टाना चेतनस्येति सूत्राह
 अचेतनत्वेऽपि क्षीरवच्चक्षितं प्रधानस्य यथा क्षीरमचेतनं वत्सार्थं प्रवर्तते तथा प्रधानं पुरुषार्थं प्रवर्तते तद्वद्व्यातातर-
 माह कर्मवदृष्टेर्वाकालादेव यथा कृषीवलेन कर्तृकर्मधान्या रोपादिकालादेव फलति न च वृक्षाश्चेतनाः आ-
 दिशब्दादृष्ट्यास्य उष्ट्रस्यापि ताडनादिभ्यामि संधानात् प्रवृत्तिर्दृश्यते न चेतनायाः प्रवृत्तेरभिसंधानमस्तीत्यत्राह
 स्वभावाच्चक्षितमनमि संधानाद्देसवत् यथा गर्दभासभस्याः स्वाभिन्त्यभिमाकल्पः स्वभावाच्चक्षितमनमि संधानाद्देसवत् यथा गर्दभासभस्याः स्वाभिन्त्यभिमाकल्पः स्वभावाच्चक्षितमनमि संधानाद्देसवत् २५

नाद्रव्यवत् कार्यं करोति तथा प्रकृतिः पक्षांतरमाह कर्मवदृष्टेर्वाप्यनदितः अनादित्वात् संसारस्य धर्माधर्माकर्षणा-
 प्रधानं चर्तते यथा पुंसां कर्मवशादेवाचेतना अपि वृक्षाः फलंतीति युक्तिर्बहुत्वात् पुनरुक्ते तादोषायैतत् आह विवि-
 क्तयो धात्वात् स्थितिर्वृत्तिः प्रधानस्य सृष्टवत्याके पुरुषार्थसंस्थितिवृत्तिः प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानात् यथा सूपका-
 रः पाकं कृत्वा निवर्तते उपदेशादिवेकज्ञानेऽपि मुक्तिर्न दृश्यते इत्यर्थः इतर इतरतद्दोषात् न यथा कथं विद्वो धमा-
 नान्मुक्तिः किं चिद्विद्यादितर आत्मा दुतर त्र प्रधानं न जहाति ध्यानादिना पृथक्करोति तद्दोषात् प्रकृतेऽबलत्वादि दोषद-
 र्शनान्मोक्षस्वरूपमोह द्वयोरकतरस्य वा ओदासीन्यमपवर्गः द्वयोः प्रकृतेरोदासीन्यं विवेकिनं प्रत्यवर्तनं पुरुष-
 स्योदासीन्यं प्रकृत्यनाभ्रवंगः एकतरस्य त्यागत्मनः तस्यैव मुख्यत्वात् प्रकृतेः प्रवृत्तिशीलाया ओदासीन्यं सर्वमु-
 क्तिप्रसंग इत्यत्राह अन्यस्य परागेऽपि न विरज्यते प्रवृद्धरज्जुतत्त्वस्य वोरगः न प्रतिशीलाया ओदासीन्यं स्वभा-
 वात्त्यागदोषात् किंतु विवेकिनं किं न प्रत्यवर्तनेऽज्ञानमतिस्वरूपपरागेऽपि सखिकारणेऽपि न विरज्यते सद्यो प्रवर्तते
 पथारज्जो सर्पभूते प्रवृद्धरज्जुतत्त्वस्य वारगः सर्पभ्रमो निवर्तते न त्वज्ञातरज्जुतत्त्वस्य अत्र न्यायामाह कर्मनि-
 मिजयोगाच्च विवेकिनं प्रति कर्मणो निमित्तत्वाभावाच्च जीविनां कुरो भवति श्रुतिरपि भिद्यते दृढयग्रथिः चिद्यते
 सर्वसंशयाः स्तीयं ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे पतावरे अदृष्टबुद्धिकार्यत्वादहं कस्मिन् कस्यो भवत्यदृष्टसहाया

नाच्चेन्मुक्तिः सैवोपास्या किमात्मनेति प्रकृत्याख्याऽकातुष्टिः अभद्रइत्युच्यते विवेकज्ञानादपिन साक्षादर्शनात्
 तत्र ब्रतग्रहणाद्विषयतीत्युपादानाख्यासंलिलमुच्यते ब्रतादपिन साक्षात्कृत्य कालाद्भवतीति काला
 रव्यात्तृतीयातुष्टियोरइत्युच्यते कालवशादपिन सर्वेषामुक्तिः किंतु भाग्यादेवेति भाग्याख्या चतुर्थस्तु
 हिरित्युच्यते आत्मानमधिकं सेत्याध्यात्मिकाः पंचधा विषयोपरमाहाराः पंचविषयोर्जुनदुःखादुपरमे
 षकातुष्टिः पारमुच्यते रक्षणदुःखादुपरमे द्वितीयातुष्टिः सुषारमुच्यते क्षयं भावयतो दुःखादुपरमे तृती
 यातुष्टिः पारंपारमुच्यते भोगदोषं भावयतो दुःखादुपरमे चतुर्थीतुष्टिरनुत्तमां भउच्यते नानुपहस्य भूतानि
 भोगसिद्धिरिति दुःखादुपरमे पंचमीतुष्टिरनुत्तमां भउच्यते एवमवधेति सिद्धेर्भेदमाह ऊहादिभिः सिद्धिः अह
 धाऊहस्तर्कमननमिसेकासिद्धेस्तारमुच्यते शब्दज्ञानं द्वितीयासिद्धिः सुतारमुच्यते अध्ययनं तृतीयासिद्धिः
 रभ्यंकमुच्यते वाद्यांतः शुद्धिः पंचमीसिद्धिः सदा मुदितमुच्यते अध्यात्मिकदुःखविद्यातः षष्ठीसिद्धिः
 प्रमोदमुच्यते आधिभौतिकदुःखविद्यातः सप्तमीसिद्धिः मुदितमुच्यते आधिदैविकदुःखविद्यातोऽष्टमीसि
 द्धिः मोदमानसुधामुच्यते एवमवधेति प्राधान्येन विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धिरिति चतुः प्रकारा अवंतरा भेदा
 पंचाशत् उत्तरेण पूर्वपरित्यागा सिद्धिमाह नेतरादितरहानेन विना इतरादृशाशक्तितरहानेन विप

मंति न चैवं भूतानीति न देहचैतन्यंदूषणांतरमाह प्रपंचमरणाद्यभावश्च देहस्य चेतनं विप्रपंचस्य मरणस्या
 भावः चेतनस्य नित्यत्वात् अथ चेतनस्यापि मरणमुक्तिरिति दूषणांतरमाह मदशक्तिवच्चेत्येकपरिह
 र्यसौक्ष्म्यात्साहस्येतदुद्भवः यथा मदशक्तिः प्रतिपुरुषे सूक्ष्मत्वेन दृष्टा साहस्यमहच्छब्दवाद्दृष्टिलाम
 पिवहंति न च भूतेष्वपि प्रत्येकं सूक्ष्मं चैतन्यं दृष्टं येन साहस्यं देहे चैतन्यं स्यात् न सां सिद्धिः कमिति सूत्रे निषिद्धं
 निषेधमुखेन प्रदर्शितं भवति इह सूत्रे विधिमुखेनेति न पुनरुक्तं वैराग्यादीनां पारंपर्येण मुक्तिसाधनत्वमुक्तं
 साक्षान्मुक्तिसाधनमाह ज्ञानान्मुक्तिः व्यक्तं व्यतिरेकमाह बंधो विपर्ययात् अज्ञानात् न ज्ञानमात्रान्मुक्तिः
 कर्मणोपि मुक्तिः कर्मणोपि मुक्तिसाधनत्वात् तथा च श्रुतिः तं विद्या कर्मणि समन्वाय भेदे पूर्वप्रज्ञा चैति त
 त्राह नियतकारणत्वात् न समुच्चयविकल्पो नियतमेव कारणं ज्ञानान्मुक्तिः कर्मणोपि मुक्तिः तत्राप्येव कर्म
 मसमुच्चयः श्रूयते तत्रापि ज्ञानार्थं तस्मात् न समुच्चयेनापि कदाचिन्मरण इति विकल्पः श्रुतिश्च वेदाहमेत
 पुरुषमहंतमादित्यवर्णते मष्टः परस्तात् तमेव विदित्वा तिमस्कमेति नमः पंचाविध्यतः यनाय दूषणांतरमा
 ह स्वप्नजागराभ्यामिव मायिका मायिकाभ्यां नो भयो मुक्तिः पुरुषस्य मायिकः स्वप्नः अमायिको जागरः स्व
 जवत्कर्म जागरवत् ज्ञानंतुल्यकालयो हि समुच्चयः न तु स्वप्नजागरयोस्तुल्यकालत्वात् तस्मात् न ज्ञानाकर्म

समुच्चयः प्रत्युक्ताह इतरभ्यापिनित्यंतिकं स्वप्नप्रत्ययस्यापि नात्यंतिकं मिथ्यात्वं स्वप्नवत् न वा स्वात्मन्यविमिथ्या
 तं अन्यथा स्वप्न इत्येव न स्यात् न चोत्तरादृष्टे स्वप्नः किंतु जाग्रदृष्टे र्हेदृष्टे कारणभावात् सकल्पमात्रेण योगिनां न
 सर्वसिद्धिरित्युक्ताह संकल्पितेप्येवं नास्मदादीनां संकल्पान्तिष्ठिरित्योगजधर्मोयगृहीतानां सिद्धानामपि न
 भवितव्यं तस्मान्न मिथ्येतितदेवाह भावनोपचया बुधस्य सर्वप्रकृतिवत् यथा महदादीनां पूर्वमयेदं कार्यकारणं
 प्रकृतेस्तु न कार्यकारणे कस्याप्यपेक्षान्तादृष्टकारणाभावादपि योगिनां भावनोपचयात् सर्वसंपद्यते भावनार्थध्या
 नमाह सुरागोपहतिर्ध्यानं रागाद्वजोगुणाच्चलितत्वं तदपहतिर्निश्चलितत्वं ध्यानं तसिद्धिः कथमित्युक्ताह वृत्ति
 निरोधात्तसिद्धिः वृत्तयः प्राणादयः पंचतन्निरोधात्तसिद्धिः तन्निरोधः कथमित्युक्ताह धारणासनस्वकर्मणा तसि
 द्धिः धारणं नाभ्यादिदेशोचितधारणं आसनं स्वस्तिकादि अनेन यमनियमप्राणायामप्रत्याहार उपलक्षिता स्वक
 र्मस्वजातिविहितकर्मनुष्ठानमिति वृत्तिसिद्धिः नानासनेषु स्वमतमासनमाह स्थिरसुखमासनं येन स्थेयं सु
 खं स्यात् तदासनमनुष्ठेयम् अन्यन्निरोधोपायमाह निरोधः छर्दिविधारणाभ्यां छर्दिः रेचकं विधारणं कुम्भ
 कं उपलक्षणं एतत् पूरकोपिदृष्टव्यः किंतु स्वकर्मस्य तत्राह स्वकर्मस्याश्रमविहितकर्मनुष्ठानं स्पष्टं अस्य
 त्तिनिरोधस्योपायमाह वैराग्यादभ्यासाच्च वैराग्याद्विविधादप्युदलमिति प्रतिपूयात् ज्ञानप्रदानप्रसादमा

ज्ञात अभ्यासाद्योनः पुण्येन ध्यानात् चः समुच्चयेवृत्तीनामवांतरभेदमाह विपर्ययभेदाः पंचः अविद्यामिथ्या
 ज्ञानं अस्मिता अभिमानः रागोद्वेगः द्वेषः क्रोधः अभिनिवेशास्त्रासः इति विषयेण विषयिज्ञानमुपलक्ष्य
 ति अशक्तिमाह अशक्तिरष्टाविंशतिधा तुष्टिमाह तुष्टिर्निबन्धासिद्धिमाह सिद्धिर्निबन्धाचतुर्विपर्ययभेदमा
 ह आवांतरभेदाः पूर्ववत् पूर्ववदिति पूर्वाचार्यैरुक्तं द्वाषष्टि विपर्ययभेदाः प्रकृतिमहदहंकारपंचतन्मात्रेणास्म
 बुद्धिरविद्यामः अष्टविषयत्वादष्टधा देवाह्यणिमादिकमात्मीयत्वेमभिमानं तस्येयमस्मितामाहोः अष्टविषयत्वा
 दष्टधाशब्दादिषु तन्मात्रेषु पंचसु दिव्यादिव्यतया रागो महामोहो दशो विषयत्वादष्टधाशब्दादयो दश अणिमा
 दृष्टेभ्योपि ध्यानेन सहिताः ते चान्येनोपहन्यमाना इति द्वेषस्तामिस्रः अष्टादशविषयत्वादष्टादशधा देवाह्यतान्मुं
 जाना असुरैरुपाहन्यते इत्यभिनिवेशः त्रासः अंधातामिस्रोः अष्टादशविषयत्वादष्टादशधा एव द्वाषष्टिरिति अ
 शक्तिभेदानाह एवमित्यस्याः इतरस्या अशक्तेरेवमनेकधाष्टाविंशतिधा एकादशोद्विग्वधाः बाधिर्यकुक्षि
 तांधत्वजडत्वाः जिघ्राता तथा मूकता कौण्यपंगुत्वं क्लेशोदावर्तमुग्धता एतद्विषया एकादश बुद्धेः नवतुष्टयः अ
 ष्टसिद्धयः एतद्विपर्ययेण सप्तदश बुधैः एवमष्टाविंशतिरिति तुष्टिभेदानाह आध्यात्मिकादिभेदानां वधा
 तुष्टिः अनात्मन्यासबुद्ध्या प्रवर्तमाना आध्यात्मिकाश्चतस्रः आदिशब्दाहत्याः पंच प्रकृतिविवेकदर्श

त्वेपि मूर्तत्वात् आदित्यस्यात्मत्वं मन आत्मा भविष्यतीत्यत्राह अणुपरिमाणं तत्कृतिश्च तेः मनोऽणुपरिमाणं तत्क्रिया
यांश्च तद्वर्णनात् व्यापकस्य निरुपाधेनेन्द्रियत्वमित्युपाधिर्वक्तव्यः यदिकर्णप्राप्तिरुलीबन्धनयतावयस्योपाधि
त्वं तदा तावन्मात्रेव तिलोभो नान्यत्रेति श्रोत्रवस्त्रसंज्ञततश्च देहमात्रमुपाधिर्वक्तव्यः तथा च तदा वच्छेदेन वानि
लाभेति शिरोसिमेवेदनापादे मे सुखमित्युपाधिरिति प्रतीतिविरोधः युगपत्ज्ञानानुसृतिरपि मनसोऽणुत्वमाह
न्यायश्चान्यत्र प्रपञ्चित इति हेतुं तत्र माह तदन्तमयत्वश्च तेः तस्य मनसोऽन्तमयत्वेऽस्ति अन्तमयत्वेन च
सौम्यत्वं दर्शितं सौम्यत्वं च चंद्ररूपत्वमिति न च आत्मा चंद्रः श्रुतिश्च अन्तमयत्वे प्राणा प्राणश्च चंद्रमा मनसो जातः
तस्मादणुमनो नास्मेति पुरुषार्थमहदादीनां प्रवृत्तिः संसृतिः किमर्थमित्यत्राह पुरुषार्थसंसृतिर्लिङ्गानां रूपका
रवद्राज्ञः यथा प्रवृत्तिस्तथा संसृतिः सृते च मरणदुःखमिति निर्विण्णे भवति संप्रकारवदिति पर्ये रोमेव प्रवृत्तिः
विप्रतिपत्तौ सत्यां स्वयं स माह पांचभौतिको देहः स्पष्टं काविप्रतिदित्यत्राह चातुर्भौतिकमित्येके आकाशा
परित्यागेन चातुर्भौतिकमित्यन्ये मतां तूरमाह एकभौतिकमित्यपरे पार्थिवं शरीरमिति देहचैतन्यनिरस्यति
न सांसिद्धि कंचैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः यथा पृथक् पृथक् कृतेषु चैतन्यादृशानि न स्वभावचैतन्यं अतएव मि
लितानां च चैतन्यं नाशकनीयं जंतवो हि प्रत्येकं शुद्धं जंतुसंयमनं शक्तं मंतो मिलित्वा स्नेहस्ति न मपि संय

प्यः क्लिष्टा क्लिष्टाः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रा स्मृतयः प्रसक्तानुमानशब्दाः प्रमाणानि वैविध्यमिथ्याज्ञानम
तद्रूपप्रविष्टं विकल्पउभयज्ञानं निद्रातमो बलविज्ञानं स्मृतिरपिज्ञानं स्मृतिरपिज्ञानं किं त्वप्रमाणं क्लिष्टाः क्लेशा
सुक्ता रजस्तमो मयः अक्लिष्टाः सत्त्वमज्जोदधक्लेशाः वृत्तिनिवृत्तौ मुक्तिरित्याह तन्निवृत्तौ बुध्नातोपरगः स्व
च्छः वृत्तिनिवृत्तौ क्षपिता विद्या स्मिता रागद्वेषाभिनिवेशः स्वच्छः स्वरूपं लभते दृष्टांतमाह कुसुमवत्समणिः य
था जपा कुसुमसंसर्गात् स्फुरिके लोहितं तदयं गमात् स्फुरिकः स्वरूपेणावतिष्ठते तथा सोपाति करणानां तुल्य
त्वात् सर्वदा तुल्यरूपत्रेयत्राह पुरुषार्थकरणोद्भवोऽप्यदृष्टोऽज्ञासात् न तुल्यताकरणोद्भवानुद्भावाभ्यां विशेषात्
विशेषश्चादृष्टोऽज्ञासात् बलवत्तरत्वात् दृष्टांतमाह धेनुवद्वसाय यथा धेनुत्वेन तुल्यत्वेऽपि क्षीरिणी सावत्सं
पुष्पातिवात्प्रातरभेदात्कृतिकरणानीत्यत्राह करणं त्रयोदशविधमवांतरभेदात् अंतर्बुद्धिहंकारमनांसि
बासानि इन्द्रियेषु कथं करणत्वमित्यत्राह इन्द्रियेषु साधकतमं लंगुणयोगात्कुठारवत् यथा साधकतमत्वेन कु
ठारे करणत्वं तथैन्द्रियेषु पि इति त्रयोदशकरणानां कार्यमाह द्वयोः प्रधानं मनो लोकवद्भूतवर्गेषु द्वयोर्बुद्धीय
कर्मैन्द्रिययोः प्रधानं मनः तदधिष्ठानादेवैवा प्रवृत्तेः यथा लोके भूतेषु स्वामीयुक्तिमाह अव्यभिचारात् व्यक्तं
युक्तं तत्र माह तथा शेषसंस्काराधारत्वात् नष्टेन्द्रियाणामपि संस्कारवर्शनात् न्यासमाह स्मृत्यानुमानाच्च

इन्द्रियविनास्मृतिदर्शनात्मनो नमीयते आत्माधारः संस्कार इत्यत्राह संभवो न स्वतः स्वत आत्मनो न संभवतः
 कूटस्थनिगुणात् कारणत्वे तुल्ये किं निबन्धनो गुण प्रधानभाव इत्यत्राह अपेक्षिको गुण प्रधानभावः क्रियावि
 शेषात् स्पष्टं निरनिसंधानात् परः परार्थं प्रवर्तत इत्यत्राह तत्कर्मोर्जितत्वात्तदर्थमभिचेष्टालोक्यदेकवत्
 बुद्धिप्रतिबिंबितपुरुषकर्मोर्जितत्वात्पुरुषार्थमभिचेष्टा प्रवर्तनं बुद्ध्यादीनामनः प्रधानं मनो व्यापारेषु अहंका
 रः अहंकारव्यापारे बुद्धिः यथा लोके ग्रामाध्यक्षात् द्रव्याध्यक्षः श्रेष्ठः तस्मादपि राजेति तथा मनो बुद्ध्यर्थं प्र
 वर्तत इति सर्वप्रधाना बुद्धिरितिसमानकर्मयोगे पुरुषार्थं तुल्यक्रियायोगेपि सर्वे धामितिलोकवादित्वेति वादिति
 वीश्याध्यायसमाप्तौ इति कालसांख्यप्रवचनसूत्रवृत्तौ प्रधानकार्याध्यायो द्वितीयः २ प्रधानकार्यनिरूप
 णानंतरं चैराग्यार्थं तृतीयाध्यायः अभिषेकाद्देशोपारंभः अभिषेकाद्देशोपस्य महाभूतस्यारंभः
 तस्माच्छरीरस्यैतस्य सांसादिमयविचारानिर्विद्यते उत्पत्तिदर्शितानाशः कुत्रेत्यत आह तद्भिजात्संसृति
 सांज्ञाशांज्ञाशः तस्य भूतारंभस्य कारणाधर्माधर्मोत्संसरणधर्माधर्मनाशात्संसृतिनाशः भूतानामारंभक
 स्वभावत्वे सर्वदारंभादनिर्माद इत्यत्राह अविवेकोऽत्र प्रवर्तमाने विशेषाणां विवेकज्ञानपर्यंतमविवेकस्वभा
 म

यत्वं भूततन्मात्राणां अविवेकिनं प्रत्यारंभत्वे महाप्रलये पितं प्रत्यारंभकत्वं अनारंभत्वे तु कुतो विशेषादविवेकि
 नं प्रतिपुनरारंभकत्वं मित्यत्राह संप्रतिपरिच्छेदोद्वाभ्याधर्माधर्मोभ्यांगमागमपरिच्छेदोऽपि धर्मानुबद्धा
 स्मृतितं प्रतिपुनरारंभः मुक्तौ न तथोति नित्यत्वे तु मुक्तः कथं पारतंत्र्यमित्यत्राह मातापितृजं स्त्रूलं प्रायश इति रजततथा
 प्रायश इति दृश्यत्वादितरसूक्ष्मशरीरनतथा दुरुहत्वात् द्वयोर्देहयोः कस्य भोग इत्यत्राह पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्यत्वभो
 गोदेकस्य नेतरस्य पूर्वोत्पत्तेः सूक्ष्मशरीरस्य भोगादेकस्य नेतरस्य स्त्रूलस्य तत्कार्यत्वस्थूलशरीरस्य भो
 गो भोगः मृतशरीरे भोगादर्शनात् कतिभिस्तथैः सूक्ष्मशरीरं भ इत्यत्राह सप्तदशोऽङ्गलिं सप्तदशोऽङ्गलं अष्टा
 दशोऽङ्गलिं सूक्ष्मदेह उत्पद्यते बुद्ध्याहंकारमनासिपंचसूक्ष्मभूतानि दशेन्द्रियाणि इति सूक्ष्मदेहस्य सर्वत्रनु
 त्यतात्कृष्णपुपुत्तिकाहस्तिदेहानां विसदृशानां तस्मादुत्पत्तिरित्यत्राह व्यक्तेर्भेदः कर्मविशेषात् व्यक्तं यथा स्मा
 न्माने कथं देहोऽहमिति अभिमान इत्यत्राह तदधिष्ठानाश्रये देहोऽहं तद्वादात्तद्वादः आत्माधिष्ठानाश्रये देहोऽहं
 गादात्मवादा देहोऽहमिति अभिमानवादः अत्र दृष्टान्तमाह न स्यात्तत्रात्तद्वत्तच्छायावच्चित्रवच्च यथात्मनो विना दे
 हेहमिति प्रत्ययस्तदा मृतदेहोऽहमिति प्रत्ययः स्यात्तन्मयं यथा वरकेण विनानच्छाया भित्तिं विनानचित्रं त
 था ज्ञापि सूक्ष्मदेह उवात्मा भविष्यतीत्यत्राह मूर्तत्वेऽपि न संधातयोगात्तरणि वत् तरणि वदित्यथा प्रकाश

प्रमाणदृष्टस्य स्पष्टं मनसोलक्षणमाह उभयात्मकं मनः बुद्धीन्द्रियात्मकं कर्मेन्द्रियात्मकं मनोविद्यानादुभयप्रवृत्तेः कथमेकस्मादहंकारादनेकानीन्द्रियाणीत्युत आह गुणपरिणामभेदान्नानात्वमवस्थावत् धर्माधर्मसहकारिसत्त्वादिगुणपरिणामभेदादनेकानियथैकस्य देहस्य बालयोवनवाङ्मनोतीति उभयेन्द्रियविषयमाह रूपादिरसवर्गाति उभयोऽ बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रिययोः बुद्धीन्द्रियस्य विषयारूपस्पर्शगन्धस्पर्शराश्याः कर्मेन्द्रियस्य विषयविषयावचनविहरणादानन्दरसपरिणामान्नमलानि आसुन्द्रिययोर्वैधर्म्यमाह द्रष्टृत्वादिरात्मनः करणत्वमिन्द्रियाणां व्यक्तं अंतःकरणत्रयाणां त्रयाणामन्योन्यवैधर्म्यमाह त्रयाणां स्वालक्षण्यं महदहंकारमनसोऽस्वालक्षण्यं स्वस्वलक्षणं महतोऽध्वसाय अहंकारस्य अभिमानः मनसः संकल्प इति एषां साधर्म्यमाह सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्यावायवः पंचप्राणाद्यावायवस्त्रिभिः करणे धार्यते करणानां च तीराह क्रमशोक्रमशश्चैन्द्रियः वृत्तिः क्रमशश्चंद्रालोके चौरदृष्ट्वा इन्द्रियेण वस्तुविचारयति ततश्चोरो यमिति मनसा संकल्पयति ततो धनं गृह्णात्यहंकारेणाभिमन्यते ततश्चौरं गृह्णामी बुद्ध्या धनवस्यति अक्रमश्च तिमनसा संकल्पयति ततो धनं गृह्णात्यहंकारेणाभिमन्यते ततश्चौरं गृह्णामी बुद्ध्या धनवस्यति अक्रमश्च रान्नो विद्युदालोके व्याघ्रदृष्ट्वा सृष्टिं अपसृति तत्र चतुर्णामेकदा वृत्तिः यद्यपि वृत्तीनामेकदाऽसंभवात् तत्रापि क्रम एव तथाप्युत्पलशतपत्रवृत्तिभेदवभासनादक्रम इत्युक्तमिति कतिवृत्तय इत्यत्राह वृत्तयः पंचत

र

तिः पुत्रेषणायाश्च तेषणायाश्च लोकेषणायाश्च व्युत्थायाय भिक्षाचर्यचरंतीति शांतो दांत उपवतस्ति तिष्ठुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति यदि वैराग्यान्नेषणानंतरं मोक्षस्तदा सर्वेषां गुरूपदेशानंतरं मोक्षः स्यात् न चैवं दृश्यते इत्यत्राह नश्रवणमात्रात् सिद्धिरनादिवासनाय दुःखात् नश्रवणानंतरं मोक्षः किंतु यस्यानादिवासनापटुः तस्य क्षिप्रमुक्तिः अन्यस्य चिरमिति युक्तं तत्रमाह बहुभयवद्वाप्रत्येक यथैकस्य बहुबोभस्या आराधनाय स्युः केचिन्मुच्यंते केचिन्मसादमाजः केचिद्बध्यंते तथा प्रकृतिरेका पुरुषाश्च बहुबोभस्या इति येषां स्पष्टं विवेकज्ञानं तेषां शीघ्रं येषां मुपासनामानं तेषां क्रमेण अन्येषां नास्त्येव कूटस्थत्वादात्मनो बोधो नास्त्येवेत्यत्राह प्रकृतिवास्तवे च पुरुषस्याध्याससिद्धिः यं प्रत्यात्मानं दर्शयिष्यतीति तं प्रति के प्रेतैरप्रवर्तनं मोक्षः यं प्रति प्रवर्तते तं प्रति पुरुषस्यापत्तिरेवाध्यासः न ताविक तथा च यस्यामामलिनी स्वस्थो निकाशोऽस्वभावः न हितस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मानंतरशतैरपि अत्र प्रमाणं दर्शयति कार्यतत्त्वसिद्धिः प्रकृतिकार्याणां महदादीनामविवेकदर्शनात् प्रकृतेर्वैधर्म्यसिद्धिः प्रकृतेः प्रवृत्तिस्वभावत्वात् सर्वपुरुषान्प्रवर्तयेत् किं विवेकाविवेकदर्शनेनेत्यत्राह चैतनोद्देशान्ति यमः कंठकमोक्षवत् यथा कंठकं दृष्ट्वा कंचिच्छिन्नविषेधति अनेन वसनामागाः न सर्वा न प्रति तथा चिकारात न विप्रोषोद्देशात् प्रवर्तनं न सर्वं प्रतीतिनियमः नात्मनो बंध इत्युक्तं तदाह अन्ययोगोपेतसिद्धिर्नीजस्येनायोदाहवत् प्रवर्तकत्वं कंचिन्मेव प्रकृतेर्वैधर्म्यप्रकृतियोगोप

तच्छायापत्त्यापुरुषस्यवंधाभिमानसिद्धिः नांजस्येनननचतः अयोदाहवदिति यथासंप्रलोहयोगात्तलोहोदहतीति
मन्यते चनेलोहस्यदाहकत्वं किंतु संयोगादग्नेरेवेति मर्थस्यिरित्यत्राह रागादिरागयोयोगिः स्थितिः रागाद्रुक्तिः
परमार्थतस्तुरागादपि भोगेविषयदोषदर्शनाद्वैराग्यमेवेति प्रथमाध्याये सत्वरजसमइत्यदिसूत्रेयंचविंशतितेत्
मुक्तंइदानीं सप्रपंचंक्रममाह महादादि क्रमेणपंचभूतानां स्थितिरितिक्रमंचक्ष्यति किं स्वार्थपरार्थचेत्यत्राह
आत्मार्थत्वात्स्थेनैषामात्मार्थआरंभः पुरुषार्थत्वात्स्थेनैषांमहादीनामात्मार्थ आरंभः नित्यत्वात्प्रकृतेः स्वार्थ
रंभोयुक्तः महादादीनांतुकारणत्वेननाशात्स्थितिमात्रमिति दिक्कालोसिद्धौ कथंगणनायनश्रुतावित्यत्राह
दिक्कालावाकाशादिभ्यः तत्तदुपाधिभेदादाकाशमवदिक्कालशब्दवाच्यंतस्मादाकाशोत्पत्तौ आदिशब्दश्चसंया
तायातः सप्तम्यर्थेपंचमीमहतोबुद्धेर्लक्षणमाह अध्यवसायोबुद्धिः एवमेवेति निश्चयोध्यवसायः धर्माधीनां
क्रांतर्भावइत्यत्राह तत्कार्यधर्मादिः धर्मज्ञानेवैराग्येभ्यर्थाणितत्कार्यत्वेनात्मधर्मत्वंनिरस्तंकार्यकारणयोरभे
दादंतर्भावोद्विष्टः तस्यविशेषमाह महदुपरागाद्विपरीतं अधर्माज्ञानावैराग्यानेभ्यर्थाणिदृष्टोद्विष्टसहका
रिभेदात्कार्यभेदः यथावेजवीजस्यवज्रांकुरजनकत्ववह्निसंयोगसहकारिणोऽदलीकांडजनकत्वंतथा
सत्त्वसहकारिणोमहतोधर्मादिजनकत्वंतमस्सहकारिणोऽधर्मादिजनकत्वमिति क्रमप्राप्तमहकारादिलक्षण

माह अभिमानोऽहंकारः अहमिति अभिमानः तस्यकार्यमाह एकादशंपंचतन्मात्रंतत्कार्येकदशोद्रियाणिपंच
चतन्मात्राणिषोडशकंतत्कार्येकधमेकस्मात्कारणजः प्रकाशोभवतइत्यत्राह सात्त्विकमेकादशकंप्रवर्ततेवे
कतादहंकारात् महाबुद्धिकारादहंकारात्सात्त्विकं सत्त्वसहकृतमेकादशमेकादशोद्रियंप्रवर्तते तमः सहकृतंतन्मा
त्रं इन्द्रियत्रेविध्यमाह कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियेरांतरमेकादशकं कर्मेन्द्रियेर्वाणादिभिः पंचभिर्बुद्धीन्द्रियेर्वाणादिभिः
पंचभिस्सहान्तरंमनइत्येकादशकं मिन्द्रियं भौतिकानीन्द्रियाणीतितत्प्रतिषेधार्थमाह अहंकारिकत्वश्रुतेर्नभौ
तिकानि तत्रचेतनाचाधादित्यर्थः युक्त्यंतरमाह देवतालयश्रुतेर्नरिभकस्य कारणेकायलयइतिस्मृतं आ
दिसंवेचक्षुर्गच्छादितिदेवलयः श्रूयते तस्मान्तरंभकस्यनारंभकाभिमतस्यकारणत्वमिति नित्यानीन्द्रियाणी
तिकेचित् तत्परिहारार्थमाह तदुत्पत्तिः श्रूयतेविनाशाच्च अहंकारादुत्पत्तिः श्रूयते उत्पन्नस्यविनाशोवश्यंभा
वीति चक्षुरादीनांदर्शनादेन्द्रियकानीन्द्रियाणीतितत्रिषेधयति अतीन्द्रियमिन्द्रियंभांतानामधिष्ठाने भांताना
मधिष्ठानेचसुगोतिकादाबिन्द्रियज्ञानं अन्यथास्त्रिभुवनकणस्यश्रवणानुपपत्तिः पाठलचक्षुषोरूपग्रहणंप्रस
गः एकमिन्द्रियमुपाधिभेदावानात्वमित्यत्राह शक्तिभेदसिद्धौनेकत्वं भवतुपाधिभेदः शक्तिभेदस्यवश्यंय
क्तव्यं सत्त्वसत्त्वइतिनानात्वमपिसत्त्वएकत्वेनैवोपपत्तौ बहुलकल्पनागुर्वीत्यत्राह नकल्पनाविरोधः

चदुःखशबलत्वात्सुखस्यापिदुःखपक्षनिक्षेपादेराग्यमेवोपजायते तच्चतुर्विधं यतमानसंज्ञाव्यतिरेकसंज्ञाएकं द्वि-
 यसंज्ञावशीकरसंज्ञाचेति हेयदुःखमनागतमेकविंशतिप्रकारं शरीरं षडिन्द्रियाणि षड्विषयाः षट्बुधयः सुखं
 दुःखं चेति तत्र शरीरदुःखायतनत्वादुःखं इन्द्रियणि विषयाबुधयश्च तसाधनभावात् सुखं दुःखानुषंगगतं दुःखं
 यातनापीडासंतापान्मकं मुख्यवेति तस्य निवर्तकमसाधारणकारणमविद्या तस्यैधर्माधर्माविति अविद्याविपरीत-
 ज्ञानंतत्संस्कारश्च विदुर्द्विरुक्तस्तस्यादीनामसाधारणो हेतुः दुःखहानं च दुःखोत्पत्तिनिवृत्तिरासंति कीतस्वोपा-
 यस्तु ज्ञानमात्रं विषयंततोऽविद्यायानिवृत्तेः तथा चोक्तं आत्मावा अरेष्टं देव्यः श्रोतव्यो मंत्रो निदिध्यासिव्यः
 श्रोतव्यः श्रुतिवाक्ये भो मंत्रव्यश्चोपपत्तिभिः मत्वा ब्रह्म ततं ध्येय एते दशनिहेतवः तत्रतिशोकमात्रविदितिसिद्धिनि-
 धः परश्चापरश्चेति ताथा चोक्तं द्वैतलक्षणावेदितव्ये परं चापरमेव चेति विद्येश्वर्यविशिष्टः संसारंध्याहि विवा-
 दाध्यासितमुपलब्धसत्कारणत्वं अभूत्वा भावितात् चित्तवदित्यनुमानंततः सामान्येनावमतस्य योगेन विशेष-
 तो ज्ञानं अपरस्य च जीवस्य स्वानुभावादेव सिद्धिः तयोश्च परापरयोर्विवेकेन ज्ञानाय प्रकृतिः तत्र परार्थता वक्ष्य-
 ते स्वार्थचयं पुरुषं प्रत्यासानं विवेकेन दर्शितवती तं प्रकृदास्ते अचेतनायाः प्रकृतेः प्रथमं प्रवृत्तिः दृष्टमचेत-
 नानामपि वृक्षाणां फलादिद्वारेण प्रवृत्तिरिति अथ के मोक्षाधिकारण इत्यत्राह विरक्तस्य तस्मिन् द्वैः तथा च अक्र-

अक्रत्यासिधस्य नापलापस्तत्प्रत्यक्षत्वात् असंगो ह्ययं पुरुष इत्यादिश्रुतिः गुणयोगे सा बाधिता स्यात् दूषणा-
 तरमाह सुषुप्त्याद्यसाक्षित्वं यथात्मा जडः स्यात् सुषुप्त्या हो असाक्षित्वमज्ञातत्वे स्यात् न चैव सुखमहसस्त्वा-
 शामिति प्रतिभासनात् आदिशब्दात्त्वग्रहणं एक एवास्मेति वेदांतिनः तथा च नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो
 दोषवर्जितः एकः समिधितेशक्त्या माययानस्वभावतः अत्राह जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वं यद्येक आत्मा ए-
 कस्मिन् जायमाने सर्वे जायेरन् परमतमाशंकते उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्य वधरादिभिः यद्ये-
 कमाकाशं घटाद्युपादिभेदात् घटेन घे घटाकाशं नष्टमिति व्यपदिश्यते तथैकात्म्यपक्षेऽपि देहावच्छेदात्तत्राशो आ-
 त्मनष्ट इति व्यपदेशमात्रं नानात्म्यपक्षेऽप्यन्यथात्मनो नित्यत्वात् कथं जन्ममरणव्यवस्थेति समाधानमाह उपाधि-
 भिद्यते न तु तद्वान् उपाधिभिद्यते न चान्यनाशादन्यत्र नाशव्यवहारोति प्रसंगात् एकात्म्यपक्षे च व्यक्त एव विरु-
 धधर्माध्यासः एकस्य बंधमोक्षाभावात् आकाशस्य तु धूमादिधूमादियोगायोगावविरुद्धो संयोगस्याव्या-
 प्यवृत्तित्वात् एतेन किं स्यादित्यत आह एवमेकत्वेन परिवर्तमानस्य न विरुद्धधर्माध्यासः न विरुद्धधर्माध्या-
 सो भवति अन्यधर्मस्याप्यन्यत्रोपादौ यथा यथा प्रकृतेः कर्तृत्वं पुरुषेऽन्यत्रेऽप्यत्राह अन्यधर्मत्वेऽपि नारीपात्
 तस्मिन्नेकत्वात् तत्र पुरुषकर्तृत्वं श्रोतं पुरुषकर्तृत्वं सत्त्वादोरापस्यासत्यत्वात् न च सत्यासत्ययोः स-

बंधः नास्तिको भवति असंगित्वात् आत्मनो न जन्ममरणादिसंभवति एवैश्रुतिविरोधः स्यात् तथा चेकमेवाद्विती
यं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन मत्स्योः समस्य मासो तिय इह नानेव पश्यति अत आह नाद्वैतश्रुतिविरोधो नास्ति
परत्वात् व्यक्तं न न्यनेकत्वं वादिनोपि एकस्यात्मनो बंधमोक्षो विरुधा बिस्य आह विदितं बंधकारणस्य दृष्ट्यात्
द्रूपं विदितं बंधकारणं प्रकृतिपुरुषाविवेकदर्शनं यस्य तस्य दृष्ट्या विवेकज्ञानेन तद्रूपं केवल्यरूपं विवेकाद
र्शनमिति नो बंधो न तात्त्विकः दर्शनादर्शनं निवर्तत इति मुक्तिः एवं चैकात्म्यपक्षे एव न्याय्यं पश्यामी न नानात्म
क इत्याह नाधोऽद्रष्टो चक्षुष्मतामनुपलभः अधो न पश्यतीति चक्षुष्मानपि किं नो पलभते नानात्मवादिन
मने केन्याय्याः संतीत्यर्थः इतोपि नानात्मान इत्याह वामदेवादिमुक्तौ नाद्वैतं पुराणादौ श्रुतं वामदेवो मुक्तः शु
क्रो मुक्त इत्यादि यद्येक एवात्मा एकमुक्तो सर्वमुक्तो भेदश्रुतिवाधा स्यात् नानात्मपक्षेऽनादौ संसारे कदापि
कोपि मुच्यते इति क्रमेण सर्वमुक्तो सर्वश्रुता स्यात् एकात्मपक्षे तु उपाधिविगमपक्षमोक्ष इत्यत्राह अनादान
यथावदभावाद्भविष्यदप्येवं अनादौ संसारेऽयथावद्व्युत्पत्त्या अदर्शनात् भविष्यति मुक्तिरिति पक्षे नास्ति प्र
माणं समाधानंतरमाह इदानीमिव सर्वत्र नास्त्यंतो छेदः अनंतत्वादात्मनां क्रमेण मुक्तिरपि स्यात् संसारोच्छे
दोपि न स्यात् संसारोच्छेदोपि न स्यात् इदानीं च सर्वत्र भविष्यत्कालेपि मुक्तिर्भविष्यतीति नास्त्यंतो छेदोऽप्यप्रवाहनि
यत्वात् उपाधिविगमामोक्ष इति पक्षे सर्वश्रुत्यता प्रसंग इति तुल्यो नुयोगः यथानानात्मनां क्रमेण मुक्तो सर्वो
छेदः तथा क्रमोच्छेदे सर्वोपाधिनाशा जगद्व्युत्पत्त्यं स्यात् अथोपाधीनामनंतत्वात् श्रुत्यतानानात्मपक्षे तुल्ये स्वं
तथा च अत एव हि विद्वत्सु मुच्यमानेषु सर्वदो ब्रह्माऽजीवलोकानामनंतत्वादश्रुत्यता किमत्माव धो मुक्तो नावद्व
त्वे स्वरूपस्याप्रच्यवनात् निर्मोक्षः प्रच्यवेऽनित्यत्वं मुक्तत्वे व्यर्थं ध्यानादिरित्यत आह व्यावर्तो भयरूपः न बद्धो
नायं मुच्यते किंतु नित्यमुक्तः अज्ञाननाशस्तु ध्यानादिना क्रियत इति आत्मनः साक्षित्वमुक्तं प्राप्तविवेकस्यापि
साक्षित्वेऽनिर्मोक्ष इत्यत्राह साक्षात्संबंधात्साक्षित्वं अक्षमिंद्रियंतत्संबंधात्साक्षित्वं विवेके च केन्द्रियसंबंध इ
त्यत आह नित्यमुक्तत्वे स्पष्टं औदासिन्यं वेति व्यक्तं आत्मनः कर्तृत्वं श्रूयते तत्कथमित्यत आह उपसमाकर्तृत्वं च
साक्षिध्यात् चित्साक्षिध्यात् चित्साक्षिध्यात् न प्रकृत्यपरागादात्मनः कर्तृत्वं कर्तृत्वाभिमानः चित्साक्षिध्यादिति वी
सापरिसमाप्तो श्रुतो तथा दृष्टत्वादिति इति श्री कविलसांख्यप्रवचनसूत्रचर्चो विषयाध्यायः प्रथमः १ अथावि
षयनिरूपणानंतरं प्रधानकार्यनिरूपणार्थं द्वितीयारंभः विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थवा प्रधानस्य स्वभावविमुक्त आ
त्मानस्याभिमानिकविमोक्षार्थं प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वं दुःखसृष्टौ स्वभावादिवैराग्यामोक्षवैपुरुषः प्रवर्तते सुखसृष्टौ

शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान् व्यक्तमत्रन्यायमाह संहतपरार्थत्वात् यत्संहतं तदसंहतपरार्थसंहतपरार्थत्वेन व्यवस्था
 स्यात् संहतत्वं च गुणानामन्योन्यामिथुनभावेन कार्यकारणं अथवा द्वयकटिनतासंहतत्वं तत्र प्रकृत्यादौ तिरा
 भूतमस्ति अन्यथा तत्कार्येषु संहततादर्शनप्रसंगात्तदेव स्पष्टयति त्रिगुणादिविपर्ययात् पुरुषत्रिगुणादिविपर्यया
 त् तददर्शनात् आदिशब्दादन्येषां प्रकृतिधर्माणामप्यदर्शनादिति न्यायांतरमाह अधिष्ठानाच्चेति चेतनोऽयं
 धिष्ठाता भवति प्रकृतिश्च जडेत्यर्थः युक्त्यंतरमाह भोक्तृभावात् भोग्या प्रकृतिः भोक्ता पुरुषः यद्यपि कूटस्थश्च
 दात्मनो भोक्तृत्वं नास्ति तथापि बुद्धिर्लामापस्यैतत्तं मोक्षार्थप्रवृत्तिः सा किमात्मनः प्रकृते रीदृश्यत आह केवलन्या
 र्थप्रकृतेः त्रिगुणस्वभावत्वात् प्रकृतेर्न स्वभावे प्रच्यवः अनित्यत्वप्रसंगान्न यस्याप्यधिकगुणास्तस्यैकेव न्य
 संभतिसंचाल्येति सकिंरूपइत्यत आह जडप्रकाशयोगात्प्रकाशः जडो न प्रकाशते इति सिद्धं यद्यत्मापि जडः
 स्यात्तस्याप्यन्येन प्रकाशेन भवितव्यं लाघवाच्चात्मैव प्रकाशरूपोऽस्मिन् प्रकृतिश्च यत्नेन सर्वविज्ञानातिता तं केन विज्ञा
 नीयाद्विज्ञातारमरेके न विज्ञानीयादिति जडोऽप्यात्मास्तु विधर्मति न जागृत्प्रकाशयत्येते न तु चिद्रूपइत्यत आह
 निर्गुणत्वात्तच्चिधर्मा यद्यत्मानो धर्मयोगः स्यात्सुरिणा मिलं स्यात् ततश्चानिमोक्षइति अब्रह्मप्रकृतिविरोधमाह

नाशः कारणस्यः मुद्राभिघातात् घटस्य कारणलयः तन्निबन्धनो नाश इति शब्दार्थक्रियाभेदो यदिलयः पुनरुद्भ
 वो दृश्येतेन च दृश्यते इति मूढे न दृश्यते विवेके दृश्यते एव तथा हितं तो नष्टे मद्रूपेण परिणामः मदश्च कार्यसदृशो
 ण परिणामः तस्य पुष्पकलतंतुरूपेण परिणामः एवं सर्वभावाः किंमाभिव्यक्तिः सतीयासतीचेन्नित्यकार्येपिलि
 स्यात् असतीचेत् सत्कार्यहानिः तस्यापि अभिव्यक्तिरन्या तस्याप्यन्येन वस्तु इत्यत आह पारंपर्यतो न्वेषणा
 द्वीजांकुरवत् भवत्वभिव्यक्तिसहस्रं तथा न दोषोः नादित्वा द्वीजांकुरवदित्युक्त्यंतरमाह उत्पत्तिवद्भावेऽहो कि
 मुत्पत्तिरुत्पद्यते न वा उत्पद्यते चेत् अस्या उत्पत्तिरित्यनवच्छानोत्पद्यते चेत् किमसत्त्वान्नित्यत्वाद्वा यद्यसत्त्वात्
 दाच्चिद्रूप्युत्पत्तिर्नास्तीति सर्वदानुपलंभः स्यात् अथ नित्यत्वात् सर्वदा कार्योत्पत्तिः स्यात् अथोत्पत्तेः स्वयमेवो
 त्पत्तिरूपत्वात् किमुत्पत्त्यंतरकल्पनयेति तर्हि अभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिरूपस्यात् किमभिव्यक्त्यंतरकल्पनयेति
 तुल्यतत्रयस्तव सिद्धांतः सोऽस्माकमपि प्रकृतिकार्याणामन्योन्यांसाधर्म्यमाह हेतुमदनित्यसाक्ष्यमनेक
 माश्रितं लिङ्गं हेतुमत्कारणावत् अनित्यं विना हि स क्रियमुपात्तं देहं स जतिशरीरादयश्च स्वयंदंते अनेकं
 पुरुषभेदात् आश्रितं स्वकारणे लिङ्गं स्वकारणे लयंगच्छतीति यदि पंचविंशतितत्त्वां किं ज्ञानसुखादीनां सा

मान्यकर्मणामभाव एव तत्राच दृष्टपरिज्ञागदत्यत आह आंजस्यादभेदतो वा गुणसामान्यादेस्तसिद्धिः प्रधानव्य-
पदेशाद्वा आंजस्यात्स्वरूपतः चतुर्विंशतितत्त्वा दभेदतस्तल्लक्षणयोगाद्गुणसामादीनां तसिद्धिस्तैश्चैवांतर्भावसिद्धिः
वा शब्दः पक्षांतरं सूचयति प्रधानव्यपदेशाद्वा गुणादीनां पारंपर्येण प्रधानकार्यत्वेन कार्यकरणयोरभेदात् प्रधान-
नकार्यत्वेन कारणयोरभेदात् प्रधानव्यपदेशात् एव गुणादिसिद्धिर्न तत्त्वाभावादननुकीर्तनप्रकृतिकार्ययोः साध-
र्म्यमाह त्रिगुणत्वितनत्वादिद्वयोः त्रिगुणमचेतनं आदिशब्दात्परार्थत्वं द्वयो रितिकार्यकारणयोः प्रकृतिभागस्य
त्रिगुणस्यान्योन्यवैधर्म्यमाह प्रीत्यप्रीतिविषादाद्यैर्गुणानामन्योन्यवैधर्म्यप्रीतिः सुखं आदिशब्दाल्लघुप्रकाशकं
सत्यं अप्रीतिः दुःखं आदिशब्दादुष्टं भवं चलं रजः विषादो मोह आदिशब्दादुक्त्यर्थेण कंतमः तेषां वैधर्म्यकथ-
नावत्सरे साधर्म्यमाह लघ्वाच्चादिधर्मैरन्योन्यसाधर्म्यवैधर्म्यगुणानां लघुबलनगुरुवेरनेन वैधर्म्यमुक्तं
आदिशब्दात्साधर्म्यमुचितं तच्च पुरुषार्थत्वं अन्योन्यामिभयजननमिथुनवृत्तित्वं हेतुमदादीनां महादादीनां का-
र्यत्वमुक्तं तत्र प्रमाणमाह उभयान्यत्वात् कार्यत्वमहदादिर्घटादिवत् प्रकृतिपुरुषयो रित्ययोरन्यत्वाच्छेषव्यक्तं
हेतुत्वत इति माह परिणामात् परिमितत्वात् अपरांयुक्तिमाह समन्वयात् प्रधानेन सह सम्पगम्ययात् प्रधा-
नगुणानां सर्वपदार्थेषु दर्शनात् तदेवाह शक्तिरिति कारणशक्त्या कार्यं प्रवर्तते इति महादादयः क्षीणाः

संतः प्रकृत्यनुपूरेण कार्यं जनयन्ति अन्यथा प्रकृतिलीनत्वात् सर्वदा कार्यं जनयेयुः व्यतिरेकमाह तद्धाने प्रक-
तिः पुरुषो वा कार्यमकार्यं च कोटिद्वयं कार्यताहाने प्रकृतौ पुरुषे वा महदादीनां प्रवेश इति उभयकोटिविनिर्मुक्तं
एव महदादयो भविष्यतीत्यत आह तयोरन्यत्वे तुल्यं तयोः कार्याकार्ययोरन्यत्वे महदादीनां तुल्यरूपत्वमभावस्तु
पत्वं किमर्थं महदादयः कार्यत्वेन प्रकृतेर्लिङ्गं अविनाभावो देवलिङ्गं भविष्यतीत्यत्राह कार्याकारणानुमानंतस्मा-
द्विज्ञात् भवसेवजनकारणरूपं कार्यं न दृश्यते यथा चंद्रोदयात्समुद्रवृद्ध्यानुमानं अत्र तु प्रधानरूपस्य महदादौ दे-
शनात् कार्याकारणानुमानमेव तस्माद्विज्ञात्प्रकृतिपुरुषस्य महदादौ दर्शनात् एवं च महत्त्वमेव जगत्कारणम-
स्तु किं प्रधानेनेत्यत आह अव्यक्तं त्रिगुणास्त्रिगुणात् त्रिगुणास्त्रिगुणात् लयंगच्छतीति महत्त्वात् प्रधानमनुमातव्यं
महत्त्वं चाध्यवसायरूपं व्यक्तं विनाशिप्रत्यक्षसिद्धं तेन लिङ्ग्यनुमानं तथाप्यन्यदेव कारणं भविष्यति किं प्रकृत्य-
त्यत्राह तत्कार्यतस्तसिद्धिर्नपि नापः भवतु प्रकृतिसिद्धिः पुरुषसिद्धिस्तु नस्य देव न हितस्य कार्यमस्तीत्यत आह
सामान्येन विवादाभावाद्ध्यवसायसामान्येन सामान्येन तावदात्मनि विवादो नास्ति विशेषे हि विवादेः नेक एको व्या-
पको व्यापक इत्यादि यथा सर्वस्मिन् दर्शने धर्म इति अविवादः धर्मविशेषे हि विप्रतिपत्तिः न तत्साधनं न तत्र कार्य-
कारणभावः साधनं अन्यत्साधनं वक्षामीत्यभिप्रायः देहं द्रव्यादय एवात्मानः किमन्यकल्पनयेत्यत आह

भवत् व्यक्तं ननुपादानकारणत्वाविशेषेणियस्यशक्यतेदेवकरोति नहितंतुर्घटस्यकारणंभवतिकृतः सर्वसंभ
 वइत्यत आह शक्तस्यशक्यकारणत्वात् शक्तस्यशक्तिः शक्यविषयानवा शक्यविषयाचेत शक्यसत्त्वाच्च नैति
 पक्षेतुतुच्छाच्चटोत्पत्तिस्तदवस्था अपरंन्यायमाह **कारणकारणयोरेकत्वात्** घटाकारणपरिणता
 पिमृदुपतानहो जैति नचसदसतोरेकत्वंयदिद्वयोरेकत्वंसिद्धेनापिजलाहरणंकर्तव्यमितिभवेदेयंयद्यस्यता
 भेदः स्यात् भेदाभेदपक्षेतु नकश्चिदोषइतितथाच असत्त्वात्तास्ति संबंधः कारणैः सत्त्वसंगिभिः असंबंधस्य
 चोत्पत्तिमिच्छतो नव्यवस्थितिः नासतोविद्यतेभावोनाभावोविद्यतेसतः उभयोरापिदृष्टोतत्त्वनयोस्तत्त्वदक्षि
 मिः शंकते नाभावोभावयोगश्चेत् नवाच्यंयदिभावेकारणेकारणेभावस्यकार्यस्यविद्यमानस्ययोगउत्प
 त्तिस्तदाभविष्यतिघटउत्पत्तेतदइतिअपदेशोनसिद्धांतमाह नाभिव्यक्तिनिबंधनोव्यवहाराव्यवहारो यथा
 शुक्लपटस्यमलिनस्यक्षालनादिनाशुक्लत्वमभिव्यज्यते तथाकुलालव्यापारात्घटोभिव्यज्यते मुद्राभि
 यातात्तिरोभूयतेदृष्टोचाभिव्यक्तिः पीडनेनतिलेषुतैलस्यदोहनेनगविषयसः अवद्यातेनधान्येतंडुलस्य
 सादि तस्मादभिव्यक्तिः निबंधनोवादेप्रयोगार्थक्रियाभेदविति अभिव्यक्तिनिबंधनोविनाशइत्यत आह

ह्यपकज्ञानं वृत्तिरूपमनुमानं प्रमाणमित्यर्थः अनुमितिसुपौरुषेयोबोधइति शब्दप्रमाणंलक्षयति अन्य
 यव्यतिरेकीपूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टचसंगृहीतवादिनामपिलक्षणाव्यत्रैवांतर्हितानीतितथाच अनुमेये
 नसंबंधं च दान्विते तदभावेचनास्येवल्लिङ्गमनुमापकं शब्दंलक्षयति आप्तोपदेशः शब्दः देशः शब्दः नन्वा
 घेनकृतः अपौरुषेयत्वाद्देदस्य अपौरुषेयत्वंचपंचमध्यायेपौरुषेयमिति सूत्रेप्रतिपादयिष्यामः शब्दइति
 कारणकथनंफलंतुशब्दजन्यज्ञानंशब्दशब्दः कार्यकारणोपचारात् युक्तइतिशक्यादिवादानंविदविरोधे
 नयुक्तत्वादाभासत्वं प्रकृतिपुरुषविवेकार्थशास्त्रारंभः नचतयोः सिद्धौप्रमाणमस्यत आह उभयसिद्धिः
 प्रमाणात्तदुद्वेकार्थमुपदेशः वक्ष्यमाणालुमाणाप्रकृतिपुरुषयोः सिद्धिः ज्ञानं तस्मात्तद्विवेकार्थमुपदे
 शोयुक्तेइति किंतुप्रमाणमित्यत्रोह सामान्यतोदृष्टादुभयसिद्धिः प्रकृतिप्रत्यक्षाव्यत्कारणगुणकार्यचि
 त्तगुणात्मकमितिसामान्येनप्रकृतिसिद्धिः आसन्नोऽप्रत्यक्षत्वेपिहस्तं हतं तत्परार्थमित्यसंहतः परः सि
 द्धः वक्ष्यतिचसंहतेपरार्थत्वात् प्रकृतेर्नित्यत्वात्प्रवृत्तिशालत्वात्सर्वदाभोगइति अनिमेषिः स्यादित्यत
 आह **चिद्विवेकावसानोभोगः** चिदास्मात्तद्विवेकावसानोभोगः यथाऽनादिरपिप्रागभावो नश्यति

तयानित्यायाः प्रकृतेर्विवेकज्ञानपर्यंतः प्रसरः अथास्मादुपेनतुभावइतिनाशभावत्वेनप्रयोजनप्रध्वंसाभावे
 तथाऽदर्शनात् अथयथादर्शनिव्यवस्थाअनाप्येवंयदिकर्तृप्रधानंभोक्तापुरुषः अन्यकृतकर्मणान्योभोक्त
 तिस्वादित्यतआह अकर्तुरपिफलोपभोगोत्राद्यवत् यथावस्तूपकारस्यात्रादिकर्तृत्वं अकर्तुरीश्वरस्यफलोप
 भोक्तृत्वंतथात्रापि अथोद्देश्यत्वेनकर्तृत्वमीश्वरस्य अनाप्यात्मोद्देश्यत्वेनप्रकर्तः प्रसरइति व्यवहारः सि
 धांतमाह अविवेकाद्वातसिद्धेः कर्तुः फलावगमः नपुरुषः कर्तानभोक्ताकिंतुमहत्सुस्वप्रतिबिंबितत्वात्कर्तृ
 त्वाभिमानः अवेर्विकारैतिप्रकृतिपुरुषयोर्विवेकाग्रहातसिद्धेः कर्तुः फलभोगाभिमानसिद्धेरिति एतद्व्य
 तिरेकमाह नोभयंचेतस्वारव्यानेविवेकातस्वाज्ञानेनोभयंनकर्तृत्वंनभोक्तृत्वमितिप्रमाणमुक्ताप्रमेयव्य
 वस्थामाह विषयोप्यदूरादेर्हानोपादानाभ्यामिंद्रियस्य इन्द्रियोपादानात्संबंधाद्विषयः इन्द्रियस्यहानात्सं
 बंधाभावादविषयः असंबंधश्चातिदूरादेरयोग्यत्वादतिदूराद्व्यतिपक्षीनोपलभ्यते अतिसामीप्यात्क्रो
 चनस्यांतनं व्यवधानात्कुड्यस्थं वस्तु मनो न वस्त्वानाच्छोकादिग्रस्तस्य पार्श्वस्थ वस्तु ग्रहणं सौक्ष्म्यादणोः
 अभिभवान्मर्बलध्वनिनास्वल्पध्वनिरित्यादिप्रकृतेः कथमनुपलक्ष्यद्विरित्यत आह **सौक्ष्म्यादनुपलक्ष्यः**

दुरुहत्वंसौक्ष्म्यंनत्वणुत्वंप्रकृतेर्विभुत्वात् कथंतर्हिप्रकृतेर्व्यवस्थेस्यत आह कार्यदर्शनात्तदुपलक्ष्यः यथाघटदर्श
 नात्परमाणुज्ञानंतथात्रिगुणकायदर्शनात्प्रकृतिज्ञानं ब्रह्मकारणजगादितिकेचित् परमाणुकारणमित्यनेप्र
 धानकारणमितिबेधाः संशयमाह वादिविप्रतिपत्तेस्तदसिद्धिरितिचेत् तदसिद्धिः प्रधानसिद्धिः सिधांतमाह
 तथाप्येकतरदृष्ट्याएकतरसिद्धौनपिह यादवादिविप्रतिपत्तिमात्रेणपक्षासिद्धत्वंविपक्षेपिविप्रतिपत्तिरस्तीति
 कथंतसिद्धिः यदिवाप्यज्ञानात् व्यापकज्ञानस्याविनाभाजित्वात्पक्षसिद्धिः समाप्येवमिति नकार्यादनुमानापला
 पः कार्याकारणमस्तुतच्चप्रकृतिरितिकथमित्यत आह त्रिविधविरोधापत्तेः त्रिविधोगुणः सत्त्वरजसामांसित
 द्विरोधस्तत्तुन्यजगद्भवेत् नचैवंदृश्यतेइति कार्यस्यकिंसतउत्पत्तिरसतोवेतिसंशयानिरस्यति नास्तदुपादान
 शृंगवत् असदेकमुत्पादंनशृंगादिसदेकस्वभावमाकाशादिसदसत्त्वभावाघटादयइतिकथंनशृंगतुल्यत्वं
 तजघटादीनांप्रागभावसमवेत्तत्वंनशृंगादीनांसर्वदाऽसत्त्वमितिद्वयोः केविशेषः घटादीनांजन्मदर्शनांविशेषइ
 तिचेत् एतदेवचिंत्यतेएतदेवोत्तरमित्यहो नैपुण्यंसत्कार्येन्यायमाह **उपादाननियमात्** कारणसंबंधात्कार्य
 स्यसंबंधश्चविद्यमानयोरेव अन्यथासर्वदासर्वज्ञसर्वकार्येसिद्धिः स्यात् एतदेवाह **सर्वज्ञसर्वकार्यसर्वसं**

यथाप्रतिबिंबितशरीरेमणोचलति अचलतिशरीरेशरीरंचलतीत्यभिमानः तथातस्तन्निदानात्प्रकृतिबिंबित
 सोदात्मनः प्रकृतेः कर्तृत्वं भोक्तृत्वमधिष्ठातृत्वमात्मनोभिमन्यते तस्माच्चेतनोधिष्ठातेतिभ्रातिरितितथावप्रकृतः
 क्रियमाणानिगुणैः कर्मणिनित्यशः अहंकाराविमूढात्माकर्ताहमितिमन्यते यदिनचेतनाधिष्ठातृत्वंमत
 शरीरस्याहारादिक्रियास्यादिसर्व आह विशेषकार्येपिजीवानां वायुयुक्तेबुद्ध्यादिजीवः नत्वात्माजीवः नत्वा
 त्माजीवः आहारादिविशेषकार्येपिजीवानामेवकर्तृत्वमात्मनोऽपरिणामित्वात् आत्मनिचेतज्ञानं नास्ति कथंज्ञा
 नायोपदेश इत्यत्राह सिद्धरूपबोधत्वाद्वाक्यार्थेपिदेशः उत्तरस्तुनस्यातः करणस्येतीदमावर्तनीयंतेनायमर्थः
 सिद्धरूपबोधत्वात्किंरूपबोधत्वात्तन्महतातः करणस्यैवाक्यार्थेपिदेशः तस्यतिबिंबितत्वाच्चपुरुषस्यैव
 दत्त्वाभिमानः एतदेवव्यति अतः करणस्यतदुपज्वलितत्वात्लोहवदधिष्ठातृत्वं अतः करणस्यबुद्धेः पुरु
 षत्वायापस्यातच्चेतन्यापज्वलितस्यचेतनत्वाभिमानादधिष्ठातृत्वंलोहवदित्यथाकसकोलोहोनिःक्रि
 यापिसन्निधिमानेणाकर्षयति अनुमानलक्षणमाह प्रतिबंधदृशः प्रतिबद्धज्ञानमनुमानं अविनाभा
 वदर्शिनोव्याप्यज्ञानादनुव्यापकज्ञानमनुमानं अनेनान्वयीव्याप्येकाअप्रतिबंधोव्याप्तिः व्याप्तिदर्शना

नसंश्रुतिः ज्ञानार्थज्ञानाच्चमोक्षइतिपारंपर्येणमोक्षसाधनत्वं यदिप्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानान्मोक्षोभवेत्तथा
 पिस्तुवित्वात्पुनरपि संसारइतिवादिप्रतिवादिनोक्तत्वंस्वमितितत्राह निजमुक्तस्यबंधध्वंसमात्रंपरनसम
 त्वं निजमुक्तस्यस्वभावमुक्तस्यबंधध्वंसोबंधोऽविवेकः तद्विरोधिनाविवेकध्वंसोनाशः अविवेकनाशस्यैव
 प्रध्वंसत्वात् कुतः संसारस्यपुनरावर्तनमितिनसमत्वंपंचविंशतिर्गणइत्युक्तं तत्सिद्धिश्चनप्रमाणेनविनेति
 तद्वर्णयति द्वयोरैकतरस्यवाप्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छिन्तिः प्रमातृसाधकतमंयत्तत् द्वयोरिंद्रियार्थयोर्विद्य
 मानयोः प्रत्यक्षएकतरस्यवापीतिविद्यमानस्यलिंगस्पर्शादस्यवानुमानेशाब्देवासन्निकृष्टार्थपरिच्छि
 त्तिः प्रमाप्रमितिः फलं एतेनानवगतार्थगतप्रमाणमित्युक्तं प्रमासाधकतमंयत्तत्प्रमाणमितिप्रमाणसामान्य
 लक्षणं कतिप्रमाणानीसत आह त्रिविधं प्रमाणं तत्सिद्धौसर्वसिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः प्रत्यक्षानुमानशब्दः प्र
 माणातीति किमुपमानार्थापभावसंभवेतिह्यानिनस्युरित्युक्ते तत्सिद्धावित्यादिप्रमेयव्यवहारार्थप्रमा
 णस्वीकारः त्रिविधप्रमाणसिद्धौसर्वप्रमाणानां प्रमेयव्यवस्थासिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः प्रथक्प्रमाणत्वेन
 त्रिविधप्रमाणेष्वपामंतर्भावादिति इन्द्रियार्थसन्निकृष्टार्थान्वयव्यतिरेकादिनायथायथंप्रत्यक्षादिषुस

विभिरंतर्भाविता केवलमधिकः संज्ञाभेदः कृतइतिनाधिकत्वेन प्रमाणासिद्धिः विशेषलक्षणमाह यत्संबंध
 सिधंतदाकारे लिखितविज्ञानंतत्प्रत्यक्ष यत्संबंधसिद्धमिदं अनुमानशब्दो व्यवहृते नो तदाकारो लिखितधरा
 कारो लिखितप्रत्यक्षसविकल्पकमपि सप्रत्यक्षसंगहीतवोधास्तु निर्विकल्पकमेव प्रमाणं वर्णयति कल्पनाद्योदमभा
 तं प्रत्यक्षमिति नाम ज्यात्यादि योजनात्मिका प्रतीतिः कल्पनासा च सविकल्पेऽप्यस्तीति न प्रत्यक्षं प्रमाणं तत्र अदुष्ट
 साक्षात्कारी प्रमाजनक सामग्री जनितं प्रत्यक्षं तदुभयं सविकल्पेऽप्यस्तीति न प्रत्यक्षं प्रमाणं तत्र अदुष्टं सवि
 कल्पकं तिर्विकल्पकं च किंतु सादृश्यात्संस्कारोद्बोधद्वारेण स्मृत्यादिसंविदुत्पद्यते अतएवाधिकप्राप्ता सवि
 कल्पकमिति विशेषसंज्ञा न च स्मृत्या कश्चिद्दोषः सामग्री प्रत्यक्षवायो वा जनितः अथ स्मृत्या व्यवहितत्वात् न प्र
 माणं अहो नैपुण्यं यत्सहकारि प्रामाण्यं बाधते तथा च संज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्षत्वं न धत्ते संज्ञितः सा तद
 स्मृतिरूपाल्लाद न क्षमाततः परंपुनर्वस्तु धर्मैर्जासादिभिर्यथा बुद्ध्या वसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन संमता
 योगिप्रत्यक्षा व्यापकत्वात् नोदं प्रत्यक्षलक्षणमित्यत आह योगिनाम बाह्यप्रत्यक्षत्वा न दोषः बाह्यप्र
 त्यक्षलक्षणमिदं लौकिकं योगिप्रत्यक्षत्वं लक्ष्म लौकिकं वा अतो मा व्यापकत्वं दोषः अथवा अनेन ल

क्षणे न योगिप्रत्यक्षस्यापि संग्रह इति पक्षांतरमाह लीनवस्तु लक्षणातिशयसंबंधान्न दोषः सकार्यस्थि
 तेन नष्टमपि स्वकारणे लीनं भूतत्वेनास्ति भाविष्यदपि स्वकारणे नागतत्वेनास्ति योगजधर्मो नुग्रहाल्लक्षणातिश
 यस्य योगिन एव प्रधानं संबंधोत्सर्वदेशकालादिसंबंध इति ना व्यापकादिदोषः ईश्वरप्रत्यक्षस्यालक्षणमि
 त्यत आह ईश्वरासिद्धिः यदीश्वरसिद्धौ प्रमाणमस्ति तदा तत्प्रत्यक्षं चितोपपद्यते तदेव नास्ति सित्यादिति प्र
 माणमस्तीति चेत् साकं शरीरी अशरीरी वेत्युभयथापि कर्तृत्वासंभवात् विशेषवादिना कार्यत्वस्याभावात्
 एतदन्यत्र बहुप्रपञ्चितं युक्तं तस्मात् मुक्तबाधयोरन्यतराभावात् न तस्माद्द्विः साकं च भोवा मुक्तो वा न द्व
 स्य धर्मा धर्मयोगान्नेश्वरत्वं मुक्तस्य ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाभावात् न कर्तृत्वमिति नेश्वरसिद्धिः अथान्यएवासा
 जीवन्मुक्त इति एव तर्हि हिंसां ताभावादसाधारणत्वे एतदेवाह उभयथाप्यसत्करत्वं उक्तव्याख्यानमेतत्स
 त्र न एव तर्हि सहिसर्वविस्वकर्तृत्वादिश्रुतिबाधः स्यादित्युक्ताह मुक्तत्वनः महांसा उपाससिद्धस्य वारागात्
 भावान्मुक्तान्मुन इव मुक्तात्मनो न तु मुक्तस्य तस्य संकल्पकर्तृत्वाद्यभावात् तत्प्रशंसाभ्यां सो न भनोयेति
 चेतनाधिष्ठानं विना नान्येतनं प्रवर्तते इत्येतोपि नेश्वरसिद्धिरित्याह तत्संनिधानाधिष्ठातृत्वं मणिवत्

सुधर्मधर्मयोस्तूपादानकारणत्वं न क्वचिदृष्टं प्रकृतिपुरुषवेकदर्शनाभ्युक्तिरिति प्रकृतिस्वीकारः वेदोक्तार्था
 नुष्ठानादेवमुक्तिसंभवात्किं प्रकृत्येतत्तज्ज्ञाह नानुश्रविकोदपितासिद्धिः साध्यत्वेनावृत्तियोगादपुरुषार्थत्वं वेदा
 दनुश्रूयतइत्यानुश्रविकोयोगादिः तस्मादपि न मोक्षसिद्धिः साध्यत्वेनावृत्तियोगात् कार्यत्वेनानिस्तत्त्वान्मुक्तस्य
 पुनः संसारावृत्तियोगः तस्मादपुरुषार्थत्वं पुरुषार्थत्वं दर्शयति तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिः तत्र प्रकृतिपु
 रुषयोः प्राप्तविवेकस्य विवेकज्ञानादनावृत्तिश्रुतिः न स पुनरावर्तते इति श्रुतिः विपक्षे दोषमाह दुःखादुःखं
 जलाभिषेकवन्नजाज्यविवेकः यदिकर्मसाध्यो मोक्षो भवेत्कर्मणो दुःखबहुलत्वात् कार्यो मोक्षोऽपि दुःखब
 हुलस्यात् अंततः क्षयित्वेनापि दुःखस्यात् नहि जाज्यार्तस्य जाज्यविमोक्षो जलाभिषेकवत् प्रत्यत जाज्यमे
 वेति दुःखस्य कर्मसाध्यत्वस्य प्रयोजकं किंतु काम्यकर्मसाध्यत्वं हेतुः निःकामकर्मणो मोक्षसाधनत्वात् तथा
 च श्रुतिः कर्मभिर्मत्स्यमप्यो निषेदुः प्रजावतोद्रविणमिच्छमानाः अथापरेमनीषिणः कर्मभ्योऽमृतत्वं मानशु
 रित्युच्यते आह काम्याकाम्येऽपि साध्यत्वाविशेषात् माभून्निःकामकर्मसाध्यं दुःखं तथापि काम्यान्निष्कामवि
 शेषेऽपि मोक्षस्य कर्मसाधत्वं निषेधं साध्यत्वात् क्षयित्वेन पुनरपि दुःखं स्यात् निष्कामकर्मणो मोक्षसाध

मनः कार्यकारणानुमानं प्रति लोभ्येनाह सूत्रं च तन्मात्रस्य स्थूला सूत्रं च भूताकार्यसिद्धिरजस्तमोभेदेन
 शांतघोरमहत्सूत्रं च तन्मात्रस्य ज्ञानं वात्याभ्यंतराभ्यां तैरहंकारस्य वात्याभ्यंतराभ्यां मिथ्याभ्यां तैः पंचत
 न्मात्रैश्च कार्यैरहंकारस्य ज्ञानं तेनातकरणस्य तेनाहंकारेण कार्येणातः करणस्य बुद्धेस्ताने ततः प्रकृतेः त
 तोमहान्त्वात्कारणिकतत्त्वानि सद्यातपरार्थत्वात्पुरुषस्य न प्रकृतेः कार्यत्वात्पुरुषस्य ज्ञानं प्रकृतेर्नित्यत्वात्पु
 रुषाकारणत्वात्किंतु प्रकृतेः संचातत्वात्त्रिगुणात्मकत्वात्परार्थत्वं परश्च पुरुषः अतस्तस्य ज्ञानं संचातं संहतं व
 त्तव्यः अनवस्थाभयात् अथ प्रकृतेः कारणं भविष्यतीत्यत आह मूलं मूलभावादमूलं मूलं मूलं प्रकृतेर्मु
 लाभावात्कारणाभावादमूलं यत्कारणं तन्मूलं सा प्रकृतिः अत्र युक्तिमाह पारंपर्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञा
 मानं प्रकृतेरन्यत्कारणं तस्याप्यन्यत्कारणमित्यनवच्छेदोपादत्ततोः कारणं मूलं वक्तव्यं सेव प्रकृतिरिति
 पंचविंशतितत्त्वाधिकं कांशीकारे च गौरवं स्यात् प्रकृतेरप्रत्यक्षत्वात्कथं कारणत्वागवमइत्याह समानः प्रकृ
 तेद्वयोर्वादिप्रतिवादिनोक्तस्यत्वं यथापरमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि दृष्टादौ तदुणदर्शनात्परमाण्वनुमानं त
 थात्रापि जगत्त्रैगुण्यदर्शनात्कारणं प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिकेऽनुमीयते तथा हि कामिनीभर्तुः सुखं च

वि सात्विकी अविनयादुःखदेति राजसी निरहान्मोहदेति तामसी एवं सर्वे भावाद्रूप्याः यदि विवेकपुरुषदर्शनाभ्युक्तिः
स्तदा सात्त्विकश्रवणादेव मुक्तिः स्यात् न चैवं कस्यापि सिद्धिप्रकृत्यापि चिरेणेति दर्शनादित्यत आह अधिकारिणां विध्या
नियमः अधिकारिणस्त्रिविधा भवन्ति उत्तम मध्यमाधममेदात् तद्देहः सहकारिणां विपर्ययादेर्भेदात् तद्देह
श्चादृष्टभेदात् तन्मश्रवणमात्रादिति नियमः पूर्वप्रकृतेर्महानिति सूत्रे कार्यकारणभावः प्रतिपादितः ननु कर्मद
तिभ्रमं निराकरोति महादायं कार्यं तन्मनः प्रकृतेराद्यकार्यं तन्महत्त्वं बुद्धिः मननान्मन इति चरमो हंकारः अ
नंतरंबुधेः कार्यमहंकारः तत्कार्यत्वं मन्येषां अहंकारकार्यत्वं मन्येषां एकेदशोद्विधाणां पंचतन्मात्राणां पारंप
र्येण तन्मात्रकार्याणामपि भूतानां तत्कार्यत्वं मिश्रकृतं ननु यद्येवं प्रधानकार्यजगदिति सिद्धांतहा निरित्यत आह
आद्यहेतुना तद्द्वारा पारंपर्येण पुनरुक्तं यथा मण्डितं कार्यं स्पष्टं स्पष्टं पारंपर्येण परमाणुकारणता तथा प्रकृतेर
विमलकारणता प्रकृतिपुरुषयोर्नित्यत्वात् सृष्टादौ कस्य कारणत्वमिति तत्राह पूर्वभावेन द्वयोरेकतरहानेना
न्यतरयोगः न पूर्वभावत्वात् तत्र कारणत्वं किं न न्ययव्यतिरेकाभ्यां द्वयोर्मध्ये एकस्य पुरुषस्य कारणत्वयोग्य
ताहानिरविकारत्वश्रुतेः अतो न्यतरस्य प्रधानस्य कारणत्वयोगः अविनादात्परमाणूनामेव कारणत्वमस्ती

त्यत आह पारिच्छिन्नत्वाच्च सर्वोपादानं यस्य रिच्छिन्नं न तत्सर्वोपादानं न तत्तुर्घटस्य कारणं तस्मात्सदार्थानां पृथक् कारणं
वक्तव्यं एककारणत्वे च बाधवस्यादिति चेदश्रुतिदर्शयति तदुत्पत्तिश्रुतेः च युक्तिस्तान्मोक्षाश्रुतिरपि प्रधानस्य जग
त्कारणतामाह प्रधानाज्जगज्जायते इति प्रागस्ततो घटस्य भवनं दृश्यते नियतपूर्वभावेत्वात् प्रागभावः कारणमस्ति
त्यत आह नावस्तु नोवस्तु सिद्धिः यद्यद्वाद्वा बोधयति कारणरूपं कार्यं दृश्यते इति जगतोऽप्यवस्तुत्वं भवतु जगदप्य
वस्तुत्वं केनोहानिरित्यत आह अबाधादुष्टकारणजन्यत्वाच्च नावस्तुत्वं श्रुतौ रजतज्ञानं नेदं रजतमिति ज्ञानाद् रज
तबाधः न चानेदं भावरूपं जगत् कस्यापि ज्ञानमिति येन भावरूपबाधः स्यात् दुष्टकारणजन्यत्वाच्च मिथ्येत्य
वगम्यते तथा केचिन् कामलादिदोषासीत् तदां रजतज्ञानं कस्य चिदत्र जगज्ज्ञानस्य सर्वेषां सर्वदा सत्यत्वाच्च नेदोषो
स्ति तस्मान्नोवस्तु जगदिति न न्यभावः कारणमस्तु तथाप्यभावत्वं न जगतो भविष्यति तत्राह भावेतद्योगेन त
त्सिद्धिरभावे तदभावात् कुतस्तत्सिद्धिः भावे उपपादानकारणे कारणत्वात् कार्य इति तद्योगेन तत्सिद्धिः कार्यस्य व
स्तुत्वसिद्धिः अभावे जगतो भावे कारतदभावाज्जगदभावस्यावश्यंभावात् कुतस्तत्सिद्धिरिति अभावस्याभा
वात् रूपत्वात् केव जगत्कारणमस्तु किं प्रधानकल्पनयेत्यत आह न कर्मणोपादानाभावात् निमित्तं कारणम

सांख्यः

बंधीचेदतिप्रसक्तिरित्युत आह वाङ्मनंतुनतत्संचितस्थितिसंबंधीति वाङ्मनंतुनतात्त्विकसंबंधः असंबंधेचित्तेव
वेकस्तिष्ठते चित्तसन्निधानादात्मनिविवेकाभिमानइति निवेदायुष्यामः भवतु श्रवणादेवविवेकज्ञानं अनेकजनना
याससाध्येनापरोक्षज्ञानेन किमिष्यत आह युक्तितोपिन बाध्यतेदिग्मूढवदपरोक्षादृते व्यक्ते प्रकृत्यादयः संति
तेच महादादिक्रमेण परिणमतइति न दृष्टमिष्यत आह **अनायासात्प्राप्तमनुमानेन प्रमादिरिति न हे** भवेदेष्यदि
प्रत्यक्षमेव प्रमाणं नानुमानादिके मिति प्रकृत्यादीनामदर्शनेपिसामान्यतोदृष्टानुमानात्सिद्धेः प्रकृत्यादीनां सादृ
क्रममाह **सत्त्वगुणसामसां साम्यावस्थाप्रकृतिः प्रकृतेर्महान्महतोहंकारः अहंकारसंचितन्मात्राणि उभयमिंद्रियं**
तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष इति पंचविंशतिगणः यद्यपि त्रयाणां साम्यावस्थाप्रकृतिस्तथाप्येकैकस्मिन्नेपि
प्रकृतिराद्यः प्रयोगः सांकेतिकः महानिति बुद्धितत्त्वं अहंकारइत्यभिमानः पंचतन्मात्राणि इति प्राब्दस्पर्शरूप
रसगंधाः उभयमिंद्रियं वात्स्यं पंचकर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादयायूपच्छास्यानि पंचबुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्
चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि आंतरं मनः स्थूलभूतानि आकाशवायुतेजोजलभूमयः तेषां पंचतन्मात्रेभ्यः उत्पत्तिर
ति बोधव्यं स्थूलइत्यपलक्षणं सूक्ष्मभूतानामपि ग्रहणं पुरुषइतिसंख्यापूरणार्थे न तु सादृक्रमार्थे नित्यत्वादा

न्यसद्भावः को हि स्वस्यात्मा अभावायपतेतसोक्षः पुरुषार्थइति भावशब्दश्चानर्थकः अथमात्राभावव्यतिरिक्तं शून्यं
यं भूतस्य स्तनोऽदर्शनादथ पुरुषार्थत्वं शून्यत्वादिनं निराकर्तुं देहपरिमाणं आत्मेति क्षरणकमतमाह **न गतिविशेषात्**
न शून्यतत्त्वं शून्यतत्त्वं शून्यस्य गत्यगताभावात् दृश्यते च गतिः तथा च श्रुतिः अंगुष्ठमात्रं पुरुषं विश्वकर्षवल्गादमः
पापेनरकं याति पुण्येन स्वर्गं याति ज्ञानेन ब्रह्मलोकं यातीति तदुच्यते निष्क्रियस्य तदसंभवात् व्यक्तं निष्क्रियत्वं
मेवाह भूतत्वात् घटादिवत्समातदसंभवात् व्यक्तं निष्क्रियत्वं मेवाह मूर्तघटावदयः क्रियावंतः तत्तुल्यधर्मत्वेवि
नाशादयासिद्धांतः किंच जन्मांतरसंचारे हस्तिकमिदेहपरिमाणं चासंकोचविकासितेन सावयवत्वादित्याद
नित्यत्वमिति एवं चांगुष्ठमात्रमियादिश्रुतिविरोधइत्यत आह गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवत् यथा घटा
श्रुत्याभिभेदात् घटे भ्रूगच्छति घटाकारांगच्छतीति ज्ञानं तथा शरीरावच्छेदादात्मा गच्छतीति प्रतीतिः किमुपाधि
नाकर्मवैचित्र्याद्विशेषो भविष्यतीत्यत आह न कर्मणा यत्तद्धर्मत्वात् भवेदेवं यदि कर्मात्मधर्मः स्यात् तत्त्वात्म
नः कश्चिद्भूमिः स्तिनिर्गुणत्वात् तद्धर्मैव कर्म भविष्यतिको विरोधइत्यत आह नेर्गुण्यादिश्रुतिविरोधश्चेति
असंगो ह्ययं पुरुषइति श्रुतिर्विरुद्धा स्यात् मा भदात्मधर्मोऽन्यधर्मेणापि क्रियाविशेषो भविष्यति आत्मनो

व्यापित्वेन सर्वसंबंधादित्यत आह अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे सर्वसंबंधाविशेषान्मुक्तात्मनामपिबंधप्रसक्ति-
ननुतवापिधर्माधर्मव्यवस्थास्ति वदस्यमुक्त्यर्थप्रचर्तैर्दृश्यते तत्रयस्तवसिद्धांतः सोस्माकं भविष्यतीति स-
मामित्यत आह तद्योगेऽप्यविवेकान्नसमानत्वं धर्माधर्मयोऽपिनसमानधर्मत्वं अविवेकात् यदिताल्लिके धर्मा-
धर्मयोग आत्मनः स्यात् तदा तुल्यत्वं किं त्वविवेकादात्मनो धर्माधर्मयोगाभिमान इति के समानत्वं भवत्वविवेका-
दुक्तवस्तथाप्यविवेकनाशाद्धर्मस्वीकरणानुत्पत्त्यं अन्यथा सर्वदा बद्धः स्यादित्यत आह नियतकारणात्तदुच्छिन्ति-
ध्वतिवत् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य यत्कारणमवगतं तदाभिचारे सर्वः सर्वतो नाश्वासः यथा ध्वांतनाशाय
प्रकाशः तथा नापि विवेकादिविवेकनाशः विवेकार्थधर्मस्वीकारेकाक्षतिः प्राकृते नापि धर्मेणोपपत्तेः किमि-
दं ध्वांतनाम अभावस्तम इति केचित्तत्तन्विधिमुखप्रतीतिः अभावत्वे किमालोकप्रागभावः प्रध्वंसाभावो वा
यदि प्रागभावः प्रध्वंसाभावो वा यदि प्रागभावः यथा घट उल्लेखे घटप्रागभावो न घटस्तथा लोके सस्य लोके प्राग-
भावो न घट इति प्रत्ययः स्यात् भविष्या लोके प्रागभावस्तत्वेवर्तमानालोके सस्य संघकारो विनष्टः स्यात् अथ प्रध्वं-
साभावस्तथाप्यनश्चरत्वादा लोकांतरे सस्य संघकारप्रतीतिप्रसंगः यथा घटांतरे उल्लेखे न घटध्वं सोस्ये वज्र

न्योन्याभावस्तवस्तनोरप्यस्तीति असंताभावस्तदुल्लेखनाशकनीयः तदुक्तं नन्वभासाप्रभावस्य त्वमस्त्वं वद-
समतं छायायाः काष्ठ्यमिसेव पुरोणेषु गुणकृतेः दूरासंज्ञप्रदीपादिमहदल्पाचलाचाला देहानुवर्तिनी छाया
न वस्तुत्वाद्भिना भवेत् भावस्तम इति तु व्यपदेशो भावस्ततिप्रतीयमानत्वादिति आलोके सति वस्तुग्रहणं तदभावे
सति प्रतीयमानत्वादिति आलोके सति वस्तुग्रहणं कथं ग्रहणमिति वैधर्ममात्रं यथा कौशिके भानिरपेक्ष एव
क्षतितथा लोकानपेक्षमेव तमो ग्रहणं वैचित्र्यादौ स्य दार्थस्य तस्माद्भूषविशेषोयं यत्रावरकमस्ति तत्रातोप्यग-
सते द्रव्यांतरमिति केचित् तदुक्तं ततः खलुचलं नीलं परापरविभोगवत् प्राप्तिधर्मवैधर्म्यवभ्योभेत्तुम-
र्हति अथ सवस्तुगुणोवाद्रव्यं वा नास्माकं सिद्धांतः क्षतिः अनियतपदार्थवादित्यात् अभावस्तन्नभवतीति ब्रू-
मः विवेकान्मुक्तिरित्युक्तं घटपदादीनामप्यविवेकोऽस्मदीप्तीति सर्वमुक्तिप्रसंग इत्यत्राह **प्रधानाविवेका-**
स्तथाविवेकस्तथा नैहानं सर्वेषां मूलं प्रधानं तस्याविवेकादन्याविवेकस्य संभवः पदार्थानामन्योन्यं भव-
त्वविवेको विवेकवानेतेन बंधमोक्षोक्तिं तु प्रधानविवेकाविवेकाभ्यां अतस्तद्वाने प्रधानाविवेकहाने सर्वो-
विवेकहानं भवतु विवेकान्मुक्तिः सा किमात्मसंबंधी न वा आत्मसंबंधी चेदात्मनः कूटस्थत्वव्यापारः असं-

संख्य०

६

प

य

नास्तिकुतस्तस्य नाशानाशचिंता कथं तदुच्यते भूतलमिति ज्ञानं भूतलालंबनं चेत् घटवत्सुपि भूतले तदभाज्ञानप्र
संगभूतलस्य तादवस्थ्यात् केवलभूतलालंबनमभावज्ञानं घटसतिकैवल्यं नास्तीति चेत् किं भूतलस्वरूपमा
त्रं केवल्यं तदतिरिक्तं वा यदि स्वरूपमात्रं घटे सत्यपि तस्या प्राच्यादभावज्ञानं स्यात् अतिरिक्तपक्षे स एवा
भावः अथ भूतलस्यैकाकित्वेऽभावव्यवहारः घटे सत्यमेकत्वसंख्यावा अन्यद्वा उक्त्यसंख्यावा घटवत्सु
पि भूतलेश्च अतिरिक्तपक्षे स एवाभावः विषयवैलक्षण्ये विज्ञाने वैलक्षण्याभावात् ननु भावाभावयोः
संबंधाभावात् कथं अभावज्ञानमिति यथा घटो यमिति इन्द्रियात्मन्यव्यतिरेकात् ज्ञानं तथा अभावज्ञानमपि
सकारणं कार्यदर्शनाद्विकारणपरिकल्पते न तु दृष्टकार्यापलापः शक्यते कर्तुं किंचानियतपदार्थवादित्वा
दस्माकं यथोपपन्नः संबंधिधोपिकश्चिद् विषयित्वा नो हानिः तस्मान्निधोभावइति समाधानांतरमाह
अथ यत्समानं ज्ञानं तदपि अथमुपि शून्यवादः क्षणिकपक्षविज्ञानपक्षतन्वयोगक्षेमाभिराकार्यः य
था प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञाया क्षणिक विराकरणं बाह्यवेत्तवस्तु प्रत्यक्षाद्विज्ञाननिराकरणं तथा यत्तदपि
प्रत्यक्षेणैव समस्तविश्वदर्शनाच्चून्यवादो निकायः दूषणांतरमाह अपुरुषार्थत्वमुभयथायदि हि श्र

६

पुनस्तस्य संस्कारद्वारा उपकारः क्रियते तथात्रापि भविष्यतिसिद्धांतमाह नास्ति हि तत्र स्थिरएक आत्मा योगभा
धानादिकर्मणा संस्त्रियते आत्मानादिर्निसुः शुद्धबुद्धः तदुद्देशेन हविस्सागादयो यज्यंत इति आत्मा स्थिरबोधः
सिद्धस्तत्राह स्थिरकार्यसिद्धेः क्षणिकत्वे सत्यं क्रियाकारित्वं तच्च क्रमा क्रमा क्रमाभ्यां व्याप्रसंतो च क्षणि
केन संभवतः अतस्तो क्षणिकत्वमापादयतः परिहरति न प्रत्यभिज्ञावाधात् यद्यपि सहकारिसिद्धावासाद्वाभ्यां
करणाकरणन्यायेः स्थिरसिद्धिः समाधेया तथापि सर्ववाधविवादसिद्धत्वात् स एवायमिति अबाधितप्रत्यभिज्ञा
बाधउक्तः एतदन्यत्र प्रपञ्चितमिति नेह प्रतन्यते दूषणांतरमाह श्रुतिन्यायविरोधाच्च श्रुतिराह अस्ति जन्मांतर
कलोपभोक्ता पुरुषः न्यायश्च केना मानुषभोग्ये कर्मणि तत्साधने प्रवर्तते कुरुणिका नां विनागात्प्रवृत्तिर्दृश्यते
न तत्रापि तदुपकारेण स्वधर्मलाभात् धर्मो न भिसंधानेपि मोक्षसाधनत्वात् दूषणांतरमाह दृष्टांतसिद्धेश्च
सर्वस्यैव पक्षप्रवेशानास्ति दृष्टांतः अप्रवेशे स एव स्थिरः अथ तस्यापि क्षणिकत्वमन्यहेतुना प्रसिध्यतां तत्रा
पि दृष्टांतासिद्धिरिति क्षणिकपक्ष एवार्थक्रियानसंभवीत्याह युगपज्जायमानयोर्कार्यकारणभावः सव्य
तरविषाणयो रिव युगपज्जायमानयोः स्वलक्षणाथ क्रिययोः एतच्चासकदुक्तं पूर्वापरकालभावितामात्रा

कार्यकारणभावो भविष्यतीत्यत्राह पूर्वपाये उन्नेरायोगात् भवेदेवं यद्यतिशया धाम्यकत्वं स्यात्तदेव त्वरा क्वत्वं स्यात्
 कत्वादिति एतत्स्पष्टयति तद्भावे तदयोगाद् भव्यमभिचारादपि न हेतुहेतुमद्भावे काले कार्याभावाद् भव्यमभिचाराद
 पिनकार्यकारणभावः आस्तात्तदर्थं क्रियाकारित्वं अयं हेतुरिदं कार्यमिति व्यवहारोपिन स्यात् अयं हेतोः कार्यका
 ले सत्त्वप्रयोजकं पूर्वकालभाविता मात्रेण भविष्यतीत्यत्राह पूर्वभाविमात्रेण नियमः किं भिन्नसंतानस्य एक
 संतानस्य वा भिन्नसंतानस्य चेदतिप्रसंगः एकसंतानस्य चेत्त्रिरन्यथ ध्वंसस्तस्य हि भिन्नसंतानेन तुल्यत्वात् न नि
 यमः अन्यश्च नास्ति स्फुटं अथाविद्यमानस्यापि हेतुता दृश्यते यथेष्टपक्षे पणस्पक्षे पानंतरमपस्मारादिना म
 रणं पश्चादिषु विदुस्य मरणकर्तृत्वं न तत्रापि मरणद्वारेणान्वयात् वासवस्तूपरागाद् द्वे इत्युक्तं ननु बाह्यं च वस्तु
 नास्ति विज्ञानात्मकत्वाद् जागवदिति विज्ञानवादितं निराकरोति **न विज्ञानमात्रं वासवप्रतीतिः** न विज्ञानमात्रं जगत्
 तथा सत्यहं घट इति प्रत्ययः स्यात् न त्वयं घट इति वासना विशेषादिति चेत् वाद्याभावे घटवासनाया एवासत्त्वा
 कथं विशेषः किंच वासनाया अपि करणं वासनेव उक्तवासनापि वासनापीतियक्षेऽन्यथायिसत्त्वात् स एव वा
 सार्थः ननु नास्तेव वाह्यार्थः अवयविन्यभावात् तथाह्यवयविनोरेकत्वात् एकत्वप्रतीते च लस्यवयवेऽववीचल

सवयवेऽववीचलतीति अन्यावयवेन चल सवयवीनचलतीति विकृद्धर्माध्यासेन भेदान्नैकत्वं एव रक्तारक्त
 वतानाद्यततदेशात् देशत्वादौषा उदाहार्याः मा भूदयवीतथापि न वाह्यार्थोपलपः परमाणुपुंजस्येव स्थूलत्वेन
 ग्रहणात् न अवयविनाहिकार्येण परमाणुप्रनुमातव्यः तदभावात् कानुमानं परमाणूनामतींद्रियत्वात् पुंजेपि किं
 चिदतिशयानाध्यानात् स्थूलोयमिति प्रत्ययो भ्रांत इति विज्ञानमात्रं जगदिति अनोच्यते अवयवापयविनोभे
 दादपि द्वयोरन्यत्वात् अवयवकंपेलेखनीकंपेत यन्न बहुतरावयवैवैपतस्तत्रावयवीकंपतएक एव रक्तारक्तादि
 विरोधोपि सिद्धांतोक्तव्याः तस्मात्सिद्धोवास्तोऽर्थः वासनेवेति पक्षे सर्वज्ञानोत्पत्तिरिति निर्विषयस्य ज्ञानस्या
 दर्शनादिषयाभावात् कर्तृकर्मविरोधः शून्यंतत्वं भावो विनश्यति वस्तु धर्मस्याहिनाशस्य यदि भावरूपं तत्त्वं
 स्याद्भावस्य नाशस्तत्त्वनाशो निर्मोक्षः वस्तु धर्मत्वादिनाशश्च वस्तुनोऽवश्यं विनाशात् समाधानमाह **अवयवा**
रक्तारक्तपुष्पाणां भावो नश्यतीति तद्वा अत्रात्रं तु न तत्त्वं अबुधानामज्ञातशास्त्राणां प्रागभावस्य विनाशादर्शना
 त् सत्कार्यसिद्धौ भावस्य विनाशात् तिरोभावेनाशशब्दप्रयोगेपि प्रकृतिपुरुषयोरनाशात् न न्यभावेऽव

संख्य०

४

तोयंबंधोभविष्यतीति न अस्माकं तावद्वासनयासहा आत्मनः संबन्धाभावः बोद्धव्ये स्थिरस्यात्मनो मते सत्यां
द्वासनाया अपि तावत्कालं स्थिरसु भावात्को बद्ध इति वा ह्यवस्थपरागाद्वासना संतानेनात्मसंतानस्य बंधो भवि
ष्यतीत्युत आह ॥ न वा साध्यं तयो रूपरज्योपरंजक भावोपि देशभेदात्सु घ्नस्थपाटलिपुत्रस्थयोरिव २८ यद्य
येतरविजलभाजनयोरपि दृष्ट उपरागः न तत्ररश्मि संबंधादुपरागः अत्र तत्संबंधो नास्ति वासनादारेण चेन्न
तावत्कालासत्वात्कथं संबंधः संतानस्य चेत् यदि संतानी व्यतिरिक्तः सिद्धांतहानिः अथा व्यतिरिक्तस्तथापि
तेन किंचिदाधेयं प्राधानं लशकं क्षणिकत्वात् अनाधाने किं तेनासत्कल्पेनेति मा भूद्वासनया आंतरोपरा
ग आत्मनो व्यापित्वाद्वा द्वैकदेशेनात्मसंबंधादुपरागो भविष्यतीत्युत आह द्वयोरेकदेशाल्लक्ष्योपरागान्न व्यव
स्था २९ पुनरुक्तवादिनां सर्वदाल्लक्ष्योपरागादनिर्दिष्ट इति नास्ति व्यवस्था नानात्ववादिनां तु सर्वेषां सर्वा
र्थैः संबंधादेकदा तुल्यज्ञानोत्पादान्न व्यवस्थाशंकते अदृष्टवशाच्चेत् यद्यपि सर्वदासंबंधात्सर्वज्ञानं स
ज्यते तथापि युस्यादृष्टेन यज्ञानं जन्यते तदेव तस्य कारणमिति न सर्वज्ञानं दूषणमाह न द्वयोरेककाला
योगादुपकारोपकारकभावः ३१ व्यक्तं शंकते पुनरुक्तवदिति चेत् ३२ यथा पुनरेष्टादिनाः विद्यमानस्य

दीप्तावेतावुभावपिन किंच न एतदेव दृढयति स्वभावस्यानपाचित्वादननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यं नित्यस्वभावस्य
बंधस्याप्रच्यवात्तत्रोशार्थमनुष्ठानमशक्यमिति कश्चिद्विप्रलंभायाशक्यमप्युपादिशति यथा मुन्यग्रेकरियूथ
शतमित्यत्राह न शक्योपदेशविधिरुपदिष्टेऽप्यनुपदेशः स्पष्टं शंकते शुक्लपटवद्बीजवच्चेत् स्वभावस्यापि नाशो
दृश्यते यथापटेशुक्लस्य रागादिभिः बीजस्य चांकुरजननात् सिद्धांतमाह शक्यं द्रवानुद्भवाभ्यां नाशक्योपदेशः
सत्कार्यसिद्धिर्न पटस्य शोक्लं नष्टं किंतुरागाद्यभिभूतं क्षालनात्पुनरुद्भूतं अंकुरजननादपि न बीजं नष्टं किं तु भि
भूतं तस्य च पुनरुद्भवो दृश्यते वस्तुवैचित्र्यात् ननु आत्मा स्वभावतो न बद्धः किंतु कालवशाद्बद्धा भविष्यतीत्यत्राह
न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसंबंधात् ३३ भवत्ययं यदि तस्य कदापि कालयोगः स्यात्तु न स्याद्वा नित्य
स्य व्यापिनः सर्वकालसंबंधोपाचित्वात् नित्यस्येति सर्वकालसंबंधे प्राप्ते व्यापिन इति उत्तरसूत्रपर्यालोचनया
संधाताया तदेह वैवशाद्बद्धा भविष्यतीत्यत्राह ॥ नावस्थातो देहधर्मत्वात् तस्या अवस्थाया देहधर्मत्वादि
त्पलक्षणं अपरिणामित्वादिति परमार्थः आत्मनोपि अवस्था भविष्यतीत्यत्राह असंगोयं पुरुष इति श्रुति
रस्ति सावाचिता स्यात् ३५ कर्मवशाद्बद्धा भविष्यतीत्येतदूषयति न कर्मणान्यधर्मत्वादिति प्रसक्तेः निर्गुणा

त्वादात्मनः कर्मणोनात्मधर्मत्वं किंचित् अन्यधर्मेणाणि कर्मणावद्धो भविष्यति तदयुक्तं न ह्यन्यधर्मेणान्यत्र किंचिद
धीयते विश्वस्यैवेति आनुपपत्तेः अतिप्रसक्तेः श्वेतिमुक्त्वा नामपि बंधप्रसंगोऽन्यत्वाविशेषादिति दुष्प्रणातरमा
ह विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे १७ दृश्यते केचित्सुखिनः केचिदुःखिनः न चानादौ संसारे केनापि सुरस्य
हेतुकर्मवानकृतं अन्यधर्मेणान्यत्र कार्यजनने प्रकृतिर्नियामिका भाविष्यति यं पुरुषं प्रतिसा प्रवर्तते तस्य बंधो
भविष्यतीत्यत्राह प्रकृतिनिबन्धना चेन्न तस्या अपि पारतंत्र्यं १८ प्रकृतेरपि व्यापित्वा सर्वपुरुषसंबंधा
विशेषात् कर्मणा विना न नियम इति तस्या अपि कर्मपारतंत्र्यात् तत्रोक्तो दोषः यादृक्प्रकृत्यादिनिबन्धन आत्मनो
बंधो नास्ति स्वभावेन नास्ति तर्हि मोक्षशास्त्रोपदेशो व्यर्थः स्यादित्यत्रासिद्धांतमाह न नित्यशुद्धमुक्तबुद्ध
मुक्तस्वभावः स्य तद्योगस्य योगादृते शुद्धेति गुणा संगी बुद्धेति स्वच्छः तद्योगः बंधयोगः तद्योगादृते अविवेकं
विना नात्मनः लूनः कदापि बंधः किंतु अविवेकाद्वंध इत्यभिमानः स च शास्त्रोपदेशात् आमवेदितव्यः अन्यथा
विययो यातस्य बंधो भविष्यतीत्यत्राह नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बंधायोगात् २० अविद्या हि विद्याप्राग
भावः प्रध्वंसाभावोऽभयथाप्यवस्तुन च अवस्तुनावस्तुनः आत्मनः संभवतिसंबंधः तस्मादविद्यया बंधं

धइति व्यपदेशमात्रं न तत्त्वे विद्यया बंध इति व्यपदेशमात्रं न तत्त्वं विद्यातोऽन्याः विद्यावस्तुभूता भविष्यतीत्यत्राह
ह वस्तुत्वेति धातुहानिः २१ अस्माकं तावदविद्यायाः सद्रूपत्वेनाभावादिनिर्मेष्टः अद्वैतिनां च विद्यानतात्त्विकी
इतवादिनां च नादेर्वस्तुभूतस्य नाशाभावाद्रूपदेशानर्थक्यं दुष्प्रणातरमाह विजातीयद्वेतापत्तिश्च यद्यविद्याव
स्तुभूतानादिस्तदानित्यात्मगुणतुल्या अनात्मत्वे विजातीयद्वेता अथान्यपदार्थानामीदृशी गतिः अविद्यातु वस्तु
भूता अनादिरपि विनश्यतीत्याह विरुद्धोभयरूपा चेत् अन्योन्यविरुद्धरूपा अनादिरपि नाशाप्रागभावस्तु
पाउत्तरमह ॥ न तादृक्पदार्थप्रतीतिः २५ न कुत्रापि कदापि तादृक्पदार्थः प्रतीतः यद्येवं प्रकृत्यादीनां षट्प
दार्थवैधर्म्यं कुत्र प्रवेश इत्यत्राह न वयं षट्पदार्थवैधर्म्यं कुत्र प्रवेश इत्यत्राह न वयं षट्पदार्थनादि
नो वैशेषिकादिवत् स्पष्टं ययनियताः पदार्थाः कथं पंचविंशतितत्त्वं इत्यत्राह अनियतात्वेऽपि नायैत्तिकं
स्य संग्रहोऽन्यथा बालोन्मत्तादिसमत्वं २६ षडेव पदार्था इति न ब्रूमो न तु युक्तिः सिद्धमपि नांगीकुरुमः अन्य
था बालोन्मत्ततुल्यत्वं तथा च न ह्यप्रवादो न भवेत्तन्निपतंति महासराः युक्तिमद्वयं न ग्राह्यमयान्ये श्व भवद्वि
धैः बौद्धपक्षे निरस्यति नानादिविषयोपरागनिमित्तोऽस्य २७ अस्यात्मनेऽनादिविषयवासनानामि

सांख्य-

२

र्थत्वं ३ यथाप्रत्यहं क्षत्स्यतीकारग्यवरात्रभक्षणादिना तृप्तस्य पुरुषार्थता तथा दुःखनिवृत्तये औषध्यादिना पुनः
प्रतीकारात् पुरुषार्थतुल्यमिति सिद्धांतमाह सर्वासंभवात्तत्संभवेऽपि सत्तासंभवाद्देयः प्रमाणकुशलेः ४ न हि सर्वदेशस-
र्वदेशो सर्वदेशो सर्वकाले वा वैद्यादयः संतिसंभवेऽपि वा नात्यंतत्रिविधदुःखनिवृत्तिः स्यात् अवश्यं हि देहनिबन्ध-
नाद्वागादीनां संभवः देहीसुखीति निवृत्तिमिति तस्मादेव पुरुषार्थः प्रामाणिकैः हेयः शास्त्रगम्यश्चोपादेयः युक्त्य-
तरमाह उत्कर्षादपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षकृतेः ५ अथ वा दुःखत्रयनिवृत्तेरन्योन्यमुक्त्येव हि मोक्षश्च सर्वोत्कर्ष-
निसत्त्वादेकत्वात् सर्वदुःखोच्छेदरूपत्वात् ननु नास्त्येव तद्दर्शनं यत्र मोक्षो न पुरुषार्थः न च औषध्यादिना दुःखनि-
वृत्तिमात्रं मोक्षः तस्माद्यस्तव सिद्धांतः सोऽस्माकं भविष्यतीत्याह अनिशेषश्चोभयोः ६ स्वपक्षसिद्ध्या परपक्ष-
उपलभ्यते न च न्यथा उक्तं च यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः नैकपर्युनयोज्यः स्यात्तादृगर्थविच-
रणे किं स्वभावतो बध्नस्य मोक्षसाधनोपदेशो न्यथा चेत्तत्राह न स्वभावतो बध्नस्य मोक्षसाधनोपदेशवि-
धिः स्वभावभावनाशास्त्ररूपनाशप्रसंगात् उक्तं च वस्तुस्थित्या न बंधोऽस्ति तदभावान्नमुक्तता विकल्पघ-

२

सांख्यसूत्रवृत्ति

७७

124
11 (G)

124
11 (G)

अनिरुद्धप्रणीतसांख्यसूत्रवृत्तिप्रारंभः श्रीशोजयतितरां ७

संख्यः

१

श्रीगणेशायनमः॥ॐ॥विनायकं नमस्कृत्य विष्णुं सूर्यं सरस्वतीं लक्ष्मीं गंगामहेशानं वृत्तिकर्तुं समारभे १
पुरुषः खलु वैराग्यान्मोक्षसाधनशास्त्रे प्रवर्तते वैराग्याच्च विद्या स्यात् शोकादिना वा जन्मातरीयदुरितक्ष
याद्वा तथा च श्रुतिर्यदहरेव विरज्येत दहरेव प्रव्रजेदिति शास्त्रे प्रवर्तते परवैराग्यान्मुच्यते तथा च ह
पातंजलिः दृष्टानुश्रविकविषयवितर्कस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यं तत्परंपुरुषख्याते गुणवैतर्क्यं तदेव परं
वैराग्यं वक्तुमतिकारुणिको महा मुनिजगदुद्दिधीर्षुः कपिलो मोक्षशास्त्रमारभमाणः प्रथमसूत्रं चकार
अथ त्रिविधदुःखस्य तन्निवृत्तिरस्य तत्पुरुषार्थः १ अथ स्यं मंगलार्थः न तु कर्मनंत्यर्थः यदहरेवेत्यादि श्रु
तेरानंत्यर्थस्य मंगला प्रयोजनत्वात् कर्मरंभे च मंगलकरणं न्याय्यं अथ शब्दश्च मंगलवाचको दृश्यते
ओंकारश्चाथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा कंठं भित्त्वा विनिःक्रांतौ तेन मांगलिका बुभा विति त्रिविधदुः
खेति शारीरमानसिकयोराध्यात्मिकत्वेन संग्रहणादिकत्वं अधिभौतिकं पशुपक्ष्यादिजनितं आधिदे
विकं ग्रहभूतादिजनितं नन्वेवं तेषां निवृत्तिः स्वतः एव सुखदुःखानां द्विक्षणावस्थापित्वादत आह

१

अस्यं तेति न दुःखविशेषाणां निवृत्तिरभिमत किंतु दुःखजातीयानां भविष्यतामपि हि निवृत्तिरस्यं तशब्दार्थः धर्मार्थक
ममोक्षाणां पुरुषार्थत्वं न तु त्रयाणामस्यं तत्वं क्षयित्वादिष्यजसुखत्वात् मोक्षस्य च न तथा नित्यत्वात् प्रकाशरूपत्वा
च्च अत उक्तमस्यं तपुरुषार्थ इति भवतु दुःख निवृत्तिः पुरुषार्थः तथापि दृष्टादेव सुकरोपायात्तस्मिन् देः शास्त्रसाध्ये
दुष्करोपाये अनेकजन्मपरंपरया संपाद्ये चित्तनिरोधादौकः स्वस्यात्मा प्रवर्तते तथा च अर्कचने मधुविन्दे तकि
मर्थं पर्वतं व्रजेत् इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान्यत्नमाचरेत् तथा हि शारीरदुःख निवृत्तये औषधादयः संति
मानसदुःख निवृत्तये प्रवरस्त्रीमिष्टान्नादयः संति अधिभौतिक निवृत्तये च नीतिशास्त्रार्थवादिभिः प्राप्ता
नानाप्रकाराः संति आधिदैविकदुःख निवृत्तये च शांतिमणिमंत्रादयः संतीत्युत्तरसूत्रं न दृष्टांतसिद्धिर्निवृ
त्तेरप्यनुवृत्तिदर्शनात् न वयं निवृत्तिमात्रं पुरुषार्थं ब्रूमः किंतु स्यं निवृत्तिः औषधादिनावश्यं दुःखं नि
वर्तते यद्विवाक्यं च निवर्तते पुनरन्येन न भवतव्यमिति नास्ति नियमः भवतु दुःख निवृत्तिस्तथानपुरुषा
थ पुनः पुनस्तथाविधप्रतीकारकरणादित्याह प्रासादिकक्षप्रतीकारवत्प्रतीकारचेष्टनात्तत्पुरुषा